

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

Кафедра Соціології і публічного управління
(назва кафедри, яка забезпечує викладання дисципліни)

**КОМПЛЕКС НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ**

Філософія економічної діяльності
(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти другий магістерський
перший (бакалаврський) / другий (магістерський)

галузь знань 5 Соціальні та поведінкові науки
(шифр і назва)

спеціальність 054
соціологія
(шифр і назва)

освітня програма Соціологічне забезпечення економічної діяльності
(назви освітніх програм спеціальностей)

вид дисципліни загальна підготовка /обов'язкова
(загальна підготовка / професійна підготовка; обов'язкова/вибіркова)

форма навчання денна
(денна / заочна)

Харків – 2024 рік

Силабус освітнього компонента Програма навчальної дисципліни

Філософія економічної діяльності

Шифр та назва спеціальності
054 - соціологія

Інститут
ННІ Соціально-гуманітарних
технологій

Освітня програма
Соціологічне забезпечення
економічної діяльності

Кафедра
Соціології і публічного управління
(305)

Рівень освіти
Магістрії

Тип дисципліни
Загальна, Обов'язкова

Семестр
2

Мова викладання
Українська

Викладачі, розробники

Викладач: Шанідзе Надія Олександрівна

nashanidze@ukr.net

Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології і публічного управління.

Авторка понад 60 наукових і навчально-методичних публікацій. Провідна лекторка з курсів «Соціологія управління», «Теоретична соціологія XXI століття», «Крос-культурні комунікації» «Соціологія мови», «Соціологія особистості та девіантної поведінки», "Методологія та методи роботи з персоналом", "Філософія економічної діяльності"

[Детальніше про викладача на сайті кафедри](https://web.kpi.kharkov.ua/sp/)

<https://web.kpi.kharkov.ua/sp/>

Загальна інформація

Анотація

Навчальна дисципліна розглядає проблеми соціально-економічного буття людини в багатовекторній соціальній площині. Оскільки економічна діяльність нерозривно пов'язана із культурним, соціальним та політичним вимірами суспільного буття, то філософське знання розкриває соціальні, технологічні,

наукові засади економіки, історико-культурні аспекти господарської діяльності людини а також формує світогляд студентів, сприяє розвитку їх духовного світу, культури мислення, творчих навичок в пізнанні навколишнього світу та особистій діяльності .

Мета та цілі дисципліни

Ознайомлення студентів із історією становлення та сучасними тенденціями філософії економічної діяльності, формування системи знань про універсальні засади та історико-культурні фактори розвитку економіки; формування уявлення про смисл, мету, принципи господарської діяльності, специфіку економічного буття людини; висвітлення динаміки розвитку та головних здобутків філософсько-економічної думки

Формат занять

Лекції, практичні заняття, самостійна робота, консультації. Підсумковий контроль – іспит.

Компетентності

ЗК03. Здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп різного рівня (з експертами з інших галузей знань/видів економічної діяльності).

СК02. Здатність виявляти, діагностувати та інтерпретувати соціальні проблеми українського суспільства та світової спільноти.

СК08. Здатність співпрацювати з європейськими та євроатлантичними інституціями

Результати навчання

ПР03. Розробляти і реалізовувати соціальні та міждисциплінарні проекти з урахуванням соціальних, економічних, правових, екологічних та інших аспектів суспільного життя.

ПР06. Вільно спілкуватись усно і письмово українською мовою та однією з іноземних мов при обговоренні професійних питань, досліджень та інновацій у сфері соціології та суміжних наук у тому числі в контексті співпраці з європейськими та євроатлантичними інституціями.

ПР07. Вирішувати етичні дилеми відповідно до норм професійної етики соціолога та загальнолюдських цінностей.

Обсяг дисципліни

Загальний обсяг дисципліни 90 год. (3 кредитів ECTS): лекції – 16 год., лабораторні роботи – 16 год., самостійна робота – 58 год.

Передумови вивчення дисципліни (пререквізити)

Соціологічний супровід економічної діяльності, Теоретична соціологія ХХІ століття

Особливості дисципліни, методи та технології навчання

Під час викладання курсу застосовуються мультимедійні засоби, особливої уваги приділено розгляду сучасних соціально-філософських концепцій та підходів до аналізу економічної діяльності в суспільстві.

Програма навчальної дисципліни

Теми лекційних занять

Тема 1. Предмет, проблематика та значення філософії економічної діяльності

Предмет, об'єкт та завдання вивчення філософських засад економічної діяльності людства. Різновиди економічної діяльності та їх еволюційний розвиток. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва.

Тема 2. Історія розвитку філософсько-економічної думки в Україні і світі

Етапи формування філософсько-економічних знань. Донаукові форми філософсько-економічного знання, філософська думка з приводу соціально економічного життя суспільства за часів Відродження та Нового часу, модерністські та постмодерні уявлення. Стара, нова та неортодоксальна (немейнстрімна) філософія економіки

Тема 3. Основні категорії та поняття філософії економічної діяльності, їх трансформації у сучасному світі

Філософська рефлексія щодо економічних категорій і понять "власність", "багатство", "обмін", "гроші", "торгівля", "домашнє господарство", "споживча поведінка" тощо. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу. Філософія власності. Філософія праці. Філософія грошей.

Гроші як об'єкт філософського аналізу.

Тема 4. Економічна культура. Моральні аспекти економічної діяльності

Історичні типи економічної культури. Еволюція погляду на багатство і бідність, працю, власність, благодійність. Роль етнорелігійного фактора в формуванні економічної культури. Етика сучасного бізнесу. Обов'язок та відповідальність в сучасній економічній політиці. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні й вирішенні економічних проблем

Тема 5. Філософська типологізація економіки

Головні підходи до типологізації соціально-економічного устрою. Формаційний підхід, метод «ідеальних типів» М. Вебера, поняття постіндустріального суспільства в філософії та соціології Д. Белл. Концепція технологічних революцій О. Тоффлера. Комунікаційна концепція Г. М. Маклюєна, цивілізаційні концепції.

Сучасні моделі ринкового господарства: ринкова, планово-ринкова, соціально-ринкова. Альтернативи ринку. Соціофілософське осмислення ринкової економіки. Динаміка економічних процесів у сучасному світі.

Тема 6. Соціальні та антропологічні наслідки інформатизації економіки

Характерні риси інформаційного суспільства. Якісні зміни в економіці, пов'язані з процесом інформатизації. Сутність smart (інтелектуальної) економіки. Роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни; проблеми формування економічного простору сучасної України. Концепція «суспільство ризику» У. Бека. Виробництво ризиків. Безпека як пріоритетна цінність сучасної стадії розвитку суспільства. Людина в інформаційному суспільстві. Проблема ідентичності. Механізми маніпулювання свідомістю та запобігання ним. Формування думок та бажань в людині. Людина як «машина бажань».

Тема 7. Антропологічний вимір економіки. Людина як суб'єкт економічної діяльності: соціально-філософській вимір

Людина як суб'єкт економічної діяльності. Людиновимірність сутності економіки, людина - вища мета функціонування та розвитку ринкової економіки.

Людина в світі товарно-грошових відносин; історія становлення та розвитку. Економіка і мораль. Культурний сенс господарювання. Соціально-філософська модель сучасної "багатовимірної людини" як синтезу самореалізації, творчого самовираження, розвитку духовних та тілесних здібностей, примату якості життя над кількістю споживаних благ.

Тема 8. Економічні аспекти глобалізації

Сутність та передумови процесу глобалізації економіки. Глобалізація та світова фінансова система. Гроші як засіб глобалізації. Національні валюти і національні ідентичності. Система міжнародного розподілу праці. Глобальні проблеми світової економіки. Глобальна проблема бідності та перспективи її подолання. Економічна та соціально-політична модернізація у пострадянському геополітичному просторі. Тенденції розвитку української пострадянської економіки.

Теми практичних занять

Тема 1. Предмет, проблематика та значення філософії економічної діяльності
Предмет, об'єкт та завдання вивчення філософських засад економічної діяльності людства. Різновиди економічної діяльності та їх еволюційний розвиток. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва.

Тема 2. Історія розвитку філософсько-економічної думки в Україні і світі
Етапи формування філософсько-економічних знань. Донаукові форми філософсько-економічного знання, філософська думка з приводу соціально економічного життя суспільства за часів Відродження та Нового часу, модерністські та постмодерні уявлення. Стара, нова та неортодоксальна (немейнстрімна) філософія економіки

Тема 3. Основні категорії та поняття філософії економічної діяльності, їх трансформації у сучасному світі
Філософська рефлексія щодо економічних категорій і понять "власність", "багатство", "обмін", "гроші", "торгівля", "домашнє господарство", "споживча поведінка" тощо. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу. Філософія власності. Філософія праці. Філософія грошей.

Гроші як об'єкт філософського аналізу.

Тема 4. Економічна культура. Моральні аспекти економічної діяльності
Історичні типи економічної культури. Еволюція погляду на багатство і бідність, працю, власність, благодійність. Роль етнорелігійного фактора в формуванні економічної культури. Етика сучасного бізнесу. Обов'язок та відповідальність в сучасній економічній політиці. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні й вирішенні економічних проблем

Тема 5. Філософська типологізація економіки

Головні підходи до типологізації соціально-економічного устрою. Формаційний підхід, метод «ідеальних типів» М. Вебера, поняття постіндустріального суспільства в філософії та соціології Д. Белл. Концепція технологічних революцій О. Тоффлера. Комунікаційна концепція Г. М. Маклюєна, цивілізаційні концепції.

Сучасні моделі ринкового господарства: ринкова, планово-ринкова, соціально-ринкова. Альтернативи ринку. Соціофілософське осмислення ринкової економіки. Динаміка економічних процесів у сучасному світі.

Тема 6. Соціальні та антропологічні наслідки інформатизації економіки

Характерні риси інформаційного суспільства. Якісні зміни в економіці, пов'язані з процесом інформатизації. Сутність smart (інтелектуальної) економіки. Роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни; проблеми формування економічного простору сучасної України. Концепція «суспільство ризику» У. Бека. Виробництво ризиків. Безпека як пріоритетна цінність сучасної стадії розвитку суспільства. Людина в інформаційному суспільстві. Проблема ідентичності. Механізми маніпулювання свідомістю та запобігання ним. Формування думок та бажань в людині. Людина як «машина бажань».

Тема 7. Антропологічний вимір економіки. Людина як суб'єкт економічної діяльності: соціально-філософський вимір

Людина як суб'єкт економічної діяльності. Людиновимірна сутність економіки, людина - вища мета функціонування та розвитку ринкової економіки.

Людина в світі товарно-грошових відносин; історія становлення та розвитку. Економіка і мораль. Культурний сенс господарювання. Соціально-філософська модель сучасної "багатовимірної людини" як синтезу самореалізації, творчого самовираження, розвитку духовних та тілесних здібностей, примату якості життя над кількістю споживаних благ.

Тема 8. Економічні аспекти глобалізації

Сутність та передумови процесу глобалізації економіки. Глобалізація та світова фінансова система. Гроші як засіб глобалізації. Національні валюти і національні ідентичності. Система міжнародного розподілу праці. Глобальні проблеми світової економіки. Глобальна проблема бідності та перспективи її подолання. Економічна та соціально-політична модернізація у пострадянському геополітичному просторі. Тенденції розвитку української пострадянської економіки.

Теми лабораторних робіт

Лабораторні роботи на заплановано

Самостійна робота

Самостійна робота передбачає написання рефератів, підготовку індивідуальних та групових проектів та есе. Перевірка здійснюється під час захисту студентом власного проекту у формі доповіді та презентації. Також студентам надаються актуальні наукові праці та практичні матеріали для самостійного ознайомлення з подальшим обговоренням під час практичних занять

Література та навчальні матеріали

Основна література

1. Зіммель Г. Філософія грошей / Г. Зіммель. - Харків : Фоліо. - 2019. - 667 с.
2. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за ред. М. Ф. Шмиголя]. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 412 с.
3. Базилевич В.Д. Метафізика економіки: Монографія / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. – К.: Знання. – 2007. – 718 с.
4. Білорус О. Глобальна неоконвергенція транзитивних, трансформаційних і авангардних соціально-економічних систем / О. Білорус // Економічна теорія. – 2015. – №3. – С. 56-64.
5. Гриценко А.А. Економічна освіта: шлях від теорії до практики / А.А. Гриценко // Економіка України. – 2018. – №10. – С. 53-70.
6. Ящук Т. І. Господарство як предмет аналізу в сучасній практичній філософії. Філософська думка. 2017. № 3. С. 24–40.
7. Терлецька І. В. Взаємовплив політичної та економічної сфер в умовах глобалізації. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2017. № 5. С. 49–60.
8. Філософія ринкових відносин: навчально-методичний посібник / Р.І. Олексенко. – Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. – 2019. – 311 с.
9. Ільїн В.В. Етюди про багатство. Легенди. Міфи. Життя (Економіка для себе) / В.В. Ільїн; за ред.. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.Д. 10. Базилевича і д-р філософ. наук, проф. Т.П. Кононенка. – Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. – 434 с.

10. Milena Dehn, Ella Needler and Jessica Palka Exploring Economics, 2023. - <https://www.exploring-economics.org/en/discover/philosophy-of-economics-foundational/>

11. Christof Royer Valuing Diversity Without Illusions: The Anti-Utopian Agonism of Karl Popper's The Open Society and Its Enemies. - 2023 - The European Legacy 28 (5):463-481.

Додаткова література

12. Вільчинський Ю. Філософія економіки / Ю. Вільчинський // Університетська кафедра. – 2012. – № 1. – С. 105-133.

13. Воронкова В. Г. Нова парадигма філософії економіки ХХІ століття [Електронний ресурс] / В. Г. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 19-32. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpgvzdia_2011_46_4.pdf

14. Приятельчук А. О. Структура філософії економіки [Електронний ресурс] / А. О. Приятельчук // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2012. – Вип. 48. – С. 70-78. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpgvzdia_2012_48_9.pdf

15. Приятельчук А. О. Філософія економіки і соціальний прогрес [Електронний ресурс] / А. О. Приятельчук // Культурологічний вісник. – 2012. – Вип. 29. - С. 93-99. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kultv_2012_29_19.pdf

16. Гончарук, Т. В. Філософія сучасного українця у форматі інноваційного суспільства / Т. В. Гончарук // Наукові записки. Сер. Філософія. – Острого : Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 9.

Система оцінювання

Критерії оцінювання успішності студента та розподіл балів

100% оцінювання складається з підсумкового контролю - 20% та поточного - 80%.

Підсумковий контроль здійснюється за допомогою усного заліку, питання до якого пропонуються студентам заздалегідь.

Поточний контроль включає відповіді та виступи на практичних заняттях - 40 % (5*8), підготовку рефератів та індивідуальних завдань (проектів) - 40%

Шкала оцінювання

Сума балів	Національна оцінка	ECTS
90–100	Відмінно	A
82–89	Добре	B
75–81	Добре	C
64–74	Задовільно	D
60–63	Задовільно	E
35–59	Незадовільно (потрібне додаткове вивчення)	FX
1–34	Незадовільно (потрібне повторне вивчення)	F

Норми академічної етики і політика курсу

Студент повинен дотримуватися «Кодексу етики академічних взаємовідносин та доброчесності НТУ «ХП»»: виявляти дисциплінованість, вихованість, доброзичливість, чесність, відповідальність. Конфліктні ситуації повинні відкрито обговорюватися в навчальних групах з викладачем, а при неможливості вирішення конфлікту – доводитися до відома співробітників дирекції інституту.

Нормативно-правове забезпечення впровадження принципів академічної доброчесності НТУ «ХП» розміщено на сайті:

<http://blogs.kpi.kharkov.ua/v2/nv/akademichna-dobrochesnist/>

Погодження

Силабус погоджено

Дата погодження, підпис

Завідувач кафедри
Володимир МОРОЗ

30.06.23

Дата погодження, підпис

Гарант ОП
Юрій КАЛАГІН

30.06.23

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Кафедра соціології і публічного управління

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЛЕКЦІЙ

«Філософія економічної діяльності»

2024

Тема 1. Предмет, проблематика та значення філософії економічної діяльності

1. Предмет, об'єкт та завдання вивчення філософських засад економічної діяльності людства.
2. Різновиди економічної діяльності та їх еволюційний розвиток.
3. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва.

Питання 1

Філософія науки є основою філософського трактування економічної теорії, яка відображає складний, всеосяжний, безмежний економічний світ. Філософська рефлексія економічної науки продовжує інтелектуальний ряд філософського бачення таких наук, як право, політика, етика, антропологія, природничі науки. Зазначені праці є прерогативою зазвичай самих філософів, так і представників відповідних наук, зокрема, економістів-методологів. Між філософією і наукою завжди існував зв'язок, який можна диференціювати за трьома напрямками. По-перше, науку і філософію розглядають як сфери знання, що відрізняються різними підходами до предмета, що вивчається. Наука вивчає, досліджує реальний світ включно з економічним, філософія оперує критеріями, оцінками, поняттями. По-друге, існує думка про неможливість розділення науки і філософії (В. Куайн) у зв'язку з тим, що філософія розширює, доповнює науковий підхід у випадку, як влучно зауважив Г. Шпет, коли йдеться про питання, які науковому вирішенню не підлягають. По-третє, філософія (метафізика), пояснюючи реальність, може визнавати ненаукові істини. Зокрема, це стосується аналізу природи мови представниками лінгвістичної філософії, дослідження яких у системі координат постмодерну претендують на нове світоглядне бачення сучасної картини світу – коли на зміну фізичній картині світу, що домінувала з часів Ньютона, приходять лінгвістична (мовна) картина світу.

При розгляді філософських основ економічної науки принципового значення набувають три основоположні питання. Як економічна наука визначає сутність чи природу економічної реальності, економічне буття? Відповідь на це питання дає економічна онтологія чи онтологія економіки. Як ми збираємо інформацію про економічну реальність чи, іншими словами, які є надійні джерела знань про неї? Зазначена проблематика досліджується епістемологією. Як ми структуруємо отримувану інформацію щодо змісту та практичного застосування знань? Тут окреслюється предметне поле методології. Дж. Райс до предмету філософії економіки включає теорію, методологію та етику. Загалом, філософи беруть на себе функцію своєрідного "інтелектуального нагляду" за економістами, ставлячи їм запитання, на які разом намагаються шукати відповіді. Серед таких запитань переважають: - чи є закони в економіці подібними до законів у природничих науках? - наскільки реалістичними є економічні припущення? - яку роль відіграють етичні цінності в економіці? - чи є питання справедливого розподілу предметом економічної теорії? - чи є необхідні підстави для раціональних дискусій щодо економічних інституцій? - що повинен вивчати компаративний економічний аналіз? - який інтелектуальний стосунок має західний індустріальний капіталізм до

економічної теорії тощо? Позитивістське трактування філософії економіки в широкому значенні включає в себе економічну онтологію, методологію та епістемологію економіки, раціональний вибір, теорію прийняття рішень (decision theory), теорію ігор, економічну етику та справедливість. У вузькому, прагматичному значенні оксфордський словник відносить до філософії економіки взаємодію людей, інституцій (фірм, країн) у їхньому історичному розвитку із застосуванням у дослідженні теорії ігор, лінійного та динамічного програмування. Польський автор М. Горазда включає до її складу економічний дискурс, даючи визначення економічної науки, онтологію як учення про економічний світ, семантику в контексті аналітичної філософії, епістемологію, методологію, аксіологію та соціологічні аспекти філософії економіки. Власне філософія економіки у надзвичайно стислому вигляді формулює своє бачення економічних процесів як недосконалу раціональність. Ширше трактування розглядає філософію економіки як дисципліну, що охоплює онтологічні, гносеологічні та методологічні аспекти економіки, або – це філософське вчення про економічну реальність. Близькими за змістом є й інші визначення предмета філософії економіки. Отже, онтологічні, епістемологічні, методологічні, аксіологічні та логічні виміри є основою, ядром філософії економіки, її концептуальним стрижнем, що усуває сумніви та застереження щодо економіки як науки.

Упродовж останніх двох десятиліть для розвитку вітчизняної наукової думки є характерним посилення уваги до філософських проблем економіки. Здійснюються спроби зрозуміти причини економічної кризи в нашій країні, пояснити сутність процесів, що відбуваються в економіці, — важливій сфері людського існування. Як відомо, протягом тривалого періоду часу вивчення філософії здійснювалося поза глибоким зв'язком з економічною наукою. Водночас викладання курсу загальної економічної теорії провадилося також без необхідної орієнтації на досягнення філософії як системи знань про першооснову та сутність буття. Кожна дисципліна гордовито зберігала незалежність свого проблемного поля, й рідкісні «вилазки» за межі власних кордонів не «робили погоди». Викладачі філософи та їх колеги-політекономи твердо дотримувалися меж власної відпрацьованої проблематики й критично ставилися до любителів «ламати бар'єри» — вивчати пограничний науковий простір. Хоча загальновідомо, що дослідження міждисциплінарних проблем вважається найпродуктивнішим і найперспективнішим у науці. Саме до групи міждисциплінарних досліджень і належить проблематика філософії економіки. Поняття «економіка» вживається сьогодні надзвичайно часто і щонайменше у двох значеннях:

- по-перше, як сукупне господарство і суспільні відносини, що складаються в процесі його відтворення. (Адже, всі ми щодня купуємо і продаємо, виробляємо і споживаємо, заощаджуємо, обмінюємо, тобто, активно залучені у сферу економічних відносин);
- по-друге, як наука про суспільне господарство, що розвивалася упродовж усієї історії суспільства.

Економіка в першому значенні цього терміну на сьогодні є за своєю сутністю фундаментальним соціальним утворенням; це складна система

відносин, що виникають у процесі формування та розвитку суспільного господарства: способу виробництва, інституту власності, економічного механізму, кредитно-грошової системи, праці й управління. Водночас економіка — це діяльність щодо життєзабезпечення людини матеріальними благами, товарами та послугами, засіб перетворення людиною зовнішнього світу, та самої себе, свого внутрішнього світу, власної екзистенції. Економічний вимір буття став всеохоплюючим, недарма сучасну людину називають *homo economicus*, тобто людиною економічною, наголошуючи надзвичайну важливість економічної сфери її буття. Економічна сфера репрезентує собою всі інші виміри соціальної реальності — політику, ідеологію, мораль і поведінку людей (народна мудрість говорить: для того, щоб зрозуміти життя народу, треба відвідати його ринок і цвинтар). Сутність усіх цих непростих процесів досліджує філософія економіки — сфера філософського знання про сутність економічного буття людини. Філософія економіки розкриває онтологічний зміст основних економічних категорій («власність», «господарство», «виробництво», «праця», «гроші», «економічна свобода», «потреби», «економічна конкуренція» тощо), які за своєю суттю і значенням виходять за сферу економіки і тяжіють до філософії, оскільки саме людина формує і розвиває економіку: працює, заробляє, проявляє економічну ініціативу, володіє економічною свободою, витрачає, забезпечує, задовольняє потреби, накопичує тощо. Економіку наскрізь пронизує антропологічний (людський) вимір, бо вона, врешті-решт, твориться розвивається людиною та заради людини. Відповідно філософія економіки намагається виявити та дослідити антропологічний аспект економіки.

Отже, філософія економіки розглядає сутність економічних процесів, що відбуваються у суспільстві, крізь призму людського виміру, через сукупність форм життєдіяльності людини як суб'єкта господарювання. Сучасна філософія економіки орієнтована на особистість ще й тому, що розглядає її як силу, що забезпечує збереження та розвиток суспільства. Філософія економіки — це галузь соціального знання, що досліджує філософські аспекти розвитку та функціонування економіки як системи, філософські засади економічного буття людини та суспільства. Філософія економіки претендує на узагальнене знання про господарський порядок, сутність і походження економічних процесів та явищ; прагне дати найповніше філософське осмислення економічної діяльності людини. Це сфера досліджень «загальних, глибинних процесів у економіці, аналіз яких здійснюється на основі філософських традицій». Коло питань філософії економіки досить широке: філософський сенс економічної діяльності, філософські засади підприємницької діяльності, зокрема, проблеми бізнес-етики, роль «людського чинника» в системі ринкової економіки, соціальна справедливість та соціальна відповідальність, сутність соціально орієнтованого підприємництва, значення духовної компоненти економіки у процесі її функціонування та розвитку, філософські аспекти процесу господарювання, роль культурного чинника в економічному розвитку, питання соціального партнерства та його ролі в системі економіки, сутність smart-економіки, роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни та інші. Філософський підхід націлений на з'ясування ставлення людей до споживчих благ, цінностей. Завдання філософії економіки полягає

формуванні вищих соціально-духовних запитів людей, вихованні розумних потреб і культури споживання. Значення філософії економіки:

- Філософія економіки аналізує засади господарства, пов'язуючи їх із загальною картиною світу, розглядає «неекономічні» аспекти економіки — психологічний, моральний, правовий, політичний тощо, сприяючи виникненню свідомого і систематичного мислення про економічне ціле, відкидає панівне товарно-грошове уявлення про економіку, представляє її в універсальній, загальній формі. Таким чином, філософія економіки виконує гносеологічну (пізнавальну) функцію.

- Філософія економіки намагається з'ясувати специфіку та сутність економічного буття людини, те значення, яке надається господарюванню людьми, сучасною епохою. (Онтологічна функція філософії економіки).

- Філософія економіки визначає суспільну взаємообумовленість різних типів розподілу та кооперування людської діяльності, перспективи її змін, задає «систему координат» у розвитку економічної реальності. (Світоглядна функція філософії економіки).

- Філософія економіки вибудовує орієнтири та цінності, завдяки яким людська особистість може визначити «моделі» своєї життєвої поведінки, господарської діяльності, створювати необхідні та різноманітні умови для свого існування та розвитку. (Аксіологічна (ціннісна) функція філософії економіки).

- Критично осмислюючи теперішній стан економіки, філософія економіки спрямована на з'ясування її справжніх досягнень та позбавлення від суперечностей і недоліків, виявляє «больові точки» та намічає шляхи їх подолання, загострює увагу на нових шляхах пізнавального пошуку. Таким чином, філософія економіки виконує функції критики, проблематизації та тематизації.

- Як галузь соціального знання філософія економіки виступає «основою формування стратегій соціального управління і постає як засіб формування максимально ефективних стратегій соціально-економічного розвитку»⁶, впливаючи у такий спосіб на процес формування економічного світогляду індивіда.

- У межах філософії економіки аналізуються методи економічних досліджень, здійснюються розробки новітніх підходів (прийомів, способів) у вивченні та аналізі економічної системи. (Методологічна функція філософії економіки).

- Філософія економіки робить акцент на духовних «вимірах» економічного процесу та економічних явищ, зазначає тісний взаємозв'язок економіки, з одного боку, та культури, науки, моралі, ідеології, філософії, з іншого; намагається осмислити гуманістичну парадигму економіки як системи, її фундаментальні духовні засади. Проблеми, що досліджуються в межах філософії економіки, є особливо актуальними для сучасного українського суспільства, яке намагається побудувати цивілізовану форму ринкових відносин, нормалізувати культурно-соціальне життя. Отже, задля отримання повного уявлення про те, чим є економіка, варто проаналізувати цей феномен з погляду обох згадуваних вище значень поняття «економіка». Тобто, паралельно простежити шлях господарських відносин, що формувалися упродовж історії

людства, і шлях теоретичних досліджень та узагальнень з приводу цих відносин.

Питання 2

Вид економічної діяльності – це поняття, яке має велику важливість в економічній науці та практиці. Він є основою для розуміння та аналізу економічних процесів в різних галузях і секторах економіки. У цій статті ми розглянемо, що саме означає термін “вид економічної діяльності” і як він впливає на суспільство та державу.

Вид економічної діяльності – це специфічна галузь або сектор економіки, в якому здійснюються певні види діяльності, пов’язані з виробництвом, обробкою, обміном або споживанням різних товарів і послуг. Кожен вид економічної діяльності має свої особливості, правила та принципи, які визначають його функціонування і вплив на економічну систему.

Однією з головних відмінностей людини від тварин є його відносини з природою: якщо тварина є елементом живої природи, який пристосовується до умов навколишнього середовища, то людина не просто пристосовується, вона прагне підкорити її через свою діяльність.

Діяльність – це специфічна для людини форма активності, що спрямована на доцільну трансформацію навколишнього середовища. Ціль діяльності визначається потребами індивіда та суспільства. Будь-яка діяльність складається як мінімум, з трьох компонентів: цілі, процесу та результату.

Економічна діяльність – сукупність дій на різних рівнях господарювання, в результаті яких люди задовольняють свої потреби завдяки виробництву та обміну матеріальними благами та послугами.

Діяльність стає економічною тоді, коли вона ставить за мету або має наслідком виробництво та обмін товарами чи послугами, що визнаються корисними або рідкісними. Дане поняття нерідко використовується і в загальному сенсі: в цьому випадку воно характеризує обсяг всього економічного життя протягом певного періоду часу та на певній території. Тоді використовуються такі узагальнені показники, як валовий внутрішній продукт (ВВП) та валовий національний продукт (ВНП).

Тобто економічна діяльність – це форма активної участі людини в суспільному виробництві. З цією метою люди створюють певні організації (трудові колективи), які спільно виконують ту чи іншу місію (реалізують програму або ціль) і діють на основі певних правил та процедур. Однак цілі і характер таких багаточисельних організацій (підприємств, фірм, компаній) різні.

Основні види економічної діяльності:

- сільське господарство, лісове господарство, рибальство;
- промисловість;
- будівництво; діяльність транспорту та зв’язку;
- торгівля;
- фінансова діяльність; операції з нерухомим майном;
- державне управління; освіта; охорона здоров’я;
- послуги; діяльність у сфері культури та спорту тощо.

Що є спільного між всіма цими видами? Це, по-перше, те, що діяльність будь-якої компанії у будь-якій сфері спрямована на досягнення основної мети бізнесу – отримання прибутків та управління і мінімізацію витрат. По-друге, це наявність сукупності дій робітників з використанням засобів праці, що необхідні для „перетворення” ресурсів в готову продукцію. Тобто мова йде про виробничу діяльність.

Коли ми чуємо чи промовляємо слово „виробництво”, то уявляємо різні підприємства, на яких створюються конкретні блага: продукти харчування, одяг, взуття, машини, верстати, літаки, будинки тощо. Все це є результатами людської праці. І звідси робимо висновок, що виробництво – це процес створення життєвих благ, необхідних для існування і розвитку людського суспільства.

Таке визначення є цілком правильним. Однак воно не враховує того, що людська праця створила певне благо у взаємодії з природою, без цього виробництво неможливе. Це дуже важливо розуміти. Адже людська праця протягом багатьох тисячоліть не створювала нових речовин: вона лише надавала існуючим нових форм. Людська діяльність зводилась до користування готовими матеріалами і силами природи. Вивчаючи властивості, що притаманні дарам природи (лісу, кам'яного вугілля, зерна), людина своєю працею змінювала їхню форму, надавала їм нових якостей та пристосовувала до своїх потреб. У цій зміні власне і полягала сутність виробництва.

Природа поставляє матеріали та енергію, запаси яких створюють межі виробничих можливостей. Проте ці межі змінюються у двох напрямках – зменшення і розширення. Перший виявляється в тому, що більшість природних ресурсів обмежені та невідтворювані. Інтенсивне використання їх призводить до вичерпання. Водночас розвиток НТП сприяє економнішому, раціональнішому використанню природних ресурсів, заміни їх штучними (синтетичні волокна, пластмаси, нові види енергії тощо), що сприяє розширенню виробничих можливостей. Отже, людина спроможна не тільки використовувати природні багатства, а й відкривати нові джерела для розвитку виробництва.

Виробництво – це не тільки процес створення благ, необхідних для задоволення різноманітних потреб людини. Це ще й відтворення самого життя людей, оскільки при цьому забезпечуються засоби їхнього існування, а також реалізація і розвиток їхніх здібностей.

У процесі виробництва взаємодіють праця і природа. Праця – людська діяльність, спрямована на створення матеріальних і духовних благ для задоволення потреб людей. Проте створення матеріальних благ у певних межах може здійснюватися і без безпосередньої участі людини (автоматизоване виробництво, хімічний процес тощо). В цьому випадку праця не зникає, вона переміщується у сферу регулювання, управління.

Праця і виробництво - не тотожні поняття. Виробництво – це процес праці, яка має завершений, результативний характер. Така праця є продуктивною, а засоби її здійснення – засобами виробництва. Якщо вироблено продукт, процес виробництва відбувся. Може статися, що праця мала місце, але продукт з якихось причин не створено. Таке виробництво має незавершений характер.

Процес виробництва здійснюється результативно, тобто з певною продуктивністю або ефективністю, яка залежить від того, як поєднуються його фактори (земля, праця, капітал, підприємницькі здібності, інформація) і наскільки повно вони використані. При цьому важливе значення мають як кількісні та якісні параметри факторів виробництва, так і їхня майнова належність, від якої багато в чому залежить мотивація праці учасників процесу виробництва. Коли відомо, які і як використовуються фактори виробництва, кому вони належать, можна більш-менш об'єктивно визначити рівень процесу виробництва.

Для ефективної виробничої діяльності важливим є визначення цілей створення і функціонування підприємства. Провідну ціль господарської діяльності компанії, тобто чітко окреслену причину її існування, у світовій економіці прийнято називати місією. Переважна більшість сучасних компаній своєю місією вважає виробництво товарів та послуг для задоволення потреб ринку та отримання максимально можливого прибутку.

В практиці господарювання кожна фірма як складна виробничо-економічна система здійснює багато конкретних видів діяльності, які можна поєднати в окремі напрямки.

Науково-дослідна і проектно-конструкторська діяльність

Поступальний розвиток суспільного виробництва, його постійне вдосконалення є фундаментальними закономірностями економічного життя людства. Вихідною сферою, де народжуються найбільш революційні інновації і доводяться до стадії практичного впровадження є наука.

Наука – це особливий вид людської діяльності, спрямований на виробництво нових знань про природу, суспільство та мислення, які матеріалізуються в нових засобах праці, нових технологіях та предметах споживання. Вони, в свою чергу, зумовлюють і формують необхідні умови для подальших кількісних та якісних зрушень у сфері наукових досліджень, технічних розробок виробництва і споживання. Така приблизно схема дії НТП, що є безперервним процесом розвитку науки, техніки, технології, виробництва і споживання.

Наукова робота – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань. Основними її формами є фундаментальні та прикладні наукові дослідження. Процес створення та освоєння нової технології починається з науково-дослідної діяльності (фундаментальних досліджень), спрямованих на одержання нових наукових знань і виявлення найбільш суттєвих закономірностей, корисних для задоволення суспільних потреб.

Мета науково-дослідної роботи – виявляти нові зв'язки між явищами, пізнати нові закономірності розвитку природи та суспільства безвідносно до їх конкретного використання. Науково-дослідна діяльність поділяється на теоретичну (наукові відкриття, обґрунтування нових понять та уявлень, створення нових теорій) та пошукову (відкриття нових принципів створення виробів і технологій, нових, невідомих раніше, властивостей матеріалів та їх поєднань).

Саме розвиток фундаментальної науки має пріоритетне значення, оскільки вона є генератором ідей, відкриває шляхи в нові сфери виробництва та

споживання. Відомо, що позитивний вихід науково-дослідної діяльності у світовій науці становить лише 5%. Зрозуміло, що в умовах ринкової економіки займатися цими дослідженнями галузева і, тим більше, наука окремих підприємств не може собі дозволити. Тому вони фінансуються, як правило, з державного бюджету та конкурентній основі але це не виключає залучення на їх виконання й позабюджетних (приватних) коштів.

Проектно-конструкторська діяльність – своєрідний перехід від лабораторних умов до експериментального виробництва, через створення (модернізацію) зразків і технологій, що можуть бути передані після відповідних випробувань у серійне виробництво чи безпосередньо споживачу. На цій стадії відбувається остаточна перевірка результатів теоретичних досліджень, розробляється відповідна технічна документація, виготовляються і випробуються зразки нової техніки. Завершальною стадією процесу дослідження наукової розробки є освоєння виробництвом нової технології чи виробу. Саме у виробництві знання матеріалізуються, а дослідження знаходять своє логічне завершення.

Інвестиційна діяльність — це сукупність цілеспрямованих дій по вкладанню грошових коштів та інших цінностей в проекти, а також забезпечення віддачі вкладів.

Інвестиційна діяльність представляє інвестиційний процес в реальних умовах, з акцентом на організаційні засади його реалізації та управління цим процесом. Як правило, інвестиційна діяльність розглядається стосовно конкретного інвестиційного проекту та підприємства (юридичної особи), що здійснює інвестиційний процес.

Що же може бути інвестицією? Все, що вкладається в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект: кошти; паї, банківські депозити, боргові зобов'язання, інші цінні папери; нерухомість; устаткування, транспортні засоби, товарно-матеріальні цінності; майнові права (щодо матеріальних, нематеріальних і фінансових активів) або права користування; інформація у будь-якій формі (документованій, електронній); знання, навички, досвід і вміння людей, їх ноу-хау.

Головним суб'єктом інвестиційної діяльності є інвестор, який вкладає власні, позичені або залучені кошти в об'єкти інвестування, приймає рішення щодо форм і способів їх використання, несе повну майнову та фінансову відповідальність за результати використання інвестованих коштів.

Суб'єктами інвестиційної діяльності є всі юридичні, фізичні особи, державні та недержавні установи, які беруть участь у реалізації інвестиційного проекту.

Макроекономічні умови для інвестиційної діяльності створюються відповідною державною політикою, яку реалізують органи центральної виконавчої влади та Національний банк. Для України це передусім Міністерство економіки, Міністерство фінансів, Мінпраці, галузеві міністерства та комітети, Державна податкова адміністрація, Антимонопольний комітет. Держава може брати участь в інвестиційному процесі як безпосередньо, вкладаючи свої бюджетні кошти (централізовані бюджетні інвестиції), розвиваючи підприємства державного сектора економіки, так і опосередковано:

1) впливаючи на інвестиційне середовище (створюючи макроекономічний інвестиційний клімат, розвиваючи грошово-кредитну сферу, розвиваючи і регулюючи банківську діяльність, діяльність інвестиційних посередників, фінансуючи і стимулюючи академічну науку, діяльність дослідницьких науково-технічних і проектних організацій);

2) регламентуючи умови фінансової та господарської діяльності підприємств (податки, норми амортизації, охорона праці, екологічні нормативи, стандартизація продукції).

Інноваційна діяльність – це взаємозалежна та узгоджена послідовність дій, що допускає використання проміжних і кінцевих результатів науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт для втілення їх у новому чи удосконаленому товарі за допомогою технологічного процесу виготовлення продукції.

Поняття «інновація» часто вживається поряд з поняттями «новизна», «нововведення», однак вони не тотожні. Новизна означає винахід, раціоналізацію, удосконалення продукту, технології, процесу, що не обов'язково може бути впроваджене у виробництво. Нововведення означає впроваджену у виробництво новизну. При цьому комерційний ефект не завжди може бути досягнутий, тоді як інновація й інноваційна діяльність завжди зумовлюють одержання комерційного ефекту.

Основним причинами виникнення та поширення інновацій є: конкурентна боротьба (бажання одержати на ринку конкурентні переваги та максимізувати прибуток); зростаючий попит споживача; зростання технічного потенціалу; пошук вирішення проблем, які виникають в економічній діяльності; реалізація знань, підтримка та забезпечення престижу компанії; винахідництво, наукові відкриття, інтернаціоналізація науки.

Таким чином, інновація – це процес, в якому наукова ідея або технологія виготовлення доводяться до стадії практичного використання і починають давати економічний ефект.

У сучасному розумінні інноваційна діяльність з'являється як матеріалізація науково-технічного прогресу. Вона спрямована на практичне використання науково-технічного результату й інтелектуального потенціалу з метою отримання нового чи поліпшення існуючого продукту, способу його виробництва та задоволення потреб суспільства в конкурентоспроможних товарах і послугах.

Як і на будь-яку діяльність, на інноваційну діяльність людини впливає низка чинників, як тих, що стримують її, так і тих, що їй сприяють, зокрема:

- економічні (відсутність джерел фінансування, високий економічний ризик, слабкість матеріально-технічної бази, наявність необхідної господарської та науково-технічної інфраструктури, розвиток конкуренції);
- організаційні (орієнтація на усталені ринки та короткострокову окупність, консерватизм, міжнародна науково-технічна кооперація, створення інноваційної інфраструктури);
- юридичні (недосконалість законодавчої бази з питань інноваційної діяльності);

- соціально-психологічні (опір змінам, страх невизначеності, відсутність матеріальних стимулів, моральна винагорода, можливість самореалізації).

Яким же чином компанії, що активно займаються інноваційною діяльністю отримують прибуток? По-перше, є економічний ефект від здійснення інновацій в організації. Він знаходить прояв в прибутках від ліцензійної діяльності, впровадження нових винаходів, поліпшення використання виробничих потужностей, підвищення організаційного рівня. По-друге, є економічний ефект від продажу нововведень власної розробки й покупних (приріст доходу робітників, поліпшення умов праці, зниження викидів в атмосферу, зниження витрат виробництва).

Етапи формування інноваційної моделі на підприємстві

I. Визначення потреби в інноваціях (обізнаність у проблемі, визнання потреби у новації, переконання членів організації у необхідності інновацій).

II. Збір інформації про інновацію (початкові відомості про інновацію. Пошук інновації).

III. Попередній вибір інновацій (розробка нововведення, оцінка інформації, вибір інновації).

IV. Прийняття рішення про впровадження інновацій

V. Впровадження (пробне впровадження, повне впровадження, використання інновацій)

VI. Інституалізація (процес відбору і пристосування - рутинізація, модифікація).

Інноваційна діяльність є складовою частиною інноваційного розвитку економіки і є важливим аспектом відтворення виробничих відносин. Механізм створення і поширення нововведень, маючи суттєві національні особливості, передбачає три загальні складові: систему державної підтримки фундаментальних досліджень; різноманітні форми та джерела фінансування і непрямого стимулювання досліджень; максимальне стимулювання малого інноваційного підприємства.

Набір методів і засобів державної інноваційної політики досить широкий. Це різні державні заходи, які стимулюють інноваційну активність бізнесу; коригування податкового, патентно-ліцензійного законодавства; амортизаційних відрахувань тощо. Чому це важливо? Провідні, промислово розвинені країни розробляють і здійснюють інноваційні програми у пріоритетних наукових і технологічних напрямках (біотехнології, мікроелектроніки, комп'ютерних технологій, генної інженерії тощо), тобто у напрямках, які здатні забезпечити високі норми прибутку. На цій основі змінюється структура виробництва, безперервно збільшується обсяг і питома вага наукомісткої продукції. Трудомісткі, технологічно застарілі, "невигідні" й такі, що забруднюють довкілля, виробництва ліквідуються або переводяться у країни, що розвиваються. Все це перетворює інноваційний процес на головний фактор економічного зростання найбільш розвинених країн. Сьогодні 25% приросту виробництва у розвинених країнах викликано прямими матеріальними інвестиціями капіталу, приблизно 35% — підвищенням кваліфікації робочої сили і більш як 40% економічного зростання цих країн є результатом

використання наукових знахідок, винаходів, застосування технологічних інновацій.

Досвід розвинутих країн світу переконливо свідчить, що основною формою економічної життєдіяльності підприємств в умовах ринкової економіки є маркетинг. У перекладі з англійської маркетинг означає „робити ринок”. На відміну від ринку як системи відносин, пов’язаних з реалізацією суспільного продукту, маркетинг являє собою певну форму діяльності підприємства в ринковому секторі економіки.

1. Нецінова конкуренція, оскільки в таких умовах на перший план замість цінової конкуренції висувається конкуренція за споживача товарів. Щоб зацікавити споживача, необхідно гнучке й оперативне реагувати на його потреби, поліпшувати сервіс, підвищувати якість товару, надавати інші послуги. Споживача дедалі більшою мірою цікавить не стільки ціна, скільки якість товару, його післяпродажна експлуатація й обслуговування.

2. Швидкі темпи науково-технічного прогресу. Сучасний НТП, з одного боку, забезпечує величезну різноманітність товарів, а з іншого – виключно високі темпи їх оновлення (наприклад, поява нової моделі електронно-обчислювальної машини веде до того, що вже через 18 місяців конкуренти пропонують аналогічну, а через 36 місяців ця модель замінюється принципово новою, досконалішою). НТП переносить боротьбу за споживача з ринку у сферу наукових досліджень, які зосереджуються на вивченні потреб споживачів (які постійно змінюються під впливом швидкого розвитку продуктивних сил), на розробці та виготовленні нових товарів, нових послуг, цікавих для споживача.

3. Розвиток транспорту, зв’язку, засобів науково-технічної інформації. Завдяки цьому фактору стало можливим оперативно реагувати на зміни потреб і коливання ринкової кон’юнктури.

4. Економічні кризи надвиробництва. Так, криза 1929-1933 рр. примусила шукати нові, ефективніші форми життєдіяльності капіталу через заміну пріоритетів: з „ринку виробника” на „ринок споживача”. Відбулася глибока прив’язка виробництва до споживача.

Принципи маркетингової діяльності:

- всебічне і глибоке пізнання ринку, зростаючих запитів споживачів (тобто не просто „споживач завжди правий”, а „споживач - король”);
- пристосування до ринку, випуск товарів, що відповідають попиту („відшукайте потреби і задовольніть їх”);
- активний вплив на ринок, формування попиту (через рекламу, виготовлення товарів, „створення” споживачів).

Традиційно в маркетинговій діяльності підприємств переважала так звана товарна орієнтація, тобто намагання поліпшити якість товарів без врахування інших потреб (смаків, попиту тощо) споживачів. Передбачалося, що головним у боротьбі за споживача є пропонування на ринку кращих і якісніших товарів. Звичайно, така концепція мала багато переваг, оскільки була спрямована на насичення ринку добротними товарами й сприяла поліпшенню задоволення потреб населення. Однак вона мала й певні небажані для підприємства наслідки.

В 30-50-ті роки ХХ ст. на перший план висувається концепція „збутової орієнтації” маркетингу, яка передбачала забезпечення максимізації продажу за

допомогою реклами та інших методів впливу на покупця з метою заохочення його до здійснення покупки.

Розвиток суспільного виробництва, НТП, висуває в 50-60-ті роки іншу концепцію маркетингу, яка дістала назву „ринкової орієнтації”. Суть її полягає в детальному аналізі ринку з метою виявлення товарів, що користуються підвищеним попитом, і забезпечення максимуму продажу саме цих товарів. Дана концепція не заперечує двох названих вище. Але від них вона істотно відрізняється тим, що в ній йдеться про виробництво і продаж нових, якісніших товарів, для яких заздалегідь відомі споживачі й реалізація яких не стане проблемою.

Концепція „ринкової орієнтації” стала можливою лише завдяки НТП, який дає змогу оперативної й швидко переорієнтуватися на серійне виробництво саме тих товарів, на які існує підвищений попит. Масовий випуск цих товарів забезпечує фірмі високі доходи. Водночас він означає краще задоволення потреб споживачів.

Приблизно з середини 60-х років у своїй діяльності підприємств почали переходити від „ринкової орієнтації” до „маркетингового управління”. Це – принципово нова концепція, яка широко використовується і сьогодні. Суть її полягає в довгостроковому (перспективному) плануванні й прогнозуванні, що спирається на дослідження ринку, товару і покупців; у використанні комплексних методів формування попиту й стимулювання збуту; в орієнтації на „ринкові новинки”, які задовольняють вимоги старанно „вирахованих” потенційних покупців. Даний підхід передбачає детальне вивчення кожного споживача, його інтересів та потреб, і на основі цього – розробку довгострокової цільової організації виробництва, розрахованого на конкретну особу. Така концепція маркетингу нерідко називається соціально-етичною, оскільки вона полягає у глибокому аналізі не лише потреб, а й нахилів, звичок окремих споживачів і орієнтацію виробництва на їх задоволення. Тобто йдеться про потреби не суспільства в цілому, а окремого споживача, задоволення суспільних потреб досягається через реалізацію інтересів кожного члена суспільства.

Таким чином, торговельно-маркетингова діяльність – це процес планування і втілення замислу ціноутворення, просування і реалізації ідей, товарів, послуг шляхом обміну, що задовольняє цілі окремих осіб і організацій.

Види економічної діяльності можуть бути класифіковані за різними критеріями, такими як сфера діяльності (промисловість, сільське господарство, послуги), види товарів і послуг (транспортні, фінансові, торговельні тощо) або функції (виробництво, розподіл, споживання). Кожен з цих видів має свої унікальні риси та вимоги.

З розвитком суспільства і технологій з’являються нові види економічної діяльності та змінюються існуючі. Наприклад, з появою Інтернету та цифрових технологій з’явилися нові види економічної діяльності, пов’язані з електронною комерцією, розробкою програмного забезпечення та інтернет-маркетингом.

Розвиток видів економічної діяльності відбувається через різні процеси, такі як технологічні інновації, зміни в правовому середовищі, зміни в попиті та інші фактори. Цей процес не тільки розширює можливості для бізнесу, але і впливає на життя суспільства в цілому.

Вид економічної діяльності має значний вплив на економічну систему та суспільство загалом. Наприклад, промислова галузь забезпечує виробництво товарів і створення робочих місць, сільське господарство забезпечує продуктову безпеку, а послуги надають зручності та задоволення споживачам.

Вплив виду економічної діяльності також проявляється в економічних показниках, таких як ВВП, інвестиції, експорт та імпорт. Кожен вид має свій внесок у формування та розвиток економіки країни. Наприклад, промисловість може бути двигуном економічного зростання, а сільське господарство – інструментом забезпечення продуктової безпеки.

Вплив виду економічної діяльності також має соціальні та екологічні наслідки. Наприклад, промисловість може призводити до забруднення навколишнього середовища, а послуги можуть створювати нові робочі місця та поліпшувати якість життя людей. Врахування цих наслідків є важливим у процесі прийняття рішень щодо розвитку економіки.

Кожен вид економічної діяльності має свої позитивні аспекти:

- Промисловість забезпечує виробництво і робочі місця.
- Сільське господарство забезпечує продуктову безпеку та розвиток сільських територій.
- Послуги надають зручність та задоволення для споживачів.

Кожен вид економічної діяльності також має свої негативні наслідки:

- Промисловість може призводити до забруднення навколишнього середовища.
- Сільське господарство може спричиняти ерозію ґрунту та інші екологічні проблеми.
- Послуги можуть створювати економічну незабезпеченість для працівників.

Вид економічної діяльності грає важливу роль у розвитку суспільства та економіки. Він впливає на створення робочих місць, формування ВВП та забезпечення потреб населення. Кожен вид має свої плюси та мінуси, які потрібно враховувати при розвитку економічної стратегії країни.

Питання 3

Основне призначення економічної сфери полягає в задоволенні постійно зростаючих людських потреб. Потреби — це властивість суб'єкта потребувати певних умов свого існування. Походження потреб пов'язане з природними й соціально-економічними умовами життя людей. Не зважаючи на широку класифікацію потреб (духовні та матеріальні; базові, необхідні, штучні; розумні потреби та інші підходи), з-поміж їх різноманіття прийнято виділяти найістотнішу — потребу в індивідуальному відтворенні. Ця потреба є ключовою, оскільки, по-перше, супроводжує людину від народження до смерті, і, по-друге, процес задоволення цієї потреби поступово перетворюється на процес виробництва. Виробництво — процес, в якому люди, використовуючи речовини сили природи та власні сили й здібності, цілеспрямовано створюють матеріальні й духовні цінності, здатні задовольняти їхні життєві потреби. Процес виробництва складний і вимагає чіткої організації, упорядкування, регулювання. Суспільне виробництво існує на всіх етапах розвитку людської спільноти, воно властиве всім історичним епохам. Суспільне виробництво

передбачає наявність своєрідних підсистем: — матеріальне виробництво, яке забезпечує вітальні людські потреби, предметні умови людського життя; — духовне виробництво, яке є основою формування власне людського в людині — духовності, її шляху до самовдосконалення та саморозвитку. Духовно-виробничій домінанті суспільного виробництва, яка полягає в абсолютизації духовної активності, духовного життя, значну увагу приділяли І. Кант (1724–1804), Г. В. Ф. Гегель (1770–1831), В. Дільтей (1833–1911), В. Віндельбанд (1848–1915), Г. Рікерт (1863–1936), Б. Кроче (1866–1952), Р. Дж. Коллінгвуд (1889–1943) та ін. Роль матеріального виробництва в суспільному житті, його визначальний вплив на духовне життя людини та соціуму перебували в центрі уваги К. Маркса та Ф. Енгельса

Людина - надзвичайно складна істота, вона поєднує в собі **біологічне** і соціальне.

Як біологічна істота людина - унікальний продукт природи, мисляча істота, наділена сукупністю фізичних і розумових здібностей, здатністю взаємодіяти з природою і жити за її законами.

Людина як соціальна істота є частиною суспільства, тобто живе у соціумі, має багатогранні стосунки з іншими людьми (економічні, політичні, національні, сімейні), виконує і підкоряється юридичним законам, додержується певних моральних норм і правил соціальної поведінки, прийнятих в суспільстві, тобто є людина розумна (***Homo sapiens***).

У діалектичній взаємодії біологічної і соціальної сторін людини, можливості використовувати у своїй діяльності природні й економічні закони і полягає глибинна сутність людини як біосоціальної істоти.

Людину вивчають багато наук, у тому числі економічна наука, яка досліджує економічну сутність людини, її місце і роль в економічній системі, потреби, інтереси, господарську поведінку, тобто **людину економічну (*Homo economicus*)**.

Людина економічна - головний творчий суб'єкт ринкової економіки, який володіє свободою вибору і приймає економічно раціональні та оптимальні рішення з урахуванням усіх наявних можливостей і умов, відповідно до своїх особистих інтересів, мети і пріоритетів.

На всіх етапах розвитку суспільства людина перебувала в центрі всіх економічних процесів і явищ. В економічній системі людина виступає **як працівник, як суб'єкт економічних відносин, як споживач, як носій кінцевої мети суспільного виробництва**.

Людина-працівник в економічній системі виступає робочою силою, особистим фактором виробництва, головним елементом продуктивних сил.

Робоча сила - це сукупність фізичних і розумових здібностей людини, її здатність до праці.

Успіх виробництва на всіх рівнях визначається насамперед людьми, зайнятими у виробничому процесі. Усі інші фактори виробництва діють не самі по собі, їх приводить у рух людина. Людині, її праці належить центральне місце у виробництві не тільки як найактивнішому факторові виробництва, а й як джерелу, творцю інших факторів виробництва - матеріально-речових, науково-дослідних і організаційно-управлінських.

В історичному плані людина-виробник пройшла у своєму розвитку стадію індивідуального (одноосібного) працівника стадію ***сукупного працівника****

На ранніх етапах розвитку суспільства, коли ще недостатньо були розвинуті суспільний поділ праці й господарські зв'язки (натуральне господарство і дрібнотоварне виробництво), коли речі виготовлялись від початку до кінця одним робітником, то останній виступав як ***працівник-індивід***.

У подальшому, в міру поглиблення суспільного поділу праці, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, праця кожного виробника все менше виступає як індивідуальна праця незалежного, економічно відокремленого товаровиробника, а виступає частиною сукупної праці, а окремих працівників - частиною сукупного працівника.

Сукупний працівник - це сукупність працівників різних спеціальностей, які є учасниками спільного виробництва певного товару на основі розподілу праці між ними.

У сучасних умовах головною фігурою господарського життя є не індивідуальний, а сукупний працівник, який залучається до суспільного виробничого процесу завдяки кооперації праці. Нині практично будь-який товар є результатом праці не одного, а десятків, сотень і тисяч працівників, зайнятих у різних галузях виробництва. Сучасний автомобіль складається в середньому з 15 тис. деталей, у виробництві яких зайняті тисячі працівників величезної кількості великих і дрібних підприємств-постачальників. Американський літак "Боїнг-748" складається з 4,5 млн різноманітних частин, що їх виробляють робітники 16 тисяч компаній.

Сукупний працівник є новою продуктивною силою кооперованої праці, здатної вирішувати завдання, які не під силу сумі відокремлених індивідуальних працівників.

Рівень розвитку сукупної робочої сили можна охарактеризувати такими кількісними і якісними показниками.

В умовах розвитку науково-технічного прогресу вимоги до рівня підготовки працівників зростають. Без постійного підвищення рівня освіти, кваліфікації, культури, зміцнення здоров'я, вироблення психологічної сталості працівники не здатні ефективно взаємодіяти з іншими прогресуючими елементами продуктивних сил - новою технікою, передовими технологіями, системами управління й організації виробництва. Тому в сучасному розвинутому суспільстві інвестиції в "людський капітал", тобто в розвиток знань, здібностей, у зміцнення здоров'я людини, вважаються найефективнішими і гуманними вкладеннями.

В Україні на сучасному етапі кількість найманих працівників з вищою професійною освітою стала значною. Саме такі працівники є головною основою ефективного розвитку економіки і важливим елементом національного багатства країни.

Людина як суб'єкт економічних відносин. Людина економічна реалізує себе в економічній системі завдяки певним господарським відносинам, у які вона вступає з іншими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ.

Суб'єктами економічних відносин є окремий індивід, сім'я, колектив, держава. Основою економічних відносин є відносини власності, які характеризують спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

Органічне поєднання двох характеристик людини: людини-працівника та людини-власника утворює економічну сутність людини, сучасну економічну людину.

Природно людині найбільшою мірою відповідає індивідуальна (приватна) трудова власність, яка формує як єдине ціле людину-робітника і людину-власника. Вона є основою його економічної незалежності й свободи. Інші форми власності (колективна, кооперативна, корпоративна тощо) більшою мірою відображають соціально-суспільну суть людини, розкривають її місце і роль у суспільстві.

Сьогодні в розвинутих країнах дедалі більшого розвитку набувають колективні (асоційовані) форми власності, які поєднують індивідуальні та колективні принципи управління виробництвом і розподілом доходів.

Роль людини як суб'єкта економічних відносин полягає також у тому, що об'єктивні економічні закони виявляються і реалізуються через її господарську діяльність.

Людина як споживач реалізує себе через задоволення своїх різних потреб. Потреби людини можна поділити на потреби людини-працівника і потреби людини-підприємця.

Потреби людини-працівника пов'язані з відтворенням робочої сили, тобто з особистим споживанням. У процесі трудової діяльності людина витрачає робочу силу, яку необхідно відновлювати. Для цього вона повинна мати набір товарів і послуг, щоб задовольнити свої фізіологічні, духовні та інші потреби. Задовольняючи ці потреби, людина відтворює себе як працівник.

Потреби людини-підприємця стосуються відтворення матеріально-речових факторів виробництва, тобто виробничих потреб. Для того щоб відновити спожиті в процесі виробництва машини, верстати, обладнання,

сировину, матеріали, паливо, електроенергію тощо, підприємець повинен їх придбати на ринку факторів виробництва.

Потреби людини-працівника і людини-підприємця тісно переплітаються між собою, утворюючи спільні потреби людей, задоволення яких забезпечує відновлення особистого і речового факторів суспільного виробництва.

Людина як кінцева мета суспільного виробництва. Людина в її цілісній сутності є головним критерієм розвитку суспільного виробництва і головною його метою" Суспільний продукт, проходячи через фази виробництва, розподілу й обміну завершує свій цикл у фазі споживання. Без споживання виробництво існувати не може, воно не має сенсу. Задоволення різнобічних потреб людини - ось призначення будь-якого виробництва. У цьому аспекті людина зі своїми потребами є природною і кінцевою метою суспільного виробництва й одночасно головним фактором його функціонування.

Таким чином, функціонування і розвиток економічної системи неможливо оцінювати поза існуванням людини, її трудової діяльності, взаємозв'язків, потреб, інтересів, Мотивацій. Людина є центральним елементом економіки, вона є активним учасником господарської діяльності як робоча сила, здатна до праці, а також як суб'єкт-споживач, вступаючи в економічні стосунки задля виробництва і споживання життєвих благ.

Тема 2. Історія розвитку філософсько-економічної думки в Україні і світі

1. Етапи формування філософсько-економічних знань.
2. Донаукові форми філософсько-економічного знання, філософська думка з приводу соціально економічного життя суспільства за часів Відродження та Нового часу, модерністські та постмодерні уявлення.
3. Стара, нова та неортодоксальна (немейнстрімна) філософія економіки

Питання 1

Філософські основи економіки закладені ще в часи античності Платоном й Аристотелем, були продовжені середньовічними богословами та філософами. За нової доби філософські школи острівної та континентальної Європи запровадили сам термін "філософія економіки". Зокрема, філософські проблеми економіки розглянуті в роботі Дж.Ст. Мілля "Основи політичної економії з деякими додатками до соціальної філософії" (1848). Німецький автор Ф. Берольцгаймер (1869–1920) опублікував роботу "Система права та економічна філософія" в 1904–1907 рр. У працях І. Бентама, Й. Фіхте, Г. Гегеля, М. Фуко, М. Гайдеггера та інших учених знайшли глибоке обґрунтування філософські засади економічного розвитку.

Давній світ (Стародавня Індія, Стародавній Китай, Давня Греція та Рим). На рівні буденної свідомості люди ще в давнину осмислювали навички і правила провадження економіко-господарської діяльності, замислювалися над проблемами власності, володіння, багатства, справедливості, розподілу благ тощо. Перші теоретичні узагальнення щодо господарської сфери з'являються у межах давніх релігійно-філософських учень про державу. Наприклад, такі давньо східні трактати, як: «Кодекс царя Хаммурапі» (VII ст. до н.е.),

«Артхашастра» (IV–I ст. до н.е.), учення Конфуція (VI–Vст. до н.е.), відтворюють аналіз багатовікового досвіду господарської практики й містять рекомендації з регулювання господарства, підтримки стабільності державі та суспільстві. В античному світі пильний інтерес до філософських питань щодо господарської діяльності проявляють основоположники давньогрецької філософії. Так, давньогрецький філософ Ксенофонт (430–354 рр. до н.е.) розглядав господарсько-економічну діяльність як процес створення корисних речей, тобто, споживчих вартостей. Він перший із древніх мислителів звернув увагу на позитивне значення розподілу праці на розумову та фізичну. Саме Ксенофонт уперше увів у науковий ужиток термін «економіка». Йому належить твір «Ойкономія», де висловлені схвальні думки щодо натурального господарства як процесу створення «корисних речей». Праці давньогрецьких філософів-універсалів Платона (427–327 рр. до н.е.) й Аристотеля (384–322 рр. до н.е.) дають нам повніше уявлення про античну економіко-філософську думку. У діалозі «Держава» Платон зазначає, що економічним підґрунтям держави є натуральне господарство, базоване на експлуатації рабів. Головною галуззю господарства філософ вважає землеробство, поціновує він також і ремесла. Платон допускає дрібну торгівлю, яка покликана, на його думку, впорядкувати надлишок, однак загалом до торгівлі філософ ставиться негативно, вважаючи це заняття ганебним для грека. Економічне благополуччя суспільства, на думку Платона, залежить від станово-зрівняльних відносин. Філософ пропонує рівномірно розподіляти землю й житло, запровадити заборону на продаж землі, а також володіння золотом і сріблом. Цікаво, що умовою благополуччя держави Платон вважав відсутність у ній багатства й бідності. Таким чином, є підстави констатувати, що саме Платон уперше в історії філософсько-економічної думки актуалізував питання щодо доцільності формування та успішного розвитку так званого «середнього класу»⁷ в суспільстві як підґрунтя його економічної та політичної стабільності. Вагомий внесок у подальший розвиток економічного знання здійснив античний філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). У працях «Політика» та «Економіка» він досліджує такі явища суспільного життя, як товарне господарство, обмін, гроші, два види вартості, розподіл 7 Середній клас (middle class) — частина суспільства, яка займає за статусними позиціями середнє становище між вищим та нижчим класами. Вперше поняття «середні прошарки» щодо суспільства почав уживати Аристотель. Остаточне оформлення це поняття здобуло в Англії наприкінці XVII століття; воно використовувалося для позначення дрібних та середніх власників і підприємців. У подальшому до цієї соціальної категорії почали відносити всю сукупність соціальних прошарків, що займали проміжну позицію між великою буржуазією та найманими працівниками. 318 тощо. Філософ відстоював ідею самодостатності (натуральності) господарства, але лише в системі-об'єднанні домогосподарств-полісів. Окремий поліс як гармонійне об'єднання домогосподарств у вченні Аристотеля постає не лише основним економічним чинником, а й засобом забезпечення морального вдосконалення та самореалізації його громадян. Таке господарство він називав природним. Водночас Аристотель зазначає й факт виробництва продукції з метою обміну (ринку), що, на його думку, є неприродним, оскільки ринкові форми спрямовані не на самозабезпечення і задоволення природних потреб, а

на мінову вартість і нагромадження грошей. А це своєю чергою розпалює нездорові бажання, пристрасті людей, спричинює руйнацію основного принципу життєдіяльності — помірності, міри. Мислитель вважав нерівність людей нездоланною, однак держава, на його думку, мусить випрацювати механізми, що перешкоджатимуть надмірному засиллю багатих над бідними. Аристотель, таким чином, виділяє два типи організації господарства: економіку (ойкономію), спрямовану на забезпечення природних потреб можливостями власного господарства (натурального, нетоварного), і хрематистику — виробництво продукції для обміну (ринку), яка, на думку мислителя, є неприродною, оскільки спрямована на нагромадження багатства, є мистецтвом заробляння грошей. Усі види господарської діяльності у вченні Аристотеля, відповідно, також поділяються на дві сфери: природну і справедливу, спрямовану на надбання благ, корисних для життя, за допомогою землеробства та ремісництва (економіку) та протиприродну й безчесну, метою якої є збагачення за рахунок спекулятивної торгівлі та лихварства (хрематистику). Через зіставлення «природного» і «неприродного» способів організації господарства Аристотель уперше встановив відмінність між грошима як засобом зберігання і грошима, що стали капіталом, і зазначив, що економіка рано чи пізно з необхідністю переходить хрематистику, тобто виробництво з необхідністю тяжіє до торгового прибутку. Епоха Середньовіччя. З поширенням християнства в європейській культурі з'являється нове осмислення праці, власності та багатства. Саме тоді виникає своєрідний погляд на цінність праці. Середньовічні теологи трактують працю як необхідне заняття людини, оскільки вона сприяє праведному способу життя. Праця визнається гідною похвали як покутування гріху, шлях до змертвіння плоті, але при цьому вона не має супроводжуватися навіть думкою про накопичення, збагачення. Людина зобов'язана трудитися, й мета праці полягає в задоволенні елементарних потреб, усуненні бездіяльності та в благодійності. Отже, у традиційних суспільствах, зокрема середньовічному, морально-виховна функція праці поціновується вище, ніж практична, особливо коли йдеться про релігійне спасіння. Християнство сприяє ціннісній реабілітації праці в середньовічній Європі, зводить її у ранг добродійної, таким чином підносячи її цінність порівняно з античним світом, у якому підневільна фізична праця має низький соціальний статус. У подальшому, в епоху Реформації, праця набуває характеру систематичної аскези, що слугує накопиченню чеснот та спасінню душі. Середньовічний теолог Фома Аквінський (1225–1275) дає богословське пояснення сутності та генези власності. Він стверджував, що приватна власність виникає з людського егоїзму, кінцева причина виникнення — гріхопадіння людини. Володіння майном, капіталом, нерухомістю — помилкове багатство. Справжній власник всього суцього — Бог. Істинне багатство — в любові до Всевишнього. Багатство, таким чином, перестає розглядатися як ознака людських чеснот. Навпаки, у ньому почали вбачати джерело багатьох гріхів та вад, що поставали серйозною перешкодою на шляху спасіння душі. Не багатство, а бідність та покірливість були ідеалом середньовічного суспільства. Формою моральнісного виправдання багатства як антиподу бідності стала благочинність у вигляді роздавання милостині біднякам та навіть демонстративне висловлювання поваги до злиденності. Звісно, такий стан

речей зовсім не означає, що в традиційних суспільствах взагалі була відсутньою жадоба до багатства, нажива та підприємливість. Вони завжди існували, існують і будуть існувати як цілком закономірні атрибути економічної діяльності. Проте 319 в до-індустріальних суспільствах вони досить жорстко обмежувалися та регулювалися традицією. Метою господарської діяльності в традиційних суспільствах переважно є не лише забезпечення себе необхідними продуктами, й моральнісне самовдосконалення, метою розподілу — збереження стабільного соціального (божественного) порядку. Реалізації цієї мети слугують обмін та споживання, які значною мірою мають статусний характер. Не дивно, що підприємливість та господарська активність не є цінностями для такої культури, оскільки вони «підривають» порядок, установлений Богом, порушують засади порядку та справедливості. Таким чином, головним моральнісним критерієм при оцінюванні господарської практики в межах такого традиційного суспільства, як середньовічне, постає праведність помислів людей, а не її економічна доцільність та продуктивність; економічна діяльність не сприймається як екзистенційна цінність. Епоха Нового часу та доби Просвітництва. XVII–XVIII століття у країнах Західної Європи, як відомо, характеризуються становленням і розвитком буржуазних соціально-економічних відносин. Осмислюючи ці процеси, англійські мислителі-матеріалісти Т. Гоббс (1588–1679), Дж. Локк (1632–1704) та Д. Юм (1711–1776) одними з перших дали обґрунтування чинників соціально-економічного життя. Філософи стверджують провідну роль держави в суспільстві, адже саме їй належить прерогатива встановлення права власності громадян та її збереження, а також регулювання майнових відносин між громадянами. Ґрунтуючись на принципах помірності й будучи противниками зосередження в одних руках надмірної власності, мислителі, однак, відстоювали інститут приватної власності як першооснови свободи особистості й першопричини виникнення держави. Людина народжується вільною й від народження наділена правом захищати своє життя, свободу і майно. Таким чином, на відміну від античних і середньовічних мислителів, які розчиняли окрему особистість з її персональними вимогами в загальній суспільній масі, мислителі Нового часу, виховані ідеями Реформації, принципами індивідуалізму, раціоналізму, висувають на перше місце окрему людину, наділену від народження невід’ємними правами на життя, свободу та приватну власність. Французький просвітник Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) у працях «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» і «Про суспільну угоду» вперше торкнувся проблеми відчуження. Він вважав, що основою відчуження людини від людини є приватна власність, що існує в суспільстві. У цьому виявляється його явне розходження у поглядах із французьким філософом Ф. Вольтером (1694–1778), який вважав майнову нерівність між людьми умовою нормального розвитку суспільства. Загальною ідеєю, що об’єднувала просвітників, була віра в силу знань, освіти, здатну впорядкувати економічні відносини й суспільне життя загалом на засадах рівності, справедливості й братерства. Якщо загалом докапіталістичному суспільству була властива ідея стриманості й поміркованості в питаннях матеріального розвитку, то капіталістичний спосіб господарювання утверджує новий тип економічного мислення, що оперує категоріями грошей, капіталу, фінансового зростання. З’являється перша

наукова форма економічного знання — політична економія (термін «політична економія» був уведений у науковий обіг французьким ученим А. М. де Ваттевілем (1575–1621)). Політична економія — це вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних благ у суспільстві на різних етапах його історичного розвитку. Засновники політичної економії — британські учені А. Сміт (1723–1790) і Д. Рікардо (1771–1823) — надають особливого значення праці, яка, на їхню думку, є найважливішим чинником суспільного розвитку; продукти праці вважаються ними найголовнішим багатством, ціннішим за гроші чи золото. Одна з ключових ідей А. Сміта — ідея мінімального втручання держави в економіку, ринкове саморегулювання на основі вільних цін, що складаються залежно від попиту та пропозиції. Ці економічні регулятори він назвав «невидимою рукою» ринку. А. Сміт також заклав підґрунтя трудової теорії вартості, акцентуючи увагу на значенні продуктивної праці як творця вартості, вказував на роль розподілу праці як умови підвищення її продуктивності; розробив вчення про доходи, сформулював принципи оподаткування тощо. А. Сміт у своєму вченні започатковує абстрактну модель людини — *homo oeconomicus*, тобто, економічної людини — незалежного, егоїстичного, поінформованого та раціонально мислячого суб'єкта, який прагне максимізувати власну вигоду⁸.

XIX століття. У перші десятиліття XIX століття, під час зміцнення вдосконалення буржуазних інституцій (капіталістичної приватної власності, свободи підприємництва, конкуренції та ін.), у Західній Європі виступили мислителі, які піддали ці інституції жорсткій критиці й розробили проекти суспільства, позбавленого, на їх думку, експлуатації та гноблення. Йдеться про погляди соціалістів-утопістів, таких як: К. А. Сен-Сімон (1760–1825), Ш. Фур'є (1772–1837) і Р. Оуен (1771–1858). Утопічний соціалізм зобразив майбутнє суспільство як суспільство достатку, що забезпечує задоволення людських потреб і розквіт особистості. Утопісти вбачали першочергове завдання соціального прогресу в утіленні колективної власності, відстоювали плановий тип виробництва, організовану суспільну працю, в основі якої лежить принцип «від кожного за здібностями, кожному по його справах». Конкуренцію при цьому замінять змагання колективів, «ланок» тощо. Значним етапом у розвитку філософії економіки є теорія К. Маркса (1818–1883). К. Маркс створив матеріалістичну концепцію суспільства, основу якого складає суспільне виробництво. Згідно з ученням Маркса, стрижнем соціального механізму розвитку капіталістичної економіки є класова боротьба пролетаріату і буржуазії, основу якої становить протилежність класових інтересів у сфері відносин власності на засоби виробництва, а відповідно і політичної влади. Заслугою марксизму в розвитку філософії економіки є ідея взаємозв'язку матеріально-виробничої сфери та соціальної структури суспільства. В економічній сфері розкривається образ особистості як головної продуктивної сили суспільного виробництва, людини-працівника, у соціальній сфері особистість постає у всій повноті соціальних відносин з іншими людьми.

На відміну від К. Маркса, інший німецький соціолог і філософ М. Вебер (1864–1920) надавав ключове значення позаекономічним чинникам — інститутам політики, етики та релігії. Головною рисою, притаманною капіталістичній ментальності, на думку М. Вебера, є принцип раціональності,

який дозволяє досягти економічної ефективності та оптимальної поведінки в господарській сфері. Особливу увагу він приділяв взаємозв'язку етичного кодексу протестантських віросповідань та духу капіталістичного господарювання і способу життя. Ці міркування М. Вебер виклав у праці «Протестантська етика дух капіталізму» (1905), де доводить, що саме протестантизм своїм тлумаченням господарського успіху як божественного веління стимулював прогрес капіталістичного господарства⁹. Вебер розробив власну оригінальну концепцію соціальної стратифікації суспільства, наполягаючи, що розподіл влади й авторитету в сучасному світі пов'язується вже не з відношенням до власності (як це доводила марксистська теорія), а з престижем освіти й рівнем культури людей. XX століття. У XX столітті філософсько-економічна думка значно розширила й поглибила свій предмет. Американський філософ Т. Веблен (1857–1929) дослідив феномен⁸ Зазначимо, що сучасна неокласична модель економічної людини включає цілераціональну поведінку, утилітаризм, прагматизм, емпатію, прагнення максимізації економічного ефекту. ⁹ Дух капіталізму — термін, запроваджений представником німецької історичної школи В. Зомбартом (1863–1941) для позначення рушійної сили господарського розвитку націй в епоху капіталізму. Включає «дух підприємництва», пов'язаний з багатством, жадобою до грошей, насильством, героїзмом та авантюризмом, і «бюргерський (міщанський) дух», що ґрунтується на ощадливості, скромності, умінні рахувати та заощаджувати, працьовитості та поміркованості. ³²¹ «споживацтва» як особливий тип економічної поведінки, для якого характерний принцип демонстративного марнотратства заради підтримки «високого» способу життя. Цей тип Т. Веблен протиставляє «продуктивному» типу поведінки, властивому для нижчих прошарків суспільства. Англійський економіст Дж. М. Кейнс (1883–1946) запровадив новий підхід у дослідженні економічної сфери, який пізніше отримав назву макроекономічного. На відміну від попередньої політекономії, яка аналізувала національну економіку як взаємодію окремих компаній, Кейнс зробив спробу розглянути національне господарство в цілому, оперуючи категоріями економічного циклу, грошового обігу, платіжного балансу, інвестицій, зайнятості, безробіття, споживання, заощадження. Оперування такими сукупними величинами дало можливість дослідити рівень і темпи зростання національного доходу, описати зовнішньоекономічні проблеми. У I половині XX ст. активно розвивається економікс — західна, насамперед північноамериканська, методологія, — аналітичне вчення з проблем ефективного використання виробничих ресурсів (праці, капіталу, землі, грошей, підприємницьких здібностей, знань), управління ними з метою виробництва товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей.

Економікс відмовляється від властивої традиційній політекономії оціночної методології типу «добре», «погано», тобто відкидає моральну складову. Натомість постає як своєрідний математизований підхід задля оптимізації продуктивного ефекту за умов обмежених продуктивних ресурсів. Зорієнтований на облік неухильно зростаючих потреб населення, економікс налаштовує на раціоналізацію щоденних управлінських і самоуправлінських дій споживачів, виробників і будь-яких інших агентів, які ухвалюють економічні

рішення. Таким чином, на відміну від політичної економії, для якої домінантою «праця» і «капітал», економікс репрезентує нову економічну реальність — суб'єкта, який ухвалює господарські рішення. Математизований підхід економіксу, попри критику на свою адресу щодо певної поверховості й нездатності охопити деякі глибинні соціально-економічні процеси, дав змогу його теоретикам удосконалити аналітичний апарат дослідження поведінки економічного суб'єкта, що наразі виявилось надзвичайно актуальним. Таким чином, за два століття існування економічної науки можна виділити такі її провідні напрямки, як:) класичний економічний лібералізм (А. Сміт, Д. Рікардо й інші);) економічна доктрина К. Маркса;) доктрина Дж. М. Кейнса (кейнсіанство);) «економікс». Зміна форм економічного знання від учення про самодостатність об'єднаних домогосподарств (полісів) до теорії раціональної поведінки економічного суб'єкта безпосередньо пов'язана зі зміною домінуючих типів господарської діяльності на різних етапах суспільного розвитку

Питання 2

На початку ХХ століття у західноєвропейській соціальній філософії поступово формується принципове розуміння того, що світ господарства не вичерпується, власне, лише економікою. Такі філософи й соціологи, як Р. Арон (1905–1983), У. Росту (1916–2003), Д. Белл (1919–2011) наголошували, що масштабні історичні зміни, пов'язані з переходом від традиційних «аграрних» суспільств до індустріальних, можливі були завдяки розвитку технологій і зростанню знань. Останні ж своєю чергою є можливими лише за умов розширення духовної сфери — зростання соціальної зрілості особистості, її рівня відповідальності, соціальної активності, рівності можливостей, розвитку демократизму. Брак або нерівномірний розвиток таких рис зумовлює складні проблеми в культурно-етичній сфері. Йдеться про різноманітні загрози: від посилення механізмів маніпулювання свідомістю й поведінкою людей до небезпеки виснаження біосфери й загрози фундаментальним засадам існування Землі. Протягом ХХ ст. західними філософами й соціологами Д. Гелбрейтом (1908–2006), Д. Беллом (1919–2011), Е. Тоффлером (1928–2016), Ж. Фурастьє (1907–1990) активно розроблялися концепції «постіндустріального суспільства» (його синонімами є: «інформаційне суспільство», «електронне суспільство», «цивілізація третьої хвилі», «суспільство постмодерну»). Таке «суспільство майбутнього» мислителі характеризують переходом від товарної до обслуговуючої економіки, зміною класового поділу суспільства професійним; основними ресурсами стають людське знання та інформація, а освітні заклади — головними соціальними інститутами. Якими ж, власне, особливостями, вирізняється «інформаційна ера»? По-перше, це свобода. Інформація наразі є головним продуктом нематеріальної сфери економіки. Для ефективної безперервної роботи постіндустріальної економіки інформація потребує вільного поширення, без жодних бар'єрів. Вільний і рівний для всіх доступ до інформації є головною умовою реалізації людиною свого права на самовизначення, а отже, є критерієм і демократизму, і свободи особистості. По-друге, співпраця. В умовах рівного, миттєвого доступу до інформації

конкуренція розгортається, насамперед, в інтелектуальній сфері. Її перемогу отримують ті компанії, які здатні сконцентрувати інтелектуальні ресурси і максимально стимулювати до самостійного прийняття рішень. У постіндустріальній економіці керівництво за типом «начальник–підлеглий» приречене на поразку. Мозкова конкуренція об'єднує наставника і «молодий інтелект». Методологія взаємодії й довіри в складному середовищі значно ефективніша за примус і контроль. По-третє, мотивація. В технологічну епоху, в умовах інформаційної свободи, продукт, часом минаючи торгівельний «прилавок», миттєво стає надбанням усіх. Тому постіндустріальний продукт часто втілює, насамперед, прагнення автора до самореалізації; прибуток є вторинним. Основною мотивацією тут є людське визнання (на відміну від матеріальної виробничої сфери, де продукт, насамперед, наділяється товарними властивостями). Причому, на відміну від матеріальної сфери, де нарощування виробництва і споживання продукту приводить до зменшення споживчої цінності останнього, споживча цінність інформаційного продукту лише зростає, адже збільшення кількості користувачів підтверджує його цінність. По-четверте, космополітизм. Інформаційний потік, призначений для всезагального користування, поступово нівелює кордони між расами і національностями, майновими станами і релігійними уподобаннями. Це нова форма мультикультуралізму, яка стимулює людину ідентифікувати себе з універсальними цінностями і заохочує долучатися до інтернаціонального простору. По-п'яте, глобалізація. Глобальний потік інформації дає масштабні можливості, створюючи глобальні ринки, тому потребує такого глобального у своїй вивіреності підходу до управління ним. Сьогодні лунають побоювання та застереження щодо глобальної війни, і не безпідставно. Але раціонально мислячі люди сподіваються, запевняючи й інших, що глобальні проекти, на кшталт освоєння космосу, пошуків альтернативних джерел енергії, відновлення природного середовища, здатні консолідувати всіх людей нашої планети. На особливу увагу заслуговує українська філософсько-економічна думка кінця ХІХ — початку ХХ століть, репрезентована іменами С. А. Подолинського (1850–1891) та М. Д. Руденка (1920–2004). Вельми оригінальні ідеї окреслені в праці С. А. Подолинського «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії» (1880). Вони демонструють новітній підхід у методології досліджень, який пізніше він буде названий системним підходом. Складовими системи, яку вибудовує вчений, є суб'єкт, об'єкт та Всесвіт загалом. Ці складові є тісно взаємопов'язаними. Ключовим елементом системи є такий об'єкт, як енергія. Досліджуючи його, С. А. Подолинський виходить з того, що сума всесвітньої (вселенської) енергії є незмінною величиною. Водночас в окремих частинах Всесвіту енергія розподілена нерівномірно, що зумовлює тенденцію до повсюдного її урівноваження та поступового розсіювання. Суб'єкт — окрема людина, наділена інтелектом, чи людство загалом — здатний впливати на рух та накопичення енергії. Вплив людини на енергетичні потоки (взаємодія суб'єкта та об'єкта) здійснюється опосередковано, через працю, і буває, на думку філософа, двох типів: — сприятливий, коли праця слугує джерелом забезпечення індивідуального та суспільного збагачення та економічного зростання; — несприятливий, що трактується вченим як розкрадання енергії. С. А. Подолинський показав, що накопичення енергії на земній поверхні,

збільшення енергетичного бюджету Землі, можливе завдяки усвідомленій та корисній праці. Він виділяє два типи корисної праці: та, що забезпечує накопичення енергії безпосередньо, та праця, що сприяє цьому опосередковано, оберігаючи енергію від розсіювання. Індивідуальне та суспільне збагачення, на думку С. А. Подолинського, досягається завдяки акумулюванню сонячної енергії, її «зв'язуванню». Вчений аргументовано доводить, що правильне землеробство є найкращим видом корисної праці, яка збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні. Тому істинним збагаченням людини як космічної істоти може бути і насправді є лише той обсяг сонячної енергії, який вона має можливість накопичити, зберегти та використати з метою задоволення матеріальних і духовних потреб. Людська діяльність, пов'язана з використанням природної енергії, що вже накопичена на Землі у вигляді живої речовини, покладів енергоносіїв та інших корисних копалин, є протилежним явищем, тобто збідненням чи навіть пограбуванням нащадків, самопограбуванням людства. Як наслідок, за С. А. Подолинським, людська діяльність, пов'язана з використанням корисних копалин, дарованих природою, може бути виправданою з економічного та екологічного погляду лише за умови, що поклади використовуються з метою накопичення енергії на земній поверхні та попередження її ентропії (розсіювання). «Головною метою людства у праці, — зазначає мислитель, — має бути абсолютне збільшення енергетичного бюджету». Разом з тим, учений констатує, що людина своєю працею не створює ні матерії, ні енергії. Як філософ-економіст, С. А. Подолинський подає новітню інтерпретацію людської сутності, розглядаючи людину як космічну істоту, наділену інтелектом, що здатна збільшити обсяги енергії на поверхні Землі. Розгляд Землі як невід'ємної складової Сонячної системи дозволив ученому трактувати процес господарювання на планеті, по суті, як економіку Космосу. Він представив принципово новий підхід до теорії економічного зростання, запропонувавши ідею антиентропійних функцій індивідів та суспільних інститутів, праця яких забезпечує, з одного боку, накопичення енергії, а з іншого, — захист енергії від розсіювання. Тим самим С. А. Подолинський робить внесок обґрунтування теоретичних засад суспільно-господарського прогресу, в осмислення цивілізаційних проблем розвитку. Заклавши підґрунтя сучасної парадигми управління енергетичними процесами, він дав принципово нове для свого часу тлумачення цільових орієнтирів та обмежуючих параметрів, яке людство має враховувати при прогнозуванні та плануванні своїх дій. Український учений став провісником ідеї використання сонячної енергії в системі господарювання, раціонального використання природних ресурсів, а якщо говорити ширше, — ідеї ресурсозбереження та екологізації системи господарювання. Увівши у науковий обіг поняття «енергетичний бюджет людства», С. А. Подолинський розширив методологію економічних досліджень, заклавши засади аналізу глобального рівня господарювання. Він по праву вважається основоположником національної наукової школи фізичної економії. Фізична економія — напрям економічної думки, заснований французькими вченими другої половини XVIII століття (Франсуа Кене, Анн Роббер Жак Тюрго, Дюпон де Немур, Д'Аламбер, Віктор Мірабо, Мерсьє де ла Рів'єр та інші), ґрунтований на уявленні про те, що суспільство — це частина світобудови, що підпорядковується у своєму функціонуванні та розвитку

законам природи. Подальший внесок у розвиток української філософсько-економічної думки робить М. Д. Руденко (1920–2004). Вважаючи і доктрину сталінізму-ленінізму, і вчення А. Сміта догматичними та концептуально помилковими, М. Д. Руденко ставить перед собою завдання на основі їх критичного осмислення виявити «природні закони економічного життя». Робить це український мислитель, як видно з його праць «Гносис та сучасність (Архітектура Всесвіту)» та «Енергія прогресу», на засадах ідей фізичної економії та синтезу знань зі сфери економіки, філософії, космології, фізики, математики та інших наук. М. Д. Руденка цікавить питання, що є рушійною силою цивілізаційного розвитку, джерелом прогресу. Ключовим поняттям у системі поглядів вченого є поняття енергії прогресу. Енергія прогресу — це абсолютна додаткова вартість, джерелом якої є космічне випромінювання, а її отримання стає можливим завдяки використанню фотосинтезу. Єдність фізичного та духовного — це той «фундамент», на якому вчений вибудовує цілісну архітектуру Всесвіту, майстерно «вписуючи» в неї людину. Беручи на озброєння ідею С. А. Подолинського щодо взаємодії суб'єкта (людини, людства загалом) та об'єкта (енергії), М. Д. Руденко розглядає енергію як прояв впливу суб'єкта на людину. Цим суб'єктом у мислителя постає Духоматерія або Першотворець (Бог). М. Д. Руденко вимальовує чітку систему взаємодії у межах Всесвіту. Духоматерія (суб'єкт) за допомогою енергії впливає на людину (об'єкт), забезпечуючи або, навпаки, унеможлиблюючи її існування. Людина, таким чином, перебуває під безпосереднім впливом енергії Космосу, джерелом якої є Бог (Першотворець), являючись продуктом його діяльності. Водночас людина через провадження господарської діяльності здатна чинити власний вплив на енергетичні потоки в Космосі. Грунтуючись на ідеї пантеїзму, М. Д. Руденко говорить про необхідність шанобливого ставлення людства до природи як частинки Всесвіту, що забезпечить, на його думку, навіть безсмертя людству. Мислитель зазначає: «Немає загрози, що колись перерветься процес фотосинтезу, ... тому ніщо не заважає утвердженню нашого безсмертя, крім нашого незнання». Таким чином, мислитель демонструє принципово новий для свого часу підхід у вирішенні цивілізаційних проблем розвитку, а саме: домінантою розвитку людства має бути збереження довкілля на засадах досягнень науки. При цьому, досліджуючи витoki суспільного розвитку, вчений свідомо приходить до ідеї Бога як першоджерела та рушійної сили прогресу, бо саме Бог (або Духоматерія, або Світова Монада) є енергетичним джерелом, що забезпечує процес фотосинтезу і, власне, земне та космічне життя. Основою економічного розвитку суспільства М. Д. Руденко вважає сільське господарство, бо саме воно здатне накопичувати енергетичні потоки. Він виводить чітку формулу організації господарського життя суспільства, порушення якої неминує, на його думку, призведе до регресу та занепаду суспільства й людства загалом. Вона така: 3/5 продукції аграрного сектору економіки мають залишатися у ньому, стаючи основою суспільно-господарського прогресу (зокрема, 2/5 у вигляді соломи й трави, що використовуються для годівлі худоби та удобрення землі органікою, та 1/5 у вигляді зерна, що залишається у селянства); решта 2/5 у вигляді зерна можуть споживатися робітниками, військовиками та державними службовцями, що виступають виключно «ентропійними органами суспільства». Таким чином, пропорції, що задані у

формулі, М. Д. Руденко перетворює на своєрідний науковий інструмент, за допомогою якого він намагається збагнути сутність сприятливих, несприятливих та руйнівних тенденцій розвитку національних та світових господарств.

Питання 3

Сучасні трактування метафізики економіки включають у себе власне метафізику економіки, філософію господарства та історико-економічний підхід. Широком, всеосяжним є визначення представників вітчизняної наукової школи, яке розглядає економічну реальність, господарський устрій, науковий, творчий процес осягнення економічного світу. "Метафізика економіки, – зазначають В. Базилевич та В. Ільїн, – має охопити все, що відбувається у бутті – бутті економіки, економічної науки, пізнавальному процесі господарської реальності, культурі економічного мислення". Автори розглядають метафізику як першу філософію, що претендує на висвітлення загальних закономірностей розвитку природи, суспільства і людини. Економіка охоплює всі ці складові у відповідних пропорціях згідно із предметом і методом економічної науки та реальної господарської практики. Метафізичний підхід стверджує, що філософія економіки – це вчення про сутність, принципи та взаємовідносини речей у світі економічної реальності. Метафізичне мислення відрізняється власним способом, манерою, методами, вимірами реалій господарського життя та економічного знання про нього. Методи метафізики економіки визначаються метафізичним мисленням й охоплюють логічні, дедуктивні, індуктивні та інтуїтивні. Однією із функцій метафізики економіки є аналіз розвитку економічної науки в контексті переосмислення проблем, переходу від одних завдань до інших, які глибше розкривають її сутність, визначають широкі теоретичні перспективи. Метафізична рефлексія дозволяє пізнати трансцендентні смисли економічного світу на основі використання "синтетичних суджень *“a priori”*" за І. Кантом. Близькою до метафізики економіки є філософія господарства, започаткована С. Булгаковим на початку ХХ століття. Існує два головних підходи у визначенні предмета філософії господарства. С. Булгаков свого часу зауважував, що "проблема філософії господарства – про людину у природі та про природу в людині". Він розглядав філософію господарства в потрійній постановці: науково-емпіричній, трансцендентально-критичній і метафізичній. Логіка міркувань філософа полягала в тому, що емпіричний, науковий рівень, рівень політичної економії обмежує теорію господарства однією феноменологією; трансцендентально-критичний підхід (критична філософія) має суто теоретичний, схематичний характер, нездатність до реалізму, що відсилає проблему філософії господарства до метафізики – до онтології та натурфілософії. У дефініції Ю. Осипова багато спільного з булгаківським баченням предмета. Він зазначає: "Усе, що стосується життя і діяльності людини, її соціального буття та становища у світі, є об'єктом аналізу та вивчення "філософії господарства". Л. Тутов визначає філософію господарства як "один із напрямів філософії загалом, поряд із філософією права, релігії, мистецтва та історії". На відміну від попередніх наукових шкіл і концепцій, історико-економічний підхід акцентує увагу на історичних витоках економічної філософії, наголошуючи певним чином на приматі економічного та

господарської етики в контексті філософських концепцій від античності до сьогодення . У німецькомовній літературі вживають термін економічна (господарська) філософія (wirtschafts philosophie), яку заснували німецькі філософи Й. Фіхте і Г. Гегель та британські І. Бентам і Дж.Ст. Мілль. Під економічною філософією мають на увазі філософію економічного життя та економічної думки світу. Вона вважається соціальною філософією та отримала раціональне обґрунтування із часів Декарта. Історико-економічна версія розглядає історичні ресурси (джерела) філософії економіки, маючи на увазі природні, людські й інтелектуальні складові. Історико-економічний підхід у розумінні А. Приятельчука передбачає такі суспільно-історичні форми організації людської діяльності чи бінарні опозиції, як: філософія натурального виробництва – філософія товарного виробництва; філософія планової організації економіки – філософія ринку; філософія господарства – філософія бізнесу. Стара, нова та неортодоксальна (немейнстрімна) філософія економіки У літературі розрізняють "стару", "нову" та "немейнстрімну" філософію економіки, хронологічні рамки яких охоплюють період ХХ ст. – початку ХХІ ст. Стара філософія економіки базувалася на семи головних припущеннях: Теорії є основним змістом науки. Зріла наука в ідеальному випадку формулює одну ясну ідентифіковану теорію, яка пояснює всі феномени у своїй сфері. Насправді наука може продукувати різні теорії в різних підгалузях, але інтегральна (загальна) наукова мета полягає в об'єднанні таких теорій в рамках спільної системи наукових координат. В економічній науці така функція безумовно належить економічній теорії. Теорії формулюють універсальні закони, що пояснюють властивості природних речей і явищ, які краще зрозуміти, якщо вони описуються як формалізовані системи. Філософія науки може сприяти у запровадженні такої формалізації шляхом використання формальної логіки на основі розробок представників логічного позитивізму. Фундаментальні концепції науки повинні містити зрозумілі дефініції в контексті необхідних та достатніх умов. Загальна філософія науки значною мірою класифікує загальні наукові концепції, зокрема пояснення та підтвердження. Використовуючи логіку, пояснення та підтвердження, формуються універсальні загальні принципи щодо всіх наукових сфер за винятком емпіричних наук. Центральним завданням філософії науки є характеристика логіки науки. Для підтвердження того, чи наука добре сприяє практиці, слід з'ясувати – чи має теорія ознаки правильних логічних відносин з фактами. Холізм. Теорії є цілісними (холістичними) у порівнянні з фактами. Доведення, факти, дані завжди співвідносяться з теоріями як із сукупністю (тотальністю), а не з одиничними гіпотезами. Ця теза обстоюється представниками логічного емпіризму (Куайн, Кун, Лакатос та ін.) Критерії пояснення та підтвердження, за Поппером, дозволяють належним чином здійснювати демаркацію наукових теорій від псевдонаукових описів, яким бракує підтвердженень. Відкритим питанням серед філософів науки, та й серед економістів, залишається теза про те, якою мірою окремі соціальні науки, у тому числі економічна, є дійсними науками, аналогічними природничим наукам. Парадигмальні зрушення, що засвідчують появу нової філософії економіки, пов'язані з новими трактуваннями загальної рівноваги, мікроекономічних основ макроекономіки, раціональності (Розенберг, Гаусман), з поглибленим аналізом методологічних основ економіки (Блаут,

Колдвелл), з інноваціями в галузі філософії науки (Кун, Лакатос). У цьому зв'язку не відкидаються, а уточнюються сім попередніх припущень у контексті сучасного, постмодерного бачення і економічного світу, і економічної науки, яка його репрезентує.

Тема 3. Основні категорії та поняття філософії економічної діяльності, їх трансформації у сучасному світі

1. Філософська рефлексія щодо економічних категорій і понять "власність", "багатство", "обмін", "гроші", "торгівля", "домашнє господарство", "споживча поведінка" тощо.
2. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу.
3. Філософія власності. Філософія праці.
4. Філософія грошей. Гроші як об'єкт філософського аналізу.

Питання 1

Людська екзистенція забезпечується, головним чином, посередництвом суспільного виробництва, в процесі якого створюються необхідні для неї матеріальні блага (за винятком благ, безпосередньо створених природою). Процес виробництва стає можливим та дійсним тільки в тому випадку, коли виробник об'єднується зі знаряддями праці, взагалі із засобами виробництва. Таке об'єднання буде пришвидшене за умови, коли виробничі засоби є власністю виробника. Коли ж засоби виробництва належать не виробникові, тоді це поєднання залежить від волі власника та міжособистісних домовленостей. Якщо власники засобів виробництва не займаються продуктивною діяльністю, то вони можуть надати можливість іншим ініціативним людям використовувати їх майно з господарською метою на визначених умовах. Таким чином, люди вступають у виробничі відносини залежно від форм власності. Відносини з приводу власності визначають характер усіх видів виробничих відносин. Власність – це соціально-економічні відносини між людьми, а також відносини між окремою людиною або групою людей стосовно володіння, користування і розпорядження речами, предметами та явищами об'єктивної реальності. Власність – це історично визначений спосіб присвоєння людьми предметів виробничого та невиробничого (особистого) споживання. Власність характеризує приналежність об'єктів певним людям та відносини між ними, що виникають у зв'язку з цим. Вона є відображенням прагнення до володіння чим-небудь, що постає традиційною, об'єктивною потребою будь-якої людини. Адже, не маючи нічого, фізично вижити людині просто неможливо. Цілковито логічним є те, що економічна наука визначає власність як соціально-економічні відносини між людьми, а також відносини між окремою людиною або групою людей стосовно володіння, користування і розпорядження речами, предметами та явищами об'єктивної реальності. "Власність – це категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва". Сутність природи власності найпрогресивніше розглядати за родовими, видовими, типовими і

формоутворюючими її проявами. У родовому відношенні, тобто з точки зору бачення природного характеру існування власності, найхарактернішим проявом сутності власності є те, що будь-яка власність є приватною. Родова сутність власності є саме приватне явище, сама матриця усіх відносин щодо привласнення результатів суспільного виробництва. Поняття "приватне" у цьому розумінні означає: "чись", "належне людині", "визначене майновою часткою стосовно когось", "інтимне, або публічне". Щодо такого розуміння власності цілком очевидно, що будь-яка власність є явищем приватним. Адже нічого нічийного у світі відносно того, що стосується людини немає. Типова сутність власності характеризується конкретним способом привласнення благ та методами господарювання. Якщо розглядати сутність власності у типовому її прояві, то вона історично поділяється на приватно-особисту і приватно-суспільну. У цьому випадку приватно-особистою варто назвати такий її прояв, коли засоби виробництва та результати праці належать (фактично і юридично) окремій особі. А приватно-суспільна власність є таке відношення стосовно присвоєння засобів виробництва і результатів праці з боку елементів соціальної структури, яке ґрунтується на двох основних принципах: 1) спільне бачення основ майнових відносин; 2) особиста відповідальність за результати суспільного виробництва (в широкому розумінні цього слова). Досить часто як теоретично, так і практично припускаються помилки – ототожнюють суспільний тип власності і державну форму власності. Стосовно розуміння сутності власності ці поняття різновимірні, неоднорядкові. ("Тип" не тотожний "формі"). Отже, при баченні сутності власності у типовому відношенні реально існують: приватно-особиста (найбільш широко вживається у сучасній літературі поняття "приватне") і приватно-суспільна (найбільш поширене понятійне вживання "суспільна").

При цьому варто підкреслити родовий прояв приватності А. О. Приятельчук. Власність і капітал: сутність, структура та основні функції суспільної власності, адже ця властивість тільки юридично належить елементам соціальної структури, а фактично нею володіють, користуються і розпоряджаються члени суспільства неоднаково – першочергово вона належить тим конкретним особам, які реально володіють владою у суспільстві. Таким чином, коли мова йде про поняття "приватна" і "суспільна" власність, то необхідно щоразу пам'ятати, що дійсно протилежне відношення цих понять проявляється тільки тоді, коли сутність власності розглядається у типовому вимірі. Вид власності визначає найбільш узагальнені принципи її функціонування, сутність характеру поєднання робітника із засобами виробництва. У видовому відношенні сутність власності проявляється у її поділі на: а) засоби виробництва і результати праці, які належать виробникові; б) засоби виробництва і результати праці, які належать невиробникові. При цьому під виробником варто розуміти того (тих) власника (власників), який створює найбільш прогресивні виробничі відносини.

Невиробник – це той власник, який реалізує виробництво і його результати виключно в особистих, а не соціальних інтересах. І нарешті, власність як приватне явище, маючи свого конкретного суб'єкта, свою сутність, проявляється, реально втілюється у різних формах. Форма власності – це конкретизація її змісту стосовно вияву реального суб'єкта у майнових

відносинах людей. Формоутворююча сутність власності – це стійка система економічних і господарських зв'язків, що обумовлює відповідний спосіб та механізм поєднання робітника із засобами виробництва. Сучасна система власності характеризується не уніфікацією, а навпаки – ускладненням структури та багатоманітністю форм утворення власності й господарювання. Історично у суспільстві складались такі форми власності: індивідуальна, особиста, сімейна, колективна, національна, державна, акціонерна, власність громадських організацій, власність спільних підприємств тощо.

Виділення окремих форм економічної власності зумовлено тим, що у межах кожного з них існують окремі типи власності, які формуються в окремі види організацій, що, у свою чергу, зумовлює різні форми та типи бізнес-діяльності. Двома значущими підсистемами власності є економічна та юридична власність. Економічна власність має кількісну та якісну сторони. Перша означає певну сукупність матеріальних благ, різноманітних об'єктів власності (засобів праці, предметів праці, робочої сили, предметів споживання, цінних паперів, грошей тощо), в т. ч. об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій та ін.). Друга виражає систему виробничих відносин між людьми з приводу привласнення об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення (у безпосередньому виробництві, обміні, розподілі та споживанні). В діалектичній єдності цих двох сторін економічна власність означає привласнення індивідом, колективом, державою та іншими суб'єктами засобів виробництва, предметів споживання, послуг та інших об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення. Власність економічно реалізується якщо приносить прибуток власнику. "Власність означає повний контроль над послугами, які можна отримати з деякого блага. Це каталектичне поняття власності та прав власності не варто плутати з юридичним визначенням власності та прав власності, що сформульоване в законодавстві різних країн. Визначення поняття власності таким чином, щоб надати власнику повний захист державного апарату стримування та примусу і відвернути будь-які посягання на його права, було ідеєю законодавців та судів".

Юридична власність є формою вияву реальних економічних відносин власності. Належить до надбудовних відносин, залежить від волі й свідомості людей. Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності. Власнику належить вказане в законі майно і він отримує право: володіти (фізично володіти річчю), користуватися (виробничо або особисто споживати майно для задоволення власних потреб та інтересів) і розпоряджатися (змінювати приналежність речей шляхом купівлі-продажу, обміну, дарування тощо). При визначенні власності в юридичному значенні виділяють наступні види власників: фізична особа (громадянин), юридична особа, державні та муніципальні утворення. Однак право власності не є відображенням її економічного змісту. Воно, без сумніву, виражає реальні економічні відносини, однак водночас існує й розвивається за власними правовими законами. Отже, філософсько-економічний аналіз власності приводить до досить важливого у методологічному і соціально-практичному плані висновку: соціальний прогрес суспільства органічно пов'язаний із категоріально-означеним поділом у баченні природи, сутності і функціонуванні

власності. Зокрема, така означеність показує, що розвиток відносин власності в Україні об'єктивно йде у напрямку приватизації. Насамперед, у методологічному аспекті, приватизація постає як шлях пошуку ефективно-прогресивних форм власності, що є закономірним станом у переході до ринкової економіки. Домінування в минулому України державної форми власності на засоби виробництва за повсюдного обмеження інших форм власності привело до відчуження і навіть протистояння між виробником і засобами виробництва, до втрати зацікавленості людей у збереженні, примноженні та ефективного використанні державної форми власності. Звідси походять незацікавленість працівників у результатах праці, втрата економічних ресурсів, низька ефективність усього суспільного виробництва і криза економіки взагалі. Монополізовані визначеною частиною суспільства засоби виробництва, продукти, що відокремилися стосовно живої робочої сили й умови приведення в дію самої цієї робочої сили, – от що в силу цієї протилежності.

Питання 2

Етичні проблеми господарства базуються на традиціях аристотелівської практичної філософії, яка розглядала проблеми політики, етики та економіки у взаємозв'язку. Сучасні наукові дослідження цих відносин ґрунтуються на конструктивному підході, націленості на практичну реалізацію моральних цінностей. К. Хоман, враховуючи неоднозначність сприйняття цієї дисципліни і в підприємницькому середовищі, і серед економістів, пропонує визначення поняття: «Економічна етика (або підприємницька етика) займається питанням, які моральні норми або ідеали можуть мати значення (для підприємств) в умовах сучасної економіки і суспільства». Предмет етики бізнесу К. Хоман і Ф. Блуме-Дрез визначають так: «Підприємницька етика тематизує відносини моралі і прибутку в управлінні підприємством та 13 займається питанням, як моральні норми та ідеали можуть бути реалізовані підприємством в умовах сучасної економіки». У. Бек, М. Портер, М. Креймер наполягають на тому, щоб благополуччя підприємств було поставлено в залежність від соціального прогресу, підвищення соціальних стандартів для всього населення. Так, останні висунули ідею цінностей, що є загальними для бізнесу і суспільства. Автори вважають, що соціальним проблемам бізнес відводить, в кращому разі, тільки третє місце. Якщо пріоритетом для бізнесу є економічна ефективність і прибуток, то пріоритетом для суспільства і держави є соціальний лад та соціальний мир, тому що без соціального світу, ні про яку ефективність і прибутковість говорити не доводиться. А одним із засобів забезпечення соціального світу є соціальна справедливість, дотримання моральних норм і принципів.

Сучасна етика бізнесу являє собою спробу відновити втрачене ціннісне, смислове єдність світу економіки і світу культури. Власні цілі підприємницької діяльності (матеріальне багатство, гроші, успіх в конкурентній боротьбі) – це настільки потужні стимули, що під їх впливом кожен бізнесмен час від часу піддається спокусі пожертвувати мораллю. Тому не мораль, а право (і що стоїть за ним сила держави) є найбільш ефективним регулятором відносин у бізнесі. Однак право, як інститут, саме значною мірою, тримається на лояльності

державі; повазі до закону та інституту права; моральних зобов'язань виконувати закон. У законах теж тією чи іншою мірою втілюються моральні вимоги, але, по-перше, далеко не всі, а тільки основні, а по-друге, дотримання законів окремою людиною ніколи не можна повністю контролювати і гарантувати. До того ж далеко не всі безкарні законом дії можуть бути виправдані з точки зору моралі. Якими б досконалими не були закони, що регулюють економічні відносини, вони завжди відстають від життя: право за своєю природою реактивно, воно з більшою або меншою затримкою в часі реагує на економічні, технічні та інші зміни в суспільстві.

Досліджуючи питання про взаємодію права і моралі, більшість правознавців відзначають, що все, регульоване правом, так або інакше, регулюється морально, тобто підлягає моральній оцінці. Право і мораль мають загальнофункціональне призначення: вони формують еталони і стандарти поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства. В умовах дефіциту правових норм підприємець за необхідності змушений діяти на свій страх і ризик, брати відповідальність на себе. А вибір того чи іншого рішення в бізнесі обумовлений не тільки міркуваннями доцільності, але й ціннісними настановами і моральними обмеженнями, які бізнесмен визначає для себе сам. Проте і наявність законів, що втілюють моральні цінності і вимоги, не звільнюють від моральної рефлексії: моральність завжди знаходиться в критичному відношенні до існуючого права і громадського порядку, не все, що існує і допускається законом, схвалюється з точки зору моралі, легальні і легітимні дії часто не збігаються. Академічний тлумачний словник визначає мораль у трьох трактуваннях:

1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етика.

2. Повчальний висновок із чогось.

3. Повчання, настанови, поради.

М. Г. Тофтул надає власне визначення: мораль (франц. звичай, воля, закон, властивість) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людини. У широкому розумінні поняття моралі до неї входять не лише названі прояви свідомості, а й реальна поведінка людей, які керуються названими поглядами, нормами тощо. Д. Дж. Фрітцше вважає за необхідне в етиці бізнесу спиратися не тільки на універсальні моральні норми, а й на моральні стандарти, вкорінені в культурі, і визначає етику бізнесу (назваючи її «діловою етикою») наступним чином: «ділова етика – це те, що відбувається або до, або після 15 прийняття рішень, процес оцінки рішень на основі зіставлення їх з моральними стандартами, властивими культурі даного суспільства». Ділова етика ґрунтується на повазі до інтересів не лише своєї фірми, а й партнерів, клієнтів і суспільства в цілому. Дане правило поширюється і на конкурентів – їм заборонено заподіювати шкоду прийомом, що виходять за рамки конкурентної боротьби. В даній ситуації етика виступає за отримання благ максимальною кількістю учасників ринку та рівні можливості доступу до них. Відтак, основою сучасної ділової етики є соціальний контракт (неформальна угода компанії і її зовнішнього оточення про єдині норми поведінки) і соціальна відповідальність фірми (максимальне використання її переваг і зведення до мінімуму недоліків, що стосуються як

учасників бізнесу, так і суспільства у цілому). Передуючи розгляд сучасного трактування етики бізнесу, зупинемось на визначенні останнього.

Бізнес виступає сукупністю ділових відносин, що відбуваються для задоволення потреб суспільства, яка не суперечить закону і спрямована на отримання прибутку. Одним елементом бізнесу є підприємництво, що включає ресурсну, інноваційну та комерційну сфери, тому у подальших трактуваннях розглядатимемо бізнес і підприємництво як взаємодоповнюючі категорії. В сучасному підприємстві одним з головних чинників, які визначають підприємницький успіх, є професійна культура бізнесової діяльності, яка відбувається не тільки заради власної вигоди, а також приносить користь суспільству, й поряд з цим, підприємець обов'язково керується встановленими в усіх цивілізованих країнах етичними нормами поведінки. Саме за допомогою етики може здійснюватись сучасна підприємницька діяльність, яка базується на основі належного дотримання вимог не тільки економічного, соціального та політичного напрямків, а й при задіяні принципів морально-етичного і духовного характеру. Оскільки сучасне суспільство підпорядковано ринковим відносинам, нормальною суспільною поведінкою є ринкова поведінка, однак існує багато і суперечливого у відношеннях бізнесу і моралі, тому у цієї сфері життєдіяльності на допомогу приходять така наукова дисципліна як етика бізнесу, що вивчає застосування етичних принципів у ділових ситуаціях, аналізує моральні відносини в бізнесі в контексті загальної етичної теорії, психології, економіки, менеджменту, стратегічного планування, фінансів, обліку, маркетингу тощо. Герет М. Томас і Річард Дж. Клоноскі розглядають етику бізнесу як взаємозв'язок цілей і засобів підприємництва та людських цінностей, підкреслюючи, що вона вивчає вплив окремих дій на становище індивіду, фірми, економічної структури і суспільства в цілому, роблячи акцент на дослідження прийнятих у бізнесі моральних норм.

Етика бізнесу (грец. *ethika* < *ethos* – звичка, вдача; англ. *business* – справа, заняття) – система загальноетичних норм і правил поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, їх взаємодії та спілкування, а також між підприємцями та органами управління, що здійснюють регулювання підприємницької діяльності; судовими органами; споживачами продукції; суспільства в цілому. Вона розглядає взаємозв'язок цілей та засобів підприємництва, вплив дій підприємця на своє становище і становище працівників фірми, суспільства. До компетенції етики бізнесу належить дослідження моральних аспектів законодавства у сфері праці, трудових відносин і розподілу суспільного продукту. Основними завданнями етики бізнесу виступають:

- дослідження теоретичних проблем моралі бізнесу;
- розроблення проблем моральних аспектів бізнесу;
- виявлення вимог, які висувуються щодо моральності підприємця;
- вивчення особливостей моральної свідомості підприємця;
- розроблення питань морального виховання та самовиховання підприємця. Етиці бізнесу притаманні наступні функції:
- пізнавально-оцінювальна функція (формування моральної свідомості; розуміння етичних принципів і норм; функція використання етичних принципів

і норм як критеріїв оцінювання мотивів, мети, засобів, результатів та наслідків діяльності);

- регулятивна функція (упорядкування індивідуальної та колективної діяльності й відносин на моральних засадах гуманізму, справедливості, відповідальності тощо; функція закріплення сформованих моральних норм в офіційних документах, а також у традиціях та звичках);

- контрольна функція (здійснення внутрішнього та зовнішнього контролю за дотриманням моральних норм у професійній діяльності та поведінці підприємців);

- запобіжно-профілактична функція (стимулювання етичної поведінки; виявлення моральних деформацій, етичних конфліктів, причин, що їх породжують, та їх вирішення й нейтралізація);

- функція соціалізації (адаптація та індивідуалізація моральної професійної поведінки підприємця; набуття досвіду етичної рольової поведінки на конкретній посаді в процесі колективної праці).

Етика бізнесу досліджує особливості функціонування і розвитку моралі у сфері підприємницької, комерційної діяльності і формулює для цієї сфери відповідні рекомендації. Складність виконання цих завдань полягає в тому, що моральні і утилітарні відношення є чи найбільш несумісними, оскільки перші орієнтовані на добро, а другі – на користь. У сфері підприємницьких відносин чи не найчастіше виникають на цьому ґрунті суперечності і конфлікти, недопущення чи усунення яких перебувають у центрі уваги етики бізнесу. Але значну частину суперечностей і конфліктів можна усунути при бажанні конфліктуючих сторін. Ділові відносини охоплюють не тільки виробничу, організаційну і правову сфери, а й соціальну, адже часто близькі люди чи родичі виступають їх суб'єктами. Загалом, етика бізнесу досліджує безособистісні, практично-утилітарні відносини людей з метою їх гармонізації, гуманізації, узгоджує їх з моральними вимогами. Етика бізнесу, формулюючи загальні принципи і правила моральних відносин у підприємницькій діяльності, враховує їх специфіку у різних сферах цієї діяльності.

Аналізуючи моральні виміри діяльності, моральні аспекти у ставленні фірми до найманого працівника чи споживача та ін., етика бізнесу формулює ділові і моральні якості, які повинен мати підприємець і націлює його на уникнення імовірних конфліктів. Етика бізнесу включає кілька аспектів, у яких найбільш часто відбивається її прояв, що проявляється у вигляді культури обслуговування, культури торгівлі, адміністративно-управлінську культури. Адже сьогодні культура підприємництва не є самостійним процесом, вона об'єднує як культуру підприємця, так і культуру інших учасників бізнес-операції, культуру працівників, культуру споживачів та покупців. Відтак, етична культура підприємництва є важливим правилом ведення підприємницької справи і одним з визначальних чинників підприємницького успіху. Етична культура підприємництва – це сукупність принципів, прийомів і методів здійснення підприємницької діяльності суб'єктами підприємницької діяльності, відповідно до чинних, в конкретній країні, правових норм, звичаями ділового обороту, моральними правилами, нормами поведінки при здійсненні цивілізованого бізнесу. Етична культура підприємництва включає такі складові: - правила і норми діяльності, - звичаї і традиції, - особливості поведінки,

взаємовідносин працівників даного підприємства, стилю керівництва, - комунікаційні зв'язки як в середині підприємства, так і з іншими підприємницькими структурами. Етична культура підприємництва не тільки забезпечує високий престиж фірми, а й сприяє підвищенню ефективності виробництва, поліпшенню якості товарів та послуг, збільшенню доходів. Залежно від галузі, регіону, історії підприємства, персоналу кожній фірми має свою культуру.

Питання 3

Відтоді, коли людина навчилася розмірковувати, її зацікавленості та допитливості не існує меж. Будь-яке питання прикладного чи наукового характеру не залишається поза увагою, якщо лишень потрапляє в поле зору людського духу. У цьому контексті слушною є позиція Г. В. Ф. Гегеля, який писав: «Прихована сутність Всесвіту не володіє силою, котра була б спроможна чинити опір заповзятливості пізнання, вона змушена перед ним відкритися, розгорнути перед його очима багатство та глибину своєї природи і надати йому можливість насолоджуватися ними». Зрештою маємо величезний арсенал знань, про що свідчить значний творчий доробок усіх часів та епох. Сучасний науковець, досліджуючи певний спектр проблемних питань, неспроможний обійтися без урахування та аналізу попередніх здобутків на відповідній дослідницькій ниві. До цього передусім зобов'язує методика розробки наукового дослідження. Адже досить важливо мати уявлення про ступінь висвітлення конкретної проблеми, її актуальність, шляхи та напрями подальшого вирішення. Сучасне суспільство є складним утворенням, поступ якого залежить від розвитку багатьох компонентів, зокрема політичної, правової, економічної підсистем суспільства. Значну роль у цьому розвитку відіграє власність. Історичні види власності об'єктивно виникають та виявляються в процесі історичного розвитку, тобто вони не є застиглими формами, а навпаки, перебувають у постійному русі й становленні. У практичному бутті ці види нікуди не зникають, а лише мінімізуються. Тобто в реальності наявні всі форми відносин власності. Водночас конкретна форма власності може домінувати на певному етапі історичного розвитку в процесі суспільного виробництва. З огляду на це, реальний розвиток феномену власності потребує подальшого наукового осмислення. Метою дослідження є дослідження приватної власності зокрема встановлення її генезису, місця в теоретичній спадщині філософії, визначення її багаторівневості. У філософській традиції дослідженню приватної власності приділяють значну увагу. Так, крізь призму приватної власності фактично аналізують усі форми власності загалом. Одним із перших звернувся до проблематики приватної власності Дж. Локк. У праці «Про громадянське управління» запропоновано авторське розуміння власності, що переходить із громадянського в приватний стан. Філософ переконує, що хоча земля та нижчі істоти належать усім людям, кожна людина має певну власність, що належить лише їй і на яку ніхто, окрім неї, не має жодного права. У дослідженні мислителя йдеться: «Ми можемо сказати, що праця тіла й рук людини за природою речей належить їй. Те, що людина добула з предметів, створених і наданих їй природою, вона злила з власною працею, з чимось таким, що їй невід'ємно належить, роблячи таким

чином це своєю власністю» Коли. особа дещо виводить зі стану загальної власності, у який її помістила природа, то завдяки своїй праці людина щось додає до цього предмета, що виключає загальне право власності інших людей. Адже, оскільки ця праця є безперечною власністю того, хто працює, то логічно, що жоден сторонній не має права на продукт цієї праці.

Таким чином, саме тут, на думку теоретика, починається приватна власність. А. Сміт та Д. Рікардо схвально оцінили ідею Дж. Локка про природність вільної приватної власності. Якщо приватна власність за своєю природою є приналежністю людської сутності, то її сприймають як фактичне існування, яке не потребує пояснень. Отже, доцільно досліджувати лише економічний аспект власності. Зазначені дослідники запропонували прогресивне для свого часу економічне тлумачення такої форми власності, як приватна. За умов, коли вільна приватна власність «природним» шляхом уже утвердилась у живій реальності, філософи спрямували власний інтерес на захист свободи приватної власності від надмірного втручання держави. Визнаючи економічні закони природними, вони стверджували, що втручання держави лише викривляє їх дію. Таким чином, і законодавство, і митна політика держави повинні ґрунтуватися на принципах свободи підприємницької діяльності й недоторканності «природного права приватної власності». Принцип недоторканності приватної власності найбільше відповідає такому функціонуванню економіки, за якого досягається швидке накопичення капіталу, найбільш ефективно розподілення засобів виробництва й праці між різними галузями та знімаються будь-які обмеження для збагачення народів. Водночас, як стверджує В. П. Шкредов, у працях А. Сміта й Д. Рікардо продемонстровано зв'язок між певними економічними категоріями та приватною власністю. Так, А. Сміт формулює положення про те, що всі здобутки людства спочатку були отримані не за золото чи срібло, а лише працею. На думку В. П. Шкредова, у концепції Дж. Локка природно-правова основа приватної власності полягає в сутності власне людини, в її природній рівності, однаковому використанні визначеного природою закону збереження існування. Праця – першопочатковий базис приватної власності.

Остання суперечить загальній власності та постає як право власності окремого індивіда. Водночас це є власність людини як вільного індивіда, що не відчуває на собі жодної іншої влади, окрім законів природи й держави. Дж. Локк природним правом власності називає не правові норми, установлені законодавством, а реальний факт власності. Відносно юридичних норм, що регулюють відповідні фактичні відношення, то на той час їх прийнято було іменувати позитивним правом, або позитивним законом. Таким чином, держава не створює права приватної власності, а через «позитивні конституції» лише регулює природно розвинуте право вільної приватної власності, захищаючи його від усіляких посягань. Отже, право власності перетворюється на право громадянського суспільства, тобто право, яке підтримується та захищається не кожним окремим індивідом, а державою за допомогою законів, судових та інших державних органів. У громадянському суспільстві свобода індивіда обмежена лише винятками, встановленими законодавчим органом держави. З цього випливає, що природне право власності в громадянському суспільстві залишається правом вільної приватної власності. У період, коли приватної

власності на землю та капіталу ще не було, продукт праці цілком належав лише тому, хто його виробив. Але таке положення виявилось недоречним із появою приватної власності на землю й виникненням капіталу.

Таким чином, А. Сміт виокремлює два типи приватної власності: той, що притаманний привласненню повного продукту своєї праці, а також такий, у якому передбачені відрахування з продукту праці на користь власника землі або власника матеріалів для праці, тобто власника засобів виробництва й капіталу. Ґрунтуючись на цих міркуваннях, А. Сміт поділяє буржуазне суспільство на три основні класи: власники землі (живуть за рахунок ренти), робітники (живуть на заробітну плату) та купці й промисловці (живуть за рахунок прибутку з капіталу). Отже, поділ на класи відбувається за двома ознаками: формою привласнення (рента, заробітна плата, прибуток) та володіння певними елементами власності (земля, праця, капітал як засіб виробництва). У межах власного дослідження А. Сміт зображує свободу приватної власності як священне та недоторканне право [4]. Аналізуючи теоретичні засади вказаного філософа, Д. Рікардо також визнавав особливе значення приватної власності в розвитку економічних відносин. Загалом А. Сміт і Д. Рікардо сформуливали власну теорію на «готовому» (без доведення) факті існування приватної власності, яка, відповідно, не слугувала самостійним предметом дослідження. Але, на противагу філософії цих мислителів, у філософській системі Г. В. Ф. Гегеля власність було спеціально розглянуто більш ретельно. Теоретик виводить приватну власність і обґрунтовує її необхідність безпосередньо із соціального фактора, а не природного. Таким чином він вбачав засади приватної власності не в природі, а в природному праві. У власній правовій концепції він концентрував увагу на духовних і соціальних аспектах людської особистості, тоді як Дж. Локк фактично визначив приватну власність крізь призму властивостей «людей як людей», а не як членів певного суспільства. Основу приватної власності Г. В. Ф. Гегель вбачає у «другій» природі людини, зокрема в її духовній і суспільній сутності. Причому, на відміну від Дж. Локка, який розкривав сутність приватної власності безпосередньо з огляду на природу окремої особи, у гегелівській філософії одинична свобода особи становить вихідну точку права приватної власності лише опосередковано, саме як «розумну» волю, що визначається розвитком «об'єктивного духу». Найбільш повно Г. В. Ф. Гегель виклав свою теорію власності в праці «Філософія права». Отже, таким було становище у філософській традиції розуміння приватної власності на основі німецької та англійської філософської думки. У Франції протягом XVIII ст. утвердилася вільна ідея справедливості приватної власності та майнової нерівності. Саме виникнення та існування громадянського суспільства органічно пов'язувались із приватною власністю, необхідністю її захисту з боку суспільства. Ж.-Ж. Руссо, наприклад, уявляв собі дійсним засновником громадянського суспільства того, хто перший обгородив ділянку землі, проголосивши: «Це – моє».

Найбільш узагальнено позиції французького просвітництва відносно приватної власності виразив П. Гольбах. Загальна думка про необхідність приватної власності фактично нічого нового не відкрила порівняно з філософією Дж. Локка. Розвиток ідеї природності приватної власності в лоні французького просвітництва виявився переважно в спробах більш ґрунтовно

виправдати майнову нерівність. Природна нерівність людей унеможливило їхню майнову рівність – таким є основний принцип у розумінні приватної власності за П. Гольбахом. Власність повинна мати різні види, адже природа створила людей різними. Так, Вольтер зазначав: «Необхідними є люди, котрі лише мають працьовиті руки та володіють доброю волею. Обділені долею, вони будуть брати участь у створенні благ для інших. Вони будуть продавати власну працю тому, хто краще заплатить. Ця свобода замінить їм власність». Та й власне призначення суспільства французькі просвітителі вбачали в тому, щоб захистити приватну власність, а не в тому, щоб її скасувати. Про специфіку тогочасної панівної ідеології у Франції свідчить думка сенсімоністів, котрі вважали, що приватна власність протистоїть зазіханням прихильників спільності майна, ідеям послідовників Т. Мора та Кампанели. Уявлення про природність і свободу приватної власності обстоювали також фізіократи. Після буржуазної революції 1789 р. ідеологія природності та справедливості приватної власності поширилася ще більше, видаючись абсолютно правильною.

Тому на рубежі XVIII–XIX ст. цю ідею у Франції офіційно було визнано на державному рівні. Декларація 1783 р. оголосила приватну власність «природним і невідчужуваним» правом кожного громадянина. Громадянський кодекс Наполеона (1804 р.) закріпив приватне право громадян на виключне користування та розпорядження речами. Саме на цьому підґрунті було опубліковано сенсаційну на той час працю П. Прудона «Що таке власність?», яку вважають яскравим зразком різної критики приватної власності як джерела суспільного зла й нерівності. У зазначеному дослідженні П. Прудон критикує цей феномен за те, що він зрештою призводить до злиденності. Водночас автор, критикуючи власність, фактично заперечує одну з її форм, зокрема капіталістичну приватну власність, що ґрунтується на експлуатації крупним капіталістом не лише пролетаріату, а й дрібного виробника. Ось чому критика приватної власності приводить П. Прудона до досить поміркованої вимоги, яка виражена в його ідеї рівного володіння. Згідно з нею, частина, котра присвоюється кожним, дорівнює сумі виробленого, що ділиться на кількість учасників виробництва. Філософ критикує лише право наслідування власності, яке надає власникові можливість отримати нетрудові прибутки. На жаль, П. Прудон, визначаючи власність, не виходить за межі формально-юридичного рівня, оскільки власність для нього є вічним і незмінним інститутом права. Таким чином, здійснений аналіз основних підходів до розгляду приватної власності у філософській традиції дає змогу констатувати, що сучасний рух власності, який тісно пов'язаний із науково-технічною революцією, виявляє вади у формах власності (і влади), котрі може забезпечити держава. Виходом із такої ситуації повинна стати інноваційна модель власності й влади. Кожна країна встановлює свої форми і методи такого руху. В Україні повинні бути розроблені механізми, які б дали змогу поєднати набутий минулий досвід із новими моделями розбудови суспільства. Держава має ставити за ціль не глобалізацію державництва, а розбудову громадянського суспільства. Причому вона має спиратися на народ, громадські організації тощо. Протистояння між державою та громадянським суспільством повинно сприяти осуспільненню держави. Поєднанням онтологічної виправданості й гносеологічної доцільності мають керуватися всі рухи з розбудови суспільства та власності.

Питання 4

Предметом філософського аналізу в межах економічної гносеології також є категорія "гроші". Осягнути природу і призначення грошей можливо на основі філософського аналізу їх впливу на світоглядно-духовний світ людини. В межах корумпованого суспільства цінність людини визначається переважно її купівельною спроможністю, а первісні функції грошей значно деформуються. Людина має пізнати місце грошей у власному житті та навчитись керувати ними. Тільки тоді "в пошуках смислу життя гроші як необхідність соціокультурного буття (не тільки економічного) перетворюють абстрактні, ірраціональні бажання та надії в дещо конкретне. Гроші – це опредметнений результат безкінечних пошуків смислу життя". У деформованому суспільстві можливо купити підтримку лобістів, місце в партійних списках, посаду у владних структурах, закон, мораль, громадську думку тощо. Гроші є продуктом суспільства, за який воно має нести відповідальність. Економічна поведінка людини повинна спиратися на загальнолюдські моральні норми. Важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші як особлива реальність. Чому «особлива»? З погляду економічної теорії, гроші — це певний товар, еквівалент під час обміну товарами, форма вартості товарів, тобто засіб обміну, що полегшує торгівлю. Проте значимість грошей для людини, їх екзистенційна роль виявились надзвичайно вагомими. Тому проблема осмислення грошей виходить далеко за межі економічної науки. Так, у філософії економіки сформувався окремий напрям — філософія грошей, що досліджує вплив грошей та грошових відносин на світоглядно-ціннісний світ людини і суспільства. Гроші суттєво змінили саму систему людських цінностей, постали як всезагальна цінність. Монетаристський світогляд — всевладдя грошей — у сучасному постмодерністському суспільстві є надзвичайно вираженим. Гроші реалізують свою здатність бути засобом придбання абсолютно всього, й матеріальних речей, і духовних цінностей, як-от виконання патріотичного обов'язку чи ствердження професійної чесності політика або лікаря. В умовах сучасної монетаристсько-глобалістської епохи «гроші роблять гроші», тобто грошовий обмін ігнорує товарну прив'язку і народжує спекулятивний «прибуток із повітря». У загальнофілософському розумінні це розцінюється як свавільне звільнення знаку від значення. Гроші слугують джерелом свободи й умовою самореалізації особистості. Не маючи достатніх коштів, людина не отримає всіх переваг повноцінного соціального життя з його свободою вибору, творчості, можливістю особистісної самореалізації. Погляд на повноцінне життя людини (що можливе лише в справді демократичному, правовому, культурно зрілому суспільстві) як на норму звужує функцію грошей до їх природного стану, «нормалізуючи» їхній вплив на свідомість. Гроші є продуктом суспільства, й саме воно несе відповідальність за свій витвір. Людству варто усвідомити місце і роль грошей у своєму житті й навчитись керувати ними. Отже, гроші — це особливий товар, що виконує роль всезагального еквіваленту міри; міра вартості й засіб обігу; складний соціально-філософський феномен, що впливає на мотивацію діяльності й ціннісні орієнтації людини.

Тема 4. Економічна культура. Моральні аспекти економічної діяльності

1. Історичні типи економічної культури.
2. Еволюція погляду на багатство і бідність, працю, власність, благодійність.
3. Роль етнорелігійного фактора в формуванні економічної культури. Етика сучасного бізнесу. Обов'язок та відповідальність в сучасній економічній політиці.
4. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні й вирішенні економічних проблем

Питання 1

Загальна концепція дослідження будь-якого феномену передбачає визначення основного концептуального апарату дослідження та виділення основних принципів, в яких відображається сутність поставленої проблеми. Основними категоріями нашого дослідження є: «культура», «економічна культура», «економічна культура особистості», «економічна соціалізація», які є взаємозумовленими. Ці поняття є корелятами загального поняття «культура», тому їх визначення залежить від визначення поняття «культура». 2 У визначенні поняття «культура» ми виходимо із розуміння цього конструкту Київською школою філософії культури (В.Андрущенко, В.Іванов, В.Табачковський, В.Шинкарук та ін.), згідно з яким культура є системою всезагальних форм людської діяльності, яка виконує функцію надіндивідної соціально-генетичної програми розвитку як суспільства, так і окремих індивідів. Культура є узагальненим досвідом людства, в якому акумульовано здібності, найкращі зразки поведінки, тому їх засвоєння є обов'язковою умовою для існування і розвитку як індивіда, так і людства в цілому. Поняття «економічна культура» ми розглядаємо як проекцію культури (в її широкому розумінні) на соціально-економічні відносини. Саме тому економічна культура містить в собі всі складові загальної культури. Економічна культура визначається як спосіб організації життєдіяльності та розвитку людей в сфері економіки, який спрямовано на регуляцію, збереження і розвиток суспільства у відповідності з економічними цінностями, що відображають соціально-економічний стан суспільства на певному його історичному етапі. В економічній культурі існують всі елементи культури в широкому розумінні, але також існують свої особливості, які відрізняють економічну культуру від культури, як особливе відрізняється від загального. В понятті «економічна культура» акцентується увага на тих цінностях, нормах і потребах, які виникли із нужди економіки. Це ті соціальні норми, які, виникаючи за межами економіки та набуваючи всередині неї спеціального значення у відповідності з її потребами, стають економічними цінностями, які по відношенню до людини можуть виконувати функцію екзопсихічної системи в процесі її економічної соціалізації. В цьому відношенні актуальною стає проблема дослідження економічних цінностей як базової основи функціонування і розвитку всіх рівнів економічної культури сучасного суспільства. Важливим є аналіз співвідношення загальнолюдських і суто економічних цінностей в системі як економічної культури особистості, так і економічної культури певної спільноти. В понятті «економічна культура

особистості» розкривається певне місце людини в економічній сфері суспільства. Воно пов'язано, перш за все, з її соціальними якостями, які забезпечують їй це місце. Різні системи економічних цінностей суспільства детермінують різні економіко-психологічні характеристики особистості. В узагальненому вигляді вони втілюються в певному економічному соціально-історичному типі особистості, який є відображенням історичних умов життя. Зміни соціально-економічних умов, які супроводжуються змінами системи економічних цінностей суспільства, пов'язані зі змінами соціально-економічних типів особистості. Належність людини до певного соціально-економічного типу, накладаючи певний відбиток на її особистісні риси, разом з тим зобов'язує її, змушує її в силу логіки групових інтересів і психології поводитись саме так, а не інакше. Жодне суспільство не могло б існувати, якби індивіди не засвоїли у процесі соціалізації певної одноманітності дій і вчинків, якби воно не упорядковувало б поведінку багатьох індивідів у потрібному йому напрямку, формуючи у них певні загальні їм усім характерні риси. В історії науки дослідження особливостей та розвитку економічної культури особистості, який втілюється в певному економічному типі особистості, знайшло відображення в моделі поведінки людини в сфері економіки і, перш за все, в моделі «людини економічної».

Еволюція моделей економічної поведінки людини. Першим питанням про економічний тип людини поставив А. Сміт, розробивши модель «людини економічної». Основними властивостями цього типу людини, які визначають всю її економічну діяльність, є: схильність до обміну; власний інтерес; егоїзм; постійне прагнення поліпшити своє становище. Як реакція на модель «економічної людини» виникли концепції людської природи Дж. Бентама і Т. Веблена. На відміну від економістів-класиків, які у характеристиці діяльності людини обмежувались тільки економічною сферою, «бентамовська людина» була універсальна, всі мотиви діяльності вона послідовно зводила до досягнення задоволень і запобігання засмучень. Модель Т. Веблена теж протиставлялась енергономічній людині. В ній головну роль відіграють способи усвідомленої і цілеспрямованої людської поведінки, яка формується у певному культурному середовищі. Народи Заходу, наприклад, відрізняються такими основними схильностями як схильність до майстерності, цікавості, батьківства, схильність до придбання тощо. Поведінка людини визначається інститутами: інститутом власності, держави, а також звичками, прибутком. Найбільше відомим стала теза Веблена про «суверенного споживача». Він довів, що споживач підпорядковується різним видам суспільного і психологічного тиску, в результаті чого змушений приймати нерозумні рішення. Він ввів термін «показне споживання».

В еволюції моделей економічної поведінки людини значне місце посідає модель «людини адміністративної» Г. Саймона. «Людина адміністративна» є не просто продавцем і покупцем на ринку, а членом організації, яка пов'язана певними відношеннями. Ця модель отримала вихід на практиці в американській теорії управління – тейлоризмі. Відомою і більш загальною порівняно з попередніми є модель М.Вебера, який не приймає ні адміністративної, ні «людини економічної», яку він вважає спрощеною моделлю. М.Вебер визначає, що на Заході поряд з типом «літературно розвинутої культурної людини»

(«людини культури») виник, вступивши з ним у конфлікт, новий тип – «людина спеціальна», «вузкий спеціаліст». На зміну духовно розвинутому професіоналу приходять «чистий спеціаліст», який відбирається через спеціальні екзамени і спеціалізовану освіту. Конфлікт між цими двома людськими типами виявляється конфліктом між двома типами освіти і виховання: традиційним, тобто спрямованим на розвиток індивідуальної обдарованості, і новітнім, який пов'язано з «натаскуванням» у певній галузі знань. Як відомо, Вебер вважав, що етичний кодекс протестантизму стимулював виникнення специфічних для капіталізму форм економічної поведінки у побуті і господарському житті. Він підкреслював головну роль людського менталітету в розвитку духу капіталізму. Основні риси цього менталітету: наполегливість, поміркованість, пунктуальність і справедливість у всіх справах. В розвитку духу капіталізму важливими є уявлення про професійний обов'язок, про обов'язки, які людина відчуває по відношенню до своєї професії, систематичне і раціональне прагнення до законного прибутку в рамках своєї професії. Для людини капіталістичного типу стає необхідною умовою існування сама справа з її постійними вимогами, а невід'ємними рисами - скромність, неприйняття показної розкоші і марнотратства.

Подальший розвиток думки про місце людини в економічному житті та її ролі в ній відбувався як опозиція тейлоризму і повтор ідей Вебера. Найяскравіше це виявилось в «теорії людських відносин» Е. Мейо, що виникла у 20-ті роки минулого століття. Ця теорія основну увагу приділяла психологічній діяльності людини. Вона довела, що окрім матеріальних стимулів, для людини важливими є психологічні фактори: згуртованість групи, сприятлива атмосфера на робочому місці, задоволеність своєю працею. В період 50-60-тих років «теорія людських відносин» акцентує увагу на вирішальній ролі людського фактору у розвитку виробничих сил, а усвідомлення цього фактору людиною визнається як виявлення економічної культури. Подальший розвиток моделей економічної поведінки, в яких акцентується увага на психологічних особливостях особистості, що визначають її економічну культуру, відбувається в 70-80-ті роки, зокрема в теорії «людського капіталу» - одній з найбільш значимих теорій сучасності. Ця теорія відобразила культурно-історичні умови та потреби сучасного суспільства. Досвід США та Японії засвідчив, що вирішальним фактором успіху є освічена робоча сила. Ця теорія довела, що рушійною силою економічного зростання є не машини, а люди.

Накопичення «людського капіталу» стає першочерговою задачею у розвинутих країнах. Аналіз еволюції моделей економічної поведінки людини свідчить, що поняття «економічна культура особистості» відіграє евристичну роль тоді, коли воно, по-перше, визначається з урахуванням культурно-історичних умов і потреб суспільства, а по-друге, враховує попередній досвід наукових досліджень, в якому знаходять відображення загальні культурні цінності з точки зору їх впливу на економічне життя людини, груп, суспільства. З цих позицій економічна культура особистості виявляється як спосіб діяльності людини в сфері економіки, який спирається на історично конкретну сукупність тих прийомів, процедур, норм, які характеризують рівень і спрямованість людської діяльності, взятої у всіх її вимірах і відносинах. З позицій такого розуміння економічної культури особистості ми не відкидаємо тих її сутнісних

характеристик, на які спиралась в своїх моделях наші попередники. Зокрема, хотілося б підкреслити значення вкоріненої М.Вебером формальної раціональності в економічній культурі людини, яку ми розглядаємо в рамках певного культурно-економічного типу суспільства. Індивід реалізує установку на раціональність в економічній діяльності також в контексті сучасного суспільства. Ця раціональність «спрацьовує», якщо її розглядати в соціокультурній і культурно-історичній динаміці. З точки зору сучасного неklasичного ідеалу раціональності економічна культура включає в себе різні типи економічного мислення, економічних відносин, інтересів і потреб, традицій і інновацій, економічну і підприємницьку етику, соціально-філософський і соціокультурний аспекти економічної діяльності. Узагальнюючи різні підходи до розуміння економічної культури особистості, можна стверджувати, що економічна культура особистості – це не частина її загальної культури, вона є проекцією її загальної культури на соціально-економічні відносини. Тому визначальним фактором в економічній культурі особистості в сучасних умовах стають її особистісні якості. Провідний теоретик сучасної американської політичної економії Чикагської школи Гарі Беккер довів, що витрати на освіту і медичне обслуговування та на інші 7 соціокультурні програми, які спрямовані на збереження і відтворення кадрів, рівноцінні інвестиціям у створення і купівлю нових машин і технологій. Вони забезпечують прибуток як приватному бізнесу, так і всьому суспільству. В 1992р. Г.Беккеру присуджено премію пам'яті Нобеля з економіки «за розповсюдження застосування економічної теорії на нові області біхевіоризму і відносин між людьми». З цих позицій стає актуальною проблема зв'язку економічної культури особистості з процесом її соціалізації, зокрема, аналіз економічної соціалізації як механізму становлення економічної культури особистості.

Економічна культура – це комплекс уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства й пов'язані з економічною діяльністю.

Економічна культура є підсистемою загальної національної культури й тісно пов'язана з іншими її складовими: політичною культурою, правовою, моральною, релігійною та іншими. Економічна культура є багатовимірним явищем, яке складається як із раціональних, так й ірраціональних компонентів. Вона містить такі базові елементи, як економічні цінності й норми, сформовані та поширені в певному суспільстві економічні стереотипи й міфологеми, ідеї, концепції та переконання, економічні традиції, а також установки та орієнтації людей щодо існуючої економічної системи в цілому, певних важливих “правил гри” і принципів взаємовідносин індивіда та економічних інститутів. Економічна культура є ширшим поняттям, ніж поняття “економічна свідомість”. Остання часто розглядається, як одна з форм суспільної свідомості, що виникає як відображення соціально-економічних умов буття, і означає суб'єктивний світ економічного, тобто вона передбачає установки, орієнтації, цінності, мотивації, уподобання тощо. Але економічна культура, крім елементів суб'єктивного світу, охоплює й такі компоненти, як норми й діючі “правила гри”, моделі масової економічної поведінки, вербальні реакції, економічну символіку та знакову

систему, що виражаються не тільки словесно, але й іншими засобами та формами.

В умовах ринкової системи господарювання кожна людина самостійно вирішує проблеми: що вона хоче і може робити, як це треба робити, щоб отримати бажаний результат та чи буде її праця визнана суспільством – людина перебуває перед постійним вибором. Можливість мати вибір завжди була засобом і метою розвитку людства. Ринкова форма господарювання дозволяє здійснити вибір кожній людині. В умовах ринку людина має більше шансів, ніж при інших формах господарювання, самостійно вибрати шлях для поліпшення свого життя, кращого і найповнішого задоволення своїх потреб. Проблема вибору для кожної людини є проявом і здійсненням найвищої цінності людини – свободи. Формою свободи в сфері економіки є економічна свобода. Економічна свобода стає реальністю тільки в умовах ринкової економіки.

Ринок здійснює суттєвий вплив на економічну культуру, що має діалектичний характер. Це виражається в таких аспектах: по-перше, економічна культура відображає рівень економічних свобод, характеризує потенціал ринкової економіки; по-друге, тип економічних відносин, форми господарювання впливають на зміст і форми економічної культури та культуротворчого процесу.

Свобода – це можливість мислити і діяти вільно, самостійно та відповідально. Відповідальність є головним атрибутом, складовою свободи. Без відповідальності немає свободи. Кожне самостійне рішення в умовах ринку передбачає відповідальність за нього, за результати діяльності згідно з цим рішенням.

Свобода економічного вибору – це прояв свободи в економічній сфері, можливість та здатність самостійно приймати рішення про види і засоби економічної діяльності. Економічна свобода слугує фундаментом розвитку ринку і розвитку особистості. В основі економічної свободи є економічні відносини. Економічна культура як форма ціннісного освоєння економічної дійсності передбачає вибір економічної ролі та розробку моделей економічної поведінки, що здійснюють економічну свободу в конкретній економічній ситуації.

Головними суб'єктами ринку є виробники і споживачі, продавці та покупці. Кожен з цих суб'єктів має в умовах ринку реальну економічну свободу. А це означає, що вони мають певні права:

- без обмежень формулювати і виражати свої потреби (як для того, щоб про них знали як виробники, так і інші споживачі, та відповідно, продавці та інші покупці);
- вільно виробляти товар, що користується попитом;
- право вибирати із запропонованих товарів ті, що найповніше задовольняють потреби споживача чи покупця;
- здійснювати посередницьку діяльність у відносинах виробник-споживач.

Ці прояви економічної свободи є загальними як для виробників, так і для споживачів. Вибір кожною окремою людиною своєї ролі залежить найбільшою мірою від неї самої. Кожна з економічних ролей має конкретний прояв економічної свободи.

Економічна свобода виробника є правом економічного суб'єкта на самостійний вибір у всьому, що стосується господарської діяльності. Свобода дій виробника передбачає:

- свободу вибору партнерів, покупців, постачальників;
- свободу у виборі форм розпорядження своєю продукцією, вільну реалізацію своїх товарів на будь-якому ринку, вільне встановлення ціни на свою продукцію, вільне розпорядження отриманим доходом.

Економічна свобода виробника полягає у наданні йому можливостей діяти у відповідності з власними інтересами, орієнтуючись на ринкову кон'юнктуру. Ринкові механізми працюють тільки за умови економічної свободи виробника. Виробник обирає тільки ту сферу діяльності, що не суперечить його здібностям, досвіду, рівню знань та відповідає його системі ціннісних орієнтацій.

В умовах ринку з економічною свободою виробника пов'язані фундаментальні проблеми ринкової економіки: “що виробляти?”, “як виробляти?” та “для кого виробляти?” Ці проблеми, які щоденно і повсякчас виникають перед кожним виробником, є проявом економічної свободи виробника. Від того, як вирішуються ці проблеми в ринковій економіці, залежить стан економічної культури.

В умовах ринкової економіки вирішити проблему “що виробляти” допоможе модель ринкової економічної поведінки. Вона забезпечить пошук товару, що користується попитом споживачів (покупців) і який вони хочуть і можуть купити в реальній ситуації. В умовах ринку за цей товар покупці голосують грошима, оскільки він має задовольнити їхні потреби. Кількість споживачів (покупців) товару – це інформація ринку для виробника. Вона комплексна: включає кількість і якість товару, що буде визнаний ринком. Саморегулююча функція ринку здійснюється тут через дію економічних законів: закону вартості, закону попиту, закону пропозиції та ін. Згідно з цими законами на ринку з'являється більша кількість виробників (продавців) певного товару, конкуренція між ними дозволить споживачу (покупцю) мати можливість вибору в кого купити товар, пропонуючи за нього свою ціну (ціну покупця). Отже, економічна свобода виробника тісно пов'язана з економічною свободою покупця, відповідно, економічна культура є визначником економічної поведінки як виробника, так і споживача. Вона є тим критерієм, за яким здійснюється вибір. Тому модель ринкової поведінки виробника передбачає формування ринкової економічної культури.

Ринкова економічна культура передбачає вибір ринкової моделі економічної поведінки на основі системи цінностей, норм, потреб та інтересів. Цей вибір неможливий без врахування норм, що встановлюються державою для кожного конкретного виду діяльності, але у той же час передбачають невтручання державних структур в економічну діяльність виробника за умови чіткого виконання ним цих норм.

Норми, відповідно до яких виробник буде здійснювати свою діяльність, беруться до уваги ним ще до здійснення вибору “що виробляти”. Виробник зосереджується тільки на тих нормах, що йому прийнятні, отже, не суперечать його системі цінностей. У процесі вибору “що виробляти” потреби та інтереси виробника завжди чи не на найпершому місці. Вони слугують виробнику

поштовхом, стимулом, мотивацією саме для цієї економічної діяльності. Виробник буде здійснювати діяльність, відштовхуючись від того, що він зможе отримати і чи зможе активізувати свою роботу під впливом своїх потреб, які зростають. Потреби виробника – це відчуття нестачі чогось, що є для нього важливим, потрібним. Цінності є життєвим орієнтиром кожної людини, у тому числі й виробника, як окремої її економічної ролі. Потреби завжди спрямовані на цінність і є системою окремих проміжних цілей. Відтак існує тісний взаємозв'язок між потребами, що набувають конкретних ознак з урахуванням цінностей. Оскільки економічна культура – це система цінностей, норм, потреб та інтересів, що визначають економічну поведінку людини, то реальність економічної свободи виробника в умовах ринку здійснюється через його економічну культуру. Це трансформує його економічну культуру в ринкову економічну культуру.

Проблема виробника “як виробляти?” є актуальною протягом усієї його діяльності. В умовах ринку вирішення цієї проблеми має бути сформульоване виробником ще до початку його діяльності, але реальність постійно потребує уточнення цього вирішення та пошуку нових відповідей. Ринкова економічна поведінка здійснюється різними виробниками, що й утворює ринок. Стратегічний напрям для виробника – виготовляти свою продукцію з найвищою ефективністю. Це має бути продукція вищої якості та з меншими витратами й з нижчою ціною, ніж у конкурентів. В умовах конкурентної боротьби на ринку виграє той виробник, який постійно зменшує витрати виробництва і підвищує якість своїх товарів, що дозволяє йому отримувати прибуток від своєї діяльності.

Економічна культура відображає рівень економічних свобод, характеризує потенціал ринкової економіки. Здатність економічної культури як частини культури взагалі до самовідтворення і самооновлення пов'язується із економічною свободою. Взаємозв'язок економічної культури і економічної свободи в умовах ринку розширюється.

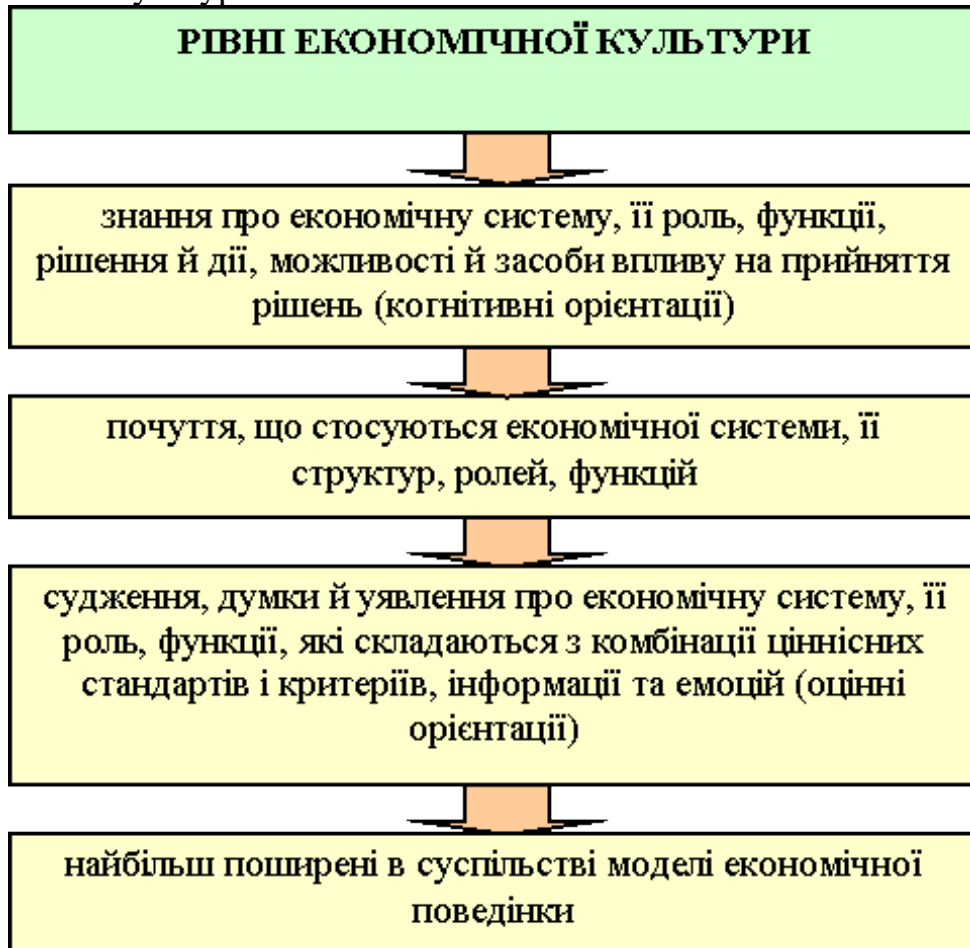
Економічна культура стає цариною ствердження і розширення економічної свободи. Тільки на основі економічної культури економічна свобода здійснюється у своїй багатовимірності та багатогранності. У поєднанні з економічною культурою економічна свобода проявляється у формі самоствердження суб'єктів ринкової економіки та розгортання їх можливостей, а отже, у розширенні та збільшенні потенціалу ринкової економіки. У вільному економічному самовияві суб'єктів в умовах ринкової економіки обов'язково присутня відповідальність за всі дії в сфері економіки.

У здійсненні економічної свободи (в акті вибору) активність суб'єкта та його самообмеження переплітаються. Відповідальність за вибір для суб'єкта – це, насамперед, самообмеження у можливості здійснення цього ж вибору повторно. Економічний вибір – це безповоротний акт: обравши конкретний вид економічної поведінки і конкретний вчинок, що є початком для здійснення вибраної економічної поведінки, суб'єкт економічних відносин не може використати одночасно й інші варіанти.

Економічна культура як узагальнений економічний досвід людини надає змістовності економічній свободі та творчості в умовах ринку та забезпечує реальність вибору економічної поведінки. Разом з тим, економічна культура над

засоби і пропонує форми здійснення людиною її вільних творчих зусиль саме у сфері економіки.

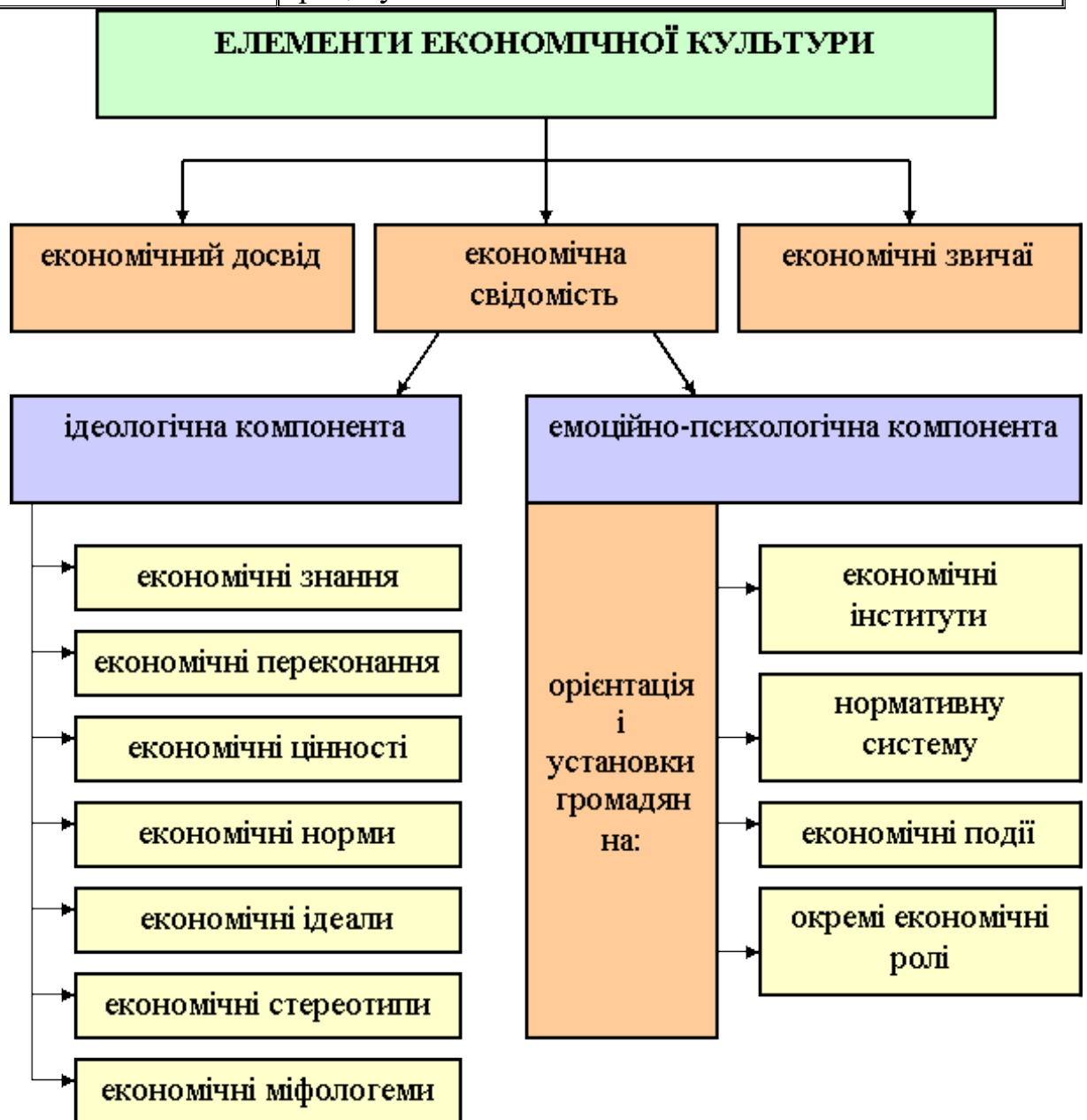
У кожному економічному акті людина як суб'єкт економічних відносин само реалізується і надає нові якості цим відносинам. До цього процесу причетні всі: виробники, споживачі, продавці, покупці, роботодавці, наймані працівники. Кожен з них своїми діями творить новий ціннісний зміст економічної культури.

Виконуючи важливі функції, економічна культура має значний вплив на формування і функціонування економічної системи.

ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
Комуникативна функція	забезпечує спадкоємність економічного досвіду, тим самим здійснюється зв'язок між поколіннями. Вона реалізує співробітництво всіх членів суспільства у вирішенні завдань економічної безпеки й національного самозбереження, економічного прогресу та національного відродження.
Нормативно-регулювальна функція	спрямована на забезпечення усталеності економічного життя шляхом систематизації економічної поведінки й можливості соціально-економічних акторів конструктивно та своєчасно вирішувати економічні проблеми через структури економічних інститутів.
Інноваційна функція	проявляється в здатності економічної культури до сприйняття нових елементів культурного досвіду,

	завдяки цьому утворюються нові форми господарювання, що забезпечують її саморозвиток та розвиток економічних інститутів при одночасному збереженні основних базових цінностей.
Інтеграційна функція	здійснюється, з одного боку, через соціалізацію молодих поколінь, трансляцію їм укорінених в економічній культурі цінностей і зразків поведінки, з іншого – завдяки існуючим економічним цінностям, ідеалам, нормам, традиціям, звичкам економічна культура спричиняє певний консенсус у суспільстві, узгодження між різними суб'єктами економічного процесу.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
Економічні цінності	– це загальноприйняті уявлення відносно цілей, до яких повинна прагнути людина в економічній діяльності.

	Вони функціонують у формі ідеалу, основоположних принципів мислення і є ідеальними критеріями оцінки економічних подій, явищ і процесів. Економічні цінності містять переваги відносно таких понять, як “багатство”, “гроші”, “засоби придбання доходів”, а також відносно більш абстрактних категорій, таких, як “капіталізм”, “соціалізм”, “індивідуалізм”, “економічна свобода”, “рівність”.
Економічні ідеали	– це вироблені економічною свідомістю й наявні в ній узагальнені уявлення про досконалість у сфері економічного життя. Тому вони не є повністю досяжними, але являють собою мрію та взірець, до якого прагнуть люди.
Економічні норми	– це загальні шаблони, які регулюють економічну поведінку в певному напрямку. Це система поведінкових очікувань того, як люди мають діяти в економічній сфері.
Економічні стереотипи	– це спрощені, схематичні, деформовані та ціннісно-орієнтовані уявлення про економічні об’єкти, явища та процеси.
Економічна міфологема	– це статичний образ, який ґрунтується на віруваннях і дає змогу систематизувати та інтерпретувати факти й події, не зовсім зрозумілі за змістом, структурувати колективні уявлення про теперішнє і майбутнє.

Економічні міфи є:

- статичними, тобто не співвідносяться з історичним і соціальним часом, вони живуть в особливому часовому вимірі;
- поліморфними – один і той самий набір символів може спостерігатися в різних міфах, а одна й та сама тема може мати різний напрямок і різне емоційне сприйняття;
- обмеженими – міф використовує малу кількість символів, але в міфах можливі їх численні комбінації;
- відірваними – міф не співвідноситься з емпіричною дійсністю. Фундаментом міфу є віра – він опирається на припущення, які не потребують доказів, незалежно від того, істинні вони чи ні.

Кожен народ, нація продукує свої міфологеми, які фіксують у раціональних та ірраціональних формах соціально-економічні архетипи й породжують масові очікування, уявлення, орієнтації. Так, багато дослідників описують такий феномен, як американська мрія. Вона сформувалась як мрія про краще життя, як утопія. З ранніх часів західної цивілізації люди мріяли про втрачений рай, про Золотий вік, де було багатство, не було війн та виснажливої праці. За словами Дж. Адамса, це мрія про країну, у якій життя кожної людини буде кращим, багатшим і повним та в якій перед кожним відкриються можливості, відповідні до його здібностей або досягнень. Тобто ця мрія фіксує уявлення про Америку як країну рівних і необмежених можливостей. Безумовно, такі уявлення містять ідеалістичне сприйняття дійсності, але ця

міфологема сприяла формуванню важливих елементів американської свідомості. Мова йде про ставлення до особистої свободи як до найвищої цінності, про повагу до приватного життя, приватної власності та приватного підприємництва, про розвинуту здатність і готовність людей до самоорганізації, про повагу до закону як правового забезпечення рівних можливостей всіх і кожного, про віру в необмежені можливості індивідуальної життєвої творчості, орієнтацію на особистий успіх. Протягом певного часу американська мрія видозмінювалася, пристосовувалася до дійсності, але й досі вона втілює в собі досвід та звички індивідуалістичної Америки, а отже, впливає на психологію й поведінку американців.

Економічна культура формується специфічними соціально-економічними процесами і, у свою чергу, справляє на всю сукупність економічних процесів певного суспільства значний вплив. Кожній економічній системі відповідає особлива базова модель економічної культури, яка в кожній конкретній країні проявляється в національних специфічних формах. Немає “гарних” і “поганих” економічних культур, є культури функціональні або дисфункціональні відносно економічної системи.

У цілому економіко-культурний критерій є спробою подолати формально-інституціональний підхід до аналізу економічної системи. Виявлення різних моделей економічних культур дає змогу проаналізувати, чому однакові за своєю формою економічні інститути діють по-різному в різних країнах, або чому ті чи інші інститути є дієздатними в одних країнах і абсолютно неприйнятними для інших країн.

Ідеальні характеристики економічної культури капіталістичних країн розроблені російським соціологом Р. В. Ривкіною. До основних складових економічної культури країн з розвинутою капіталістичною економікою відносять економічний раціоналізм; інноваційність; різноманітність моделей економічної поведінки; висока суб’єктність; орієнтація економічних суб’єктів на інституціональні цінності; висока культура партнерських трудових відносин; висока трудова мораль; загальнослушність; політична нейтральність економічної культури.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
Економічний раціоналізм	– здатність здійснювати економічні дії, які мають на меті економічну вигоду.
Інноваційність	– здатність засвоювати і застосовувати нові моделі як у технології виробництва, так і в управлінні економікою.

Різноманітність моделей економічної поведінки	– співіснування державних форм господарювання з приватними, великих корпорацій з дрібними підприємствами, розмаїття галузева структура економіки.
Висока суб'єктність	– значний вплив “людського фактора” (власників підприємств, власників капіталу та ін.) на розвиток економіки.
Орієнтація економічних суб'єктів на інституціональні цінності	– незалежно від національних та інших розбіжностей між країнами, у кожній із них діють політичні, моральні, релігійні та інші загальнонаціональні традиції та цінності, які обмежують вплив егоїстичних інтересів на економічну поведінку.
Висока культура партнерських відносин трудових	– усталені засоби узгодження інтересів різних учасників трудових процесів – держави, роботодавців, профспілок, політичних партій, різного роду суспільних організацій; конструктивні форми взаємодії між зацікавленими суб'єктами трудових відносин і державою; існування правових форм контролю й корекції всієї системи партнерських відносин.
Висока трудова мораль	– поширення та підтримка орієнтації суб'єктів економічних відносин на чесність, відповідальність, дисциплінованість, високу якість праці.
Законослухняність	– додержання учасниками економічних процесів чинних правових норм.
Політична нейтральність економічної культури	– це незалежність ринкової культури від політичних партій і груп, політична незаангажованість, яка обмежує до деякої міри вплив політики, політичних потрясінь на економічний розвиток.
ОСНОВНІ ОЗНАКИ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПАТЕРНАЛІЗМУ	
Патрон-клієнтські відносини	держава є патроном, а населення – його клієнтом. Основу для патрон-клієнтських взаємовідносин складає обмін між діючими особами, які мають неоднакову владу і статуси. Патрон пропонує свій захист і забезпечує залежним від нього клієнтам доступ до дефіцитних ресурсів. Клієнти забезпечують за це підтримку патрона.
Мінімалістська трудова стратегія	гарантованість найважливіших матеріальних благ є досягненням соціальної політики патерналістських держав, але вона обумовлює звичку до цього, до страхування від крайньої бідності

	незалежно від економічної діяльності людини (кількості та якості праці, кваліфікації, ініціативності, заповзятливості), а на рівні масової свідомості формуються установки на соціальне утриманство.
зрівняльна психологія	зрівняльний принцип розподілу благ, оплати праці та об'єктивна неможливість піднятися вище загальноприйнятого рівня життя не сприяє розвитку трудової мотивації робітників.
економічна детренованість	нежиттєздатність індивіда в інших економічних структурах, крім патерналістських.
ціннісно-раціональний характер	ігнорування вартісних прагматичних оцінок економічної діяльності людини і абсолютизація моральних.
консерватизм	нездатність швидко пристосовуватися до інноваційних тенденцій, які б збагачували економічну культуру та сприяли розвитку економічних відносин.

Уже звичним стало твердження про те, що Україні характерний перехідний період. З одного боку, здійснюється процес пристосування старих інститутів і структур до нових умов існування, з іншого – поступово застосовуються нові ідеї та підходи, утворюються нові інститути й механізми ринкової економіки. У результаті виникають типові для транзитивного періоду суперечності між змістом і формою нових інститутів.

Економічна культура цього періоду теж має суперечливий перехідний характер. Вона вкорінена в багатовікову історію країни, увібрала і засвоїла суперечливий і трагічний досвід ХХ століття, її формування здійснюється в процесі модернізації сучасного суспільства, зламу старої тоталітарної системи централізованого управління економікою, упровадження ринкових моделей господарювання.

Феномен пострадянської економічної культури неможливо укласти в загальноприйнятій типологізації та класифікації, вона характеризується поєднанням декількох різнорідних шарів, елементів, які можна згрупувати в блоки.

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
Фрагментарність	– виявляється в сполученні особливостей прояву елементів традиційно українських, радянських (цінностей патерналістської культури) і модерністських (цінностей капіталістичної культури, які запозичуються разом із західними ринковими інститутами).
Гетерогенність	– існування багатьох класових, національних, регіональних, конфесіональних та інших субкультур.
Конфліктність	– відсутність базового консенсусу в суспільстві щодо економічних цінностей, високий ступінь напруженості між соціально-класовими угрупованнями.
Амбівалентність	– виявляється в одночасному підтриманні різних

Сучасна українська економічна культура залежить від національних соціально-економічних архетипів, які розглядають як несвідомі культурні структури, ціннісні колективні уявлення народу, що сформувалися протягом тисячоліть. Особливість ціннісної ідентифікації сучасної України полягає в тому, що вона в цивілізаційному і культурному відношенні є і європейською, і євразійською державою. Для українського суспільства характерне стійке та майже безконфліктне співіснування глибинних, але здебільшого пригнічених, рис “європейськості” і частково іманентних, частково набутих за останні десятиліття (нав’язаних комуністичним режимом) євразійських ознак.

На характер української економічної культури також впливали основні цінності православної релігії. Так, наприклад, на відміну від протестантської традиції, православна обумовлює негативне ставлення до отримання і нагромадження доходів, переважання духовно-моральних мотивів життєвої поведінки й праці над матеріальними інтересами. Некористолюбний характер господарської культури православ’я обумовив низький ранг цінностей багатства, індивідуального успіху, лідерства. Православ’я обумовило існування бідності як типу культури. Бідність розглядається як умова життя, що духовно облагороджує. Таким чином, прагнення до нагромадження капіталу в українській економічній культурі не є самодостатнім началом.

Питання 2

На зламі XIX-XX століть виникла гостра необхідність вивчити проблему співвідношення багатства та бідності. Разом з підвищенням рівня населення деяких країн і навіть континентів через науково-технічний прогрес почала зростати прірва між багатими та бідними.

Ключовою ідеєю соціально-економічних досліджень науковців є розуміння багатства як матеріального добробуту. Але якщо людина в змозі оволодіти багатством, і при цьому не володіє здатністю виробляти цінні предмети у більшій кількості, ніж споживає, то вона біднітиме.

Ч. Бут одним з перших розглядав цю проблему у своїй праці “Життя і праця лондонців”(1889), де показав, що третина Лондонців, при тому, що країна була однією з найбагатших у світі, жила в жахливій убогості.

Через півстоліття цю ж проблему висвітлював американський політолог, М. Гаррінгтон у книзі “Інша Америка”(1962) і зазначив, що мільйони американців є настільки бідними, що не здатні забезпечити собі навіть мінімальний рівень життя.

Але саме питання багатства цікавило людство ще з часів Стародавньої Греції. Уявлення Аристотеля про багатство безпосередньо виходять на теорію грошей, хоча і взаємопов’язані з його етичним та політичним вченням. На думку мислителя, багатство не є бажаним саме по собі, воно існує заради чогось іншого - задоволення, слави, насолоди, здійснення різних вчинків, впливу в державі тощо. Проте багатством краще за все користується той, хто володіє добродією. Багатство вимагає помірності відношення, воно пов’язане з діяльністю, гідністю, особливо якщо це стосується влади правителя. Аристотель зазначає, що істинне багатство полягає в сукупності засобів, що

необхідні для життя та корисні для держави. Таке багатство - засіб, а не ціль, воно має межі. Адже людина може займатися безкінечним наживанням багатства, розтрачуючи тільки на багатство свою енергію. Істинне багатство повинно мати міру, інакше людина потрапляє у рабство до речей, стверджує Аристотель.

Для епохи Середньовіччя головним багатством є набута духовна свобода. Проте стоїцизм та патристика дещо відмінні щодо трактування багатства. Для стоїцизму “дух” і “душа” переконують людину в марноті матеріальних спокус. Гроші нікого не зробили багатими, вважає Сенека, навпаки, кожного вони роблять ще жадібнішим до грошей. На думку Августина Аврелія, бідність найбільш сприяє спасінню, хоча і багатство, при помірному його використанні, не стане на заваді спасінню. Людина є багатою або має високий соціальний статус не за власні заслуги та достоїнства, а тому, що таким є рішення божого промыслу. Іншими словами, власною працею жодна людина не може стати на більш високий соціальний щабель.

Ренесансна людина, нівелюючи принципом аскетизму, починає прагнути до отримання всіх благ від життя, перетворившись з богобоязної в егоїстичну та жадібну до грошей. На думку Н. Макіавеллі, багатством, надмірністю і взагалі всією історією рухає інтерес. Критично ставиться до феномену багатства Е. Ротердамський. У праці “Похвала глупоті” філософ зазначає, що орієнтація на багатство приводить до перемоги нерозумних людей, які діють за принципом “що буде, те й буде”. Тому на кожному кроці бачиш мудреців, що живуть в бідності, голоді, що зустрічають лише презирство та ненависть. До нерозумних пливають гроші, вони тримають у руках годувальню державного правління та взагалі усіляко процвітають.

Новий Час можна по праву назвати епохою становлення “підприємницького духу”. Ф. Бекон переконаний, що багатство потрібно здобувати чесно, витратити розсудливо, роздавати від душі та без жалкування. Багатство - це завжди праця, терпіння, вміння долати перешкоди, а також знання, думки, стійкість, сила.

Представники німецької класичної філософії розуміють багатство як необхідну складову соціального буття. Проблема багатства вводиться в контекст свободи члена громадянського суспільства, для якого важлива ідея самоконтролю та дотримання обраного шляху (І. Кант). Г. Гегель не розглядає багатство з точки зору принципу приємності та задоволення. При надмірному багатстві громадянське суспільство не достатньо багате, тобто не володіє достатнім власним надбанням, щоб перешкоджати виникненню надмірної бідності. “В кінцевому рахунку навіть звичайна людина не може заробити собі на хліб”. Щодо боротьби з бідністю, то філософ зазначає, що “найкращим способом є залишити бідняків їх долі та змиритись з тим, що вони бідують. Біднота вселяє їм боязкість, і більшість надає перевагу праці, прагне пробиватися самотійно.”

У трактаті „Дослідження про природу і причини багатства народів”(1776) А. Сміт визначив головну роль держави у громадянському суспільстві „у тій мірі, в якій суспільство захищає права власності, воно, дійсно, стає на захист багатих проти бідних, захищає тих, хто володіє власністю, проти тих, хто ніякої власності не має”. Він виявив розрив між соціальними стандартами і

матеріальними можливостями дотримуватися їх. На його думку, джерело багатства – річна праця кожної нації, що призначена для річного споживання.

Широкого розповсюдження також набули теорії, що пов'язують скорочення бідності з економічним зростанням. Одним з її авторів був І. Посошков, який був упевнений, що „добробут народу витікає з багатства держави, а не навпаки: спочатку повинна наповнитися царська казна, а потім і весь народ розбагатіє.

У 18 столітті виникли теорії добробуту, де користь є мірою задоволення або щастя. І. Бентам пропагував утилітаристський принцип корисності та вважав, що „кожна додаткова одиниця доходу для бідної людини надає цій людині більше додаткової корисності ніж для багатой людини”. За цією теорією І.Бентама, уряд має прагнути досягнення рівномірного розподілу доходу. Перерозподіл доходу впливатиме на загальний дохід суспільства завдяки заохочувальним стимулам. Для перерозподілу доходу люди з високими прибутками повинні сплачувати великі податки, а люди з низьким доходом – отримувати соціальну допомогу від держави. Отже, ця теорія затверджувала індивідуальну корисність (блага) і суспільний добробут, як суму добробуту індивідуумів.

Подальша розробка теорій добробуту належить В. Парето. Він, спираючись на функціональний підхід, і базуючись на теорії загальної рівноваги вважав, що конкуренція забезпечує максимальний добробут. В.Парето сформулював принцип, згідно з яким максимум добробуту досягається при оптимальному розміщенні ресурсів, мається на увазі, що при одних і тих же ресурсах можна збільшити добробут одних верств населення, не погіршуючи добробут інших. При цьому В.Парето заперечує зумовленість нерівності доходів проблемою їх розподілу між класами.

Особливе місце у процесі вивчення розмежування багатства та бідності посідає творчість німецького вченого-енциклопедиста – Макса Вебера. Найвідомішою його працею, що стосується цієї проблеми, є “Протестантська етика та дух капіталізму”(1904). М.Вебер, спираючись на результати “статистики фахової зайнятості будь-якої країни із конфесійно-змішаним складом населення”, доходить висновку про перевагу християнства щодо рівня економічного розвитку країни чи окремого індивіда. Автор підкреслює “безсумнівну кількісну перевагу протестантів серед власників капіталу і підприємців, а також серед висококваліфікованих верств робітництва, насамперед серед вищого технічного і комерційного персоналу сучасних підприємств”.

Загалом, Вебер активно висвітлює проблему соціальної нерівності під релігійним кутом зору. Його концепція впливає із порівняння економічних засад шести світових віросповідань (окрім буддизму, християнства та ісламу, автор виділяє ще й індуїзм, іудаїзм та конфуціанство).

Він аргументує перевагу протестантизму в економічному плані. Причину такої переваги кальвінізму та лютеранства Вебер вбачає не лише в історичних обставинах, а й насамперед у сутності віросповідання. Головним критерієм економічного добробуту прихильників цих релігій є аскетизм та суворі регламентація життя. Автор “Протестантської етики” легітимізує прагнення до наживи. Однак пропагує лише отримання прибутку, який необхідно вкладати у

подальший розвиток справи. Саме у замкненості цього процесу М.Вебер вбачає “дух капіталізму”. Можна також помітити, що Вебер засуджує бідність, і не стільки бідність, скільки лінь та небажання отримати матеріальну вигоду. Економічна пасивність, байдужість та неможливість реалізувати свій потенціал на його погляд є гріхами.

Проблеми співвідношення багатства і бідності М.Вебер торкається й у праці “Місто”, однак уже на якісно новому рівні. У цій роботі автор зазначає історичні умови збагачення міст.

К. Маркс вбачає показником ступені багатства розвиток основного капіталу. Також мислитель зазначає, що «нація по-справжньому багата лише тоді, коли замість 12 годин працюють 6 годин. Багатство (реальне багатство) являє собою не розпорядження додатковим робочим часом, а такий час, яким можна вільно розпоряджатися за межами часу, який витрачається на безпосереднє виробництво, - вільний час для кожного індивіда та всього суспільства”.

Антропологічний аспект у дослідженні феномену багатства актуалізує А.Шопенгауер. Жодні матеріальні цінності не варті того багатства, яке являє собою сама людина. Багатством виступають її здоров'я, щастя, світлий розум, воля, совість. Значущішим є турбота про збереження здоров'я та розвитку здібностей, ніж про набуття багатства. Проте це не означає відмову від необхідної та належної соціального статусу людини власності.

Е. Тоффлер та Х. Тоффлер у праці «Революційне багатство» аналізують феномен багатства крізь призму сучасних суспільних трансформацій. Автори зазначають, що хоча ми живемо в рамках фінансової економіки, під поняттям багатства слід розуміти не тільки гроші. Набуття багатства і отримання прибутку не одне й теж. До структури багатства слід віднести, окрім матеріальних, соціальні, культурні, релігійні, політичні та інші компоненти. Ці компоненти знаходяться в постійному розвитку, взаємозв'язку, утворюючи образ життя та систему багатства сучасної цивілізації.

Багатство, за словником Брокгауза і Ефрона, визначається як сукупність предметів, призначених для задоволення людських потреб і перебуваючи у володінні особи, групи чи народу. У новому економічному словнику багатство визначається як: 1) велика кількість матеріальних цінностей, грошей; 2) сукупність цінних якостей.

Багатство - загальна категорія, що об'єктивно властива всім економічним системам. Воно є необхідною умовою підтримання та розширення суспільного виробництва і споживання на основі створення необхідних для цього запасів - засобів і предметів праці та споживання, а також трудових навичок у розвитку особистого фактору виробництва.

З точки зору суспільно-історичного розвитку поняття багатства у різних народів і навіть соціальних груп розрізнялося. Так, народи, що займалися скотарством, і кочівники під багатством розуміли поголів'я худоби, яка належала тій чи іншій особі. Народи, які займалися землеробством, багатими вважали тих, хто був власником найбільших земельних ділянок. У російських поміщиків обраховувалось за кількістю кріпосних селян, у купців різних країн - за розмірами торгових оборотів.

“Починаючи з класичної політичної економії XIX ст. поняття багатства почали поділяти на три категорії: багатство індивідуума, багатство суспільної групи та багатство нації (точніше, “національне багатство”: в системі національних рахунків для характеристики національного багатства використовується термін «економічні активи», суттєвою ознакою яких можливість отримання їхніми власниками економічного зиску).”

Сучасні визначення багатства роблять наголос на доходи, і, таким чином, тісно пов'язують це поняття з капіталом, який може набувати як грошової (фінансової), так і натурально-речової форми.

Ключовою практикою розвинутих країн світу є інвестування в людський, інтелектуальний, культурний та соціальний капітали. Суспільство вимагає від людини вміння не лише накопичувати капітал, але й вміло ним керувати, залишаючись перш за все духовною та гуманною людиною.

Вирішальним фактором створення і накопичення капіталу і багатства меркантилісти вважали сферу торгівлі, наголошуючи на тому, що зиск від торгівлі, який отримує один з контрагентів є збитком для іншого.

Більшість авторів підкреслювали, що хоча багатство й створюється, проте втілюється в золоті й сріблі. Тому державна економічна політика повинна заохочувати притік грошових металів у країну й стримувати їх вивіз. Таким чином, меркантилізм відстоював необхідність протекціоністської політики держави у зовнішній торгівлі та державного регулювання внутрішньо економічних відносин. По своїй суті меркантилісти вбачали багатство не в грошах як таких, що без діла перебувають у якості скарбів, а у певному способу їхнього використання, тобто в капіталі, здатному приносити дохід.

У подальшому, з розквітом капіталістичних відносин феодальні перепони, митні бар'єри, протекціонізм у зовнішній торгівлі почали заважати розвиткові нового класу – буржуазії. Акцент отримання доходу зміщується зі сфери торгівлі у сферу виробництва, де завдяки появі фабрик і заводів, зростанню розподілу спеціалізації праці почала стрімко підвищуватись її продуктивність. У результаті промислової революції зросло виробництво нових, не лише споживчих, але й інвестиційних товарів, які в умовах відсутності насичення ринку швидко продавалися й приносили значний дохід. Поступово світоглядний інтерес почав зміщуватися у сферу виробництва і на сцену економічної науки вийшла класична політична економія.

Дослідження багатства не можливе без звернення до феномену бідності. Економічні науки визначають бідність як таку характеристику економічного стану індивіда чи соціальної групи, при якому стає неможливим самозабезпечення необхідними благами для життєдіяльності.

Багатство, як і бідність, може бути як об'єктивним, так і суб'єктивним. У першому випадку багатими можна вважати всіх, хто одержує доходи вище певного рівня. У другому – всіх, хто має більші доходи, більший доступ до життєвих благ порівняно із середнім у суспільстві. Проте, як і у випадку з бідністю, досить важко визначити конкретні межі, при перевищенні яких індивід чи домогосподарство можуть бути віднесені до категорії багатих. Визначення багатства за самооцінками породжує такі ж проблеми, як і при визначенні бідності за самооцінками. Частина респондентів з середнім рівнем

достатку суб'єктивно вважатиме себе багатими, тоді як певна частка багатих з різних причин вважатиме себе бідними.

Природно, багатство має відносний аспект щодо країн, регіонів, поселень. Наприклад, український „середній клас” є багатим, якщо порівнювати стандарти його життя з стандартами більшості африканських країн, та бідним відносно представників середнього класу країн Західної Європи і США.

Бідність та багатство - два взаємопов'язані поняття, діалектика зв'язку між якими лежить в суперечливих соціальних відносинах. Бідність та багатство є невід'ємними атрибутами соціального, системами самоусвідомлення та зовнішньої суспільної оцінки.

Загалом, можна сказати, що межі багатства, як і бідності ще не окреслені чітко, і найоптимальнішою можна вважати концепцію відносності цих двох понять, тобто люди, які є багатими в одній державі, вважатимуться бідними у іншій, більш розвиненій.

Розшарування населення за матеріальним станом і, як наслідок, існування бідності у цивілізованому світі, тисячоліттями привертала увагу багатьох дослідників.

До 1999 року не було чіткого визначення терміну “бідність”. Сучасна наука визначає бідність як неможливість через нестачу коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Ідеться про те, що внаслідок матеріальних нестатків бідні верстви населення не можуть харчуватися відповідно до місцевих стандартів, не можуть оплачувати житло та комунальні послуги виходячи зі своїх потреб, не можуть лікуватися та відпочивати, забезпечуючи відновлення втраченого через хворобу або перенавантаження здоров'я, нарешті, не можуть забезпечити оплату освіти собі та своїм дітям. Отже, маючи економічне походження, бідність є набагато ширшим явищем, що стосується різноманітних аспектів життя населення.

Дещо інше визначення бідності — неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно зумовлених нормативів. Відмінність у цих визначеннях, по суті, полягає в тому, що за першим бідними вважаються всі, хто живе нижче за певний фактичний середній стандарт суспільства, а за другим — лише ті, хто живе нижче за визначений суспільством мінімальний рівень.

Бідність — одна з головних проблем, що продовжує залишатися невирішеною, незважаючи на значні успіхи в економічному розвитку за останні десятиліття. У 60—70-х рр. ХХ століття панувала думка, що бурхливе економічне зростання автоматично розв'яже проблему бідності. Однак час минає, а проблема залишається: як і раніше існують бідні країни та регіони, як і раніше існує на межі виживання багато людей — як у бідних, так і в багатих країнах.

Бідність визначається як неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. До бідних верств населення належать ті, хто не з власної волі позбавлений найнеобхіднішого: належного житла, їжі, одягу, здоров'я. Бідність - це ще і страх перед майбутнім, обумовлений невпевненістю людини у своїх можливостях захистити себе і своїх близьких. Крайнім проявом бідності є злиденність.

У документах ООН підкреслюються чотири основних прояви бідності:

1. коротке життя;
2. низька професійно-освітня підготовка;
3. позбавлення економічної бази нормального життя — чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування;
4. усунення від суспільного життя.

Перші спроби з'ясувати сутність бідності зробили давньогрецькі мислителі Аристотель і Платон, що формують перший період досліджень бідності. У працях Аристотеля та Платона бідність розглядається як явище, пов'язане з відповідною формою державного устрою. Аристотель пов'язував існування бідності з розвитком відносин власності, що формують суспільний лад.

Подальший розвиток дослідження бідності у першому періоді, зокрема механізми її скорочення чимало авторів обґрунтовували розвитком зовнішньої торгівлі. Ця думка була започаткована представниками меркантилізму, які вважали, що джерелом багатства є розвиток зовнішньої торгівлі на основі розширення виробництва з іноземної сировини. Залежність добробуту населення від виробництва і обміну товарами обґрунтував А. Монкрет'єн (1575–1621 рр.). Він вважав, що „добробут людей – головним чином полягає у багатстві, а багатство у праці через обмін”, тому торгівля є стимулом виробництва і джерелом добробуту.

На початку XVIII ст. сформувалося переважно два підходи у вивченні бідності: соціал-дарвіністський та егалітарний. Прихильниками першого підходу вважалися такі економісти, як А.Сміт, Д.Рікардо, Т.Мальтус, Г.Спенсер, Ж.Прудон, Ф.Гіддінгс. В основу цієї концепції покладена теорія Ч.Дарвіна про виникнення видів і виживання найсильніших шляхом природного відбору. Основні постулати цієї теорії полягали у тому, що особиста відповідальність за матеріальний добробут домогосподарства покладено на індивідуума. Цей напрям поклав основу лібералізму. Ліберальні установки теорії – принцип обмеження допомоги бідним.

Другий підхід щодо дослідження бідності, який мав місце на другому етапі дослідження, отримав назву егалітарний, або соціал-врівноважений, прихильниками якого були К. Маркс, Ф. Енгельс, Е. Реклю. Вони трактували бідність однозначно як соціальне лихо і заохочували до її викорінення шляхом більш врівноваженого розподілу доходів між суспільством. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали бідність як прогресуючу тенденцію злиденності робочого класу, а рівень бідності як відношення до рівня життя багатих капіталістів. На думку Е. Реклю бідні розподіляються на власне бідних, які забезпечені засобами для існування; та на злидених, які не забезпечені фізіологічним мінімумом.

В останні роки XIX ст. одержали розвиток концепції інституціоналізму, у яких обґрунтовано, що бідність є інституціональною проблемою, де економічні відносини відіграють вирішальну роль в подоланні цього явища. На думку інституціоналістів, пріоритетна роль у підвищенні добробуту належить прогресу та технологіям, які стимулюють зміни соціальної структури. Дж. Гобсон у працях „Проблеми бідності і безробіття” та “Економіка розподілу” пояснює причину бідності у незабезпеченості повної зайнятості населення, зниженні конкуренції і проводить концепцію „недоспоживання, причиною якої

є надлишок накопичення капіталу”. Надлишкове накопичення призводить до створення високих технологій, до зниження споживання, і як наслідок, до економічної депресії. Гобсон, як прихильник соціальних реформ, ввів термін ”органічний добробут”, який означає максимальне задоволення потреб і здійснення бажань, тим самим визнав, що добробут не обмежується економічною основою. Інший представник інституціоналізму Т. Веблен (1957–1929 рр.) у праці „Теорії бездіяльного класу” радить впровадити систему раціонального споживання, де фінансовий контроль не повинен бути відокремлений від технічних аспектів, і чого можливо досягти через діяльну інституціональну структуру.

Наступний період дослідження бідності характеризується поглибленими знаннями щодо розробки і пошуку шляхів її подолання. Подальша розробка проблеми бідності у ХХ ст. пов’язана з формуванням різних підходів і концепцій, які суттєво різняться: від системи консерватизму до лібералізму; від етнічних поглядів до соціальної справедливості. Отримують подальший розвиток теорії добробуту і справедливого розподілу, прихильниками яких є Дж. Кейнс, У. Беверідж, Дж. Роулз, А. Сен, П. Самуельсон, Дж. Гелбрейт.

У своїх дослідженнях Дж. Гелбрейт спочатку вважав, що бідність характерна для суспільства як „пережиток”, „залишкове явище”, потім він визнає, що ці вади притаманні лише тій частині економіки, що перебуває поза „індустріальною системою”, тобто у сфері дрібного виробництва. Він використовував категорію споживання у якості оцінки ефективності економічної системи, і вважав, що такою може бути „та країна, яка максимально забезпечує людей тим, чого вони найбільш потребують”. Що ж до індустріальної системи, то вона керується суспільними інтересами, а відтак не призводить до злиднів, бідності і класових антагонізмів.

На основі аналізу економічних теорій та концепцій бідності визначено, що не існує єдиного науково обґрунтованого й універсального критерію, який міг би чітко окреслити і оцінити бідність. Бідність, як явище, включає в себе різні поняття, такі як недостатність ресурсів, фізіологічні та соціальні потреби, обмеження, самоповагу, людські цінності тощо. Крім того вона залежить від традицій, норм поведінки, цінностей різних народів і держав. Неоднозначність у трактуваннях бідності та необхідність співставлення результатів у світовому вимірі, що пов’язано з виконанням Цілей розвитку тисячоліття, вимагають перегляду методик оцінки бідності та передбачають введення єдиних методик для проведення порівнянь між країнами. Важливість об’єктивної оцінки бідності визначається необхідністю підвищення ефективності конкретних програм розвитку, економічних трансформацій та соціальної політики. Від того, як визначається бідність, залежать напрями і структура соціально-економічної політики та межі соціальних груп або верств, на які вона поширюється.

В цілому, теоретико-методологічні підходи щодо вивчення, виміру бідності й оцінки її масштабів, витікають з трьох основних концепцій: по-перше, концепція абсолютної бідності; по-друге, концепція відносної бідності; по-третє, концепція суб’єктивної бідності. Недосконалість визначених концепцій спричиняє дискусії щодо доцільності користування тією чи іншою моделлю скорочення бідності при формуванні соціальної політики. В межах окремої країни для виміру бідності використовують об’єктивний підхід:

бідність визначають за національною методикою, що базується на встановленому прожитковому мінімумі. Ці підходи базуються на доході або споживанні, причому останнє використовується ширше, оскільки тісно пов'язано з наявністю ресурсів для забезпечення основних потреб; легше вимірюється у випадку існування неформального сектору економіки; і оцінюють реальні витрати домогосподарств.

Визначення межі абсолютної бідності, було запропоновано у 1901 р. Б. Роунтрі, як вартості основних потреб, що включала витрати на продукти харчування, одяг, житло, паливо та інші витрати на домогосподарство. Він ввів концепцію кошика базових продуктів і запропонував розрізняти “первинну” та “вторинну” бідність. “Первинна” бідність це нездатність придбати базовий кошик продуктів, внаслідок низького заробітку і неможливості знайти роботу через хворобу, травму чи незадовільну економічну ситуацію. “Вторинна” бідність визначається як витрати домогосподарств, які не є першочерговими, але в них є потреба, оскільки це відповідає прийнятним у суспільстві нормам.

Сучасне трактування абсолютної бідності базується на формальній відповідності (невідповідності) доходів домогосподарства мінімальному „споживчому кошику” (установленому прожитковому мінімуму – ПМ, де ПМ – це доход, який гарантує держава для збереження здоров'я і підтримки життєдіяльності людини або домогосподарства відповідно до визначеного рівня розвитку економіки). Проте, затрати і структура споживчого кошика значно відрізняється у господарствах різних соціальних груп, регіонів і країн. Тоді рівень бідності населення розраховується як відсоток населення у суспільстві, чий доходи знаходяться нижче межі бідності (ПМ). Перевага цього виду показника у тому, що він розраховується в одиницях, які є загальноприйнятими і оцінюють добробут на практиці.

Країни, що розвиваються, часто визначають межу бідності, виходячи з мінімальних базисних потреб у харчуванні, або як частку прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. На її основі визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних. Відповідно до прожиткового мінімуму, з досвіду розвинутих країн, населення розподіляється на три групи: з особистим доходом, який є нижчим від ПМ – бідні; від одного до двох ПМ – малозабезпечені; від двох до п'яти ПМ – відносно забезпечені.

В межах абсолютної бідності дослідники розрізняють місцеву (первинну) і вторинну (екстремальну або загальну). Первинна бідність охоплює ту частину населення, яка не має доступу до основних ресурсів існування, а вторинна – визначає межу обмеження благ, що знаходяться вище рівня первинних потреб. Так, А. Сен вказує, що бідність може бути абсолютною величиною по можливостях (забезпечення продуктами харчування) і відносною по товарах. Серед інших підходів визначення абсолютної бідності використовують методи: криву Е. Енгеля та метод М. Оршанські. На думку всіх дослідників абсолютна бідність призводить до негативних наслідків і не повинна мати місце у суспільстві. Недоліком є довільний характер вибору першочергових потреб.

Відносна бідність визначається шляхом порівняння найнижчого рівня життя населення з найбільш високим, або встановлення межі бідності на рівні 40–60 % середнього доходу у державі (медіанний підхід), що було запропоновано П. Таунсендом у 1970 р. Так, бідними вважаються ті, у кого

доходи є нижчими від 40 – 60 % середнього доходу в країні. Міжнародний відносний критерій – 50 % медіанних витрат на умовно дорослого. Недоліком цього підходу є те, що він не враховує зміни стандартів життя у суспільстві. Серед інших підходів щодо виміру відносної бідності — шкала добробуту Кентріла, метод Деліка (метод Центру соціальної політики) і метод Євростату.

Відносна бідність має місце у будь-якому суспільстві, оскільки завжди є домогосподарства, доходи яких є нижчими за половину середнього доходу у країні. У країнах ЄС використовують, переважно, показники відносної бідності, межа відносної бідності у більшості країнах Європи визначається на рівні 50 % медіанного доходу, у країнах Скандинавії – 60 %, у США – 40 %. Масштаби абсолютної бідності не співпадають з відотною. Абсолютна бідність може бути ліквідована, а відносна зберігається і навіть зростає коли стандарти життя всіх верств суспільства підвищуються.

З метою вивчення суб'єктивної думки населення щодо достатності їхнього доходу відділом статистики та іншими службами проводяться вибіркові соціально-демографічні обстеження „Базової захищеності населення”. Серед критеріїв оцінювання виділяють потреби у продуктах харчування, оплаті житла, медичному обслуговуванні, придбанні одягу. Суб'єктивна бідність формується під впливом динаміки добробуту кожного опитуваного. Найбільш незабезпеченими, за суб'єктивною оцінкою, вважають себе пенсіонери та безробітні. Так, оцінка власного соціально-економічного статусу проводиться за такими критеріями самооцінки матеріальної забезпеченості: бідний, небагатий, цілком забезпечений, заможний, середній, дуже багатий. Складність підходу у полягає у проведенні досліджень між країнами.

Існують інші підходи щодо виміру бідності: концепція можливостей, запропонована А. Сенном, за якою реальна бідність визначається на основі можливостей індивідуума; концепція соціальної ексклюзії (виключення), розроблена у розвинутих країнах у 90-х роках ХХ ст.

Концепція фактичних можливостей, яка запропонована А. Сенном, формує новий підхід щодо бідності. Основою цього підходу є те, що на відміну від доходів домогосподарств, можливості – це кінцева мета, і вона визначається не розміром ресурсів, а результатом їх використання людиною, тобто якістю життя людей. Бідність проявляється у відсутності доступу до можливостей, коли люди не в змозі досягти визначеного рівня задоволення найважливіших людських потреб. До базових можливостей можна віднести: доступ до ресурсів; якісне медичне обслуговування; доступність якісної освіти; побутові умови для існування; можливість підтримувати екологічно здоровий стан життя та працевлаштування, згідно набутої освіти і кваліфікації.

Як правило, в основі показника межі бідності за можливостями покладені міжнародні стандарти для кожного критерію. Так, у міжнародних дослідженнях використовують стандартні показники частки відставання кваліфікації медичного персоналу і недосвідченості дорослого населення. Недоліком такого показника є неможливість чітко визначити перелік можливостей для оцінки рівня бідності через багатоаспектність підходу.

Концепція соціальної ексклюзії (виключення) використовується у розвинутих країнах для визначення маргіналізації і депривації суспільства з метою надання соціальної допомоги малозабезпеченим у межах економіки.

Одним з методів виміру бідності, що набув поширення в останні десятиріччя в розвинених державах Європи, є побудова індексу консенсусної депривації. Сучасний економічний підхід ексклюзії базується на оцінці трудових доходів домогосподарств на основі опитування респондентів за списком із складників, що пов'язані зі споживанням та способом життя, серед яких потрібно визначити, які з цих складників вони вважають необхідними для кожної людини, без яких неможливе цивілізоване існування в даній країні у даний період розвитку. За цим методом критерій бідності визначається як недобровільна відсутність 3-х і більше предметів першої необхідності у домогосподарстві респондента внаслідок недостатнього доходу. Ця концепція підтримує статус людини у суспільстві на основі повної зайнятості і одержанні високого доходу.

Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних вчених свідчить, що бідність розрізняють за міжнародними стандартами цивілізації в цілому і за національними стандартами країни. Цілком зрозуміло, що бідні за стандартами економічно розвинутих країн є заможними щодо бідних з країн, що розвиваються.

Порівнюючи світові дані про стан бідності, дослідники стикаються з двома проблемами: концептуальною, що розглянута вище, та практичною. Це пов'язано з багатоаспектністю категорії бідності, яка базується на урахуванні доходів домогосподарств та витрат на споживання, тривалості життя, якості житлових умов, забезпеченості населення соціально-культурними послугами тощо. Так, лауреат Нобелівської премії з економіки Т. Шульц переконаний, що більшість населення світу бідна або дуже бідна, і наводить три впливових критерії бідності: коли половина чи більша частина індивідуального доходу витрачається на продукти харчування; коли середня тривалість життя не перевищує 40 років; коли рівень умінь, навиків і знань є низьким.

Концептуальні підходи враховано у методиках національних та міжнародних організацій. Для порівняння масштабів бідності на міжнародному рівні використовують методики Світового банку, ООН, Люксембурзьких досліджень, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Євросоюзу, які дають можливість провести порівняльну оцінку бідності, визначити рівень нерівності доходів у країнах і регіонах.

Питання 3

Тому однією з тенденцій розвитку сучасної філософії економіки є етизація економічних знань у межах такого наукового напрямку, як економічна етика. Міркування щодо економічних знань потребують доповнення вимогами морально-етичного характеру, розумінням ціннісного змісту понять: "суспільне благо", "економічна свобода", "економічна доцільність", "справедлива ціна", "етика бізнесу", "норми чесного партнерства", "правила конкурентної боротьби" та багатьох інших. Е. Фромм у праці зазначав, що економічна поведінка, починаючи ще з XVIII ст., відсторонилася від норм гуманістичної етики та людських цінностей, а на її керівні принципи перетворились радикальний гедонізм та безмежний егоїзм. Негативні наслідки зазначених тенденцій спостерігаються в подальшому розшируванні людського суспільства за майновою ознакою, нераціональному використанні природних ресурсів,

ставленні до людини як до засобу, а не мети тощо. Ідею глибокого зв'язку етики, політики та економіки обґрунтовує Т. Ящук. Вона наголошує на необхідності "...не тільки вбачати в економіці базову для суспільства систему, що функціонує за власними орієнтирами й параметрами, а й розуміти пов'язаність економіки з доцільністю облаштування суспільством своєї домівки, де панували б внутрішній лад та гармонія і люди могли повноцінно відтворювати умови власного існування, – це той фундаментальний пункт, в якому етика, політика та економіка пов'язані в єдине ціле. Дотичність зазначених аспектів осмислення економічної діяльності до практичної філософії не викликає жодного сумніву".

Людина економічна — головний творчий суб'єкт ринкової економіки, який має свободу вибору та приймає оптимальні рішення з урахуванням усіх наявних можливостей і умов, згідно зі своїми особистісними інтересами, цілями і пріоритетами. В економічній системі людина виступає як працівник, як суб'єкт економічних відносин, споживач, носій кінцевої мети суспільного виробництва. Особливе місце посідає проблема ставлення людини (передусім бізнесмена і менеджера) до іншої людини, тобто етична проблематика. Етика бізнесу¹⁸ — система норм і правил, заснована на загальних універсальних етичних нормах, що базується на здатності ефективно функціонувати на ринку відповідно до чинного законодавства, за встановленими правилами і традиціями. Система норм і правил, що прийнята нині у світовому бізнесі, не виникла в готовому вигляді. Вона складалася протягом тривалого історичного періоду, мірою розвитку цивілізації. Первинні засади професійної етики були закладені в період розквіту античних цивілізацій. Звідти беруть свій початок, наприклад, професійна клятва Гіппократа, правила й норми торгівлі, зокрема (що особливо важливо для ситуації у вітчизняному бізнесі) уявлення про важливість дотримання договорів. У Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи етика бізнесу давно вже існує як наукова дисципліна, що досліджує у відповідному ракурсі менеджмент, економіку, стратегічне планування, фінанси, облік, маркетинг. До сфери етики бізнесу належать взаємовідносини між корпоративною й універсальною етикою, проблема соціальної відповідальності бізнесу, питання застосування загальних етичних принципів до конкретних ситуацій, вплив релігійних і культурних цінностей на економічну поведінку людини тощо. Етика бізнесу (або бізнес-етика, ділова етика) є стрижневим елементом культури підприємництва. Із формуванням та становленням прошарку підприємців у нашій країні питання про ділову етику як систему знань про трудову й професійну мораль набуває особливої актуальності. Варто зазначити, що в країнах з розвинутими ринковими відносинами питання ділової етики, соціальної відповідальності вважаються такими ж важливими, як і ефективність виробництва. Існує низка причин, що зумовлюють підвищений інтерес до ділової етики: це і зростання рівня корпоративності, й глобалізація економічних відносин, кібернетизація виробничих процесів, збільшення обсягів та швидкості інформаційних потоків тощо. Однак головна них — переважання сумарної шкоди від неетичної ділової поведінки над індивідуальною та груповою користю. Адже закономірною та логічною реакцією на нечесну ділову поведінку є падіння престижу корпорацій та іміджу підприємців, що у свою чергу ставить під сумнів якість їхніх товарів та послуг і, як наслідок, — їхні прибутки. Бізнес — це ініціативна господарська

діяльність, що здійснюється за рахунок власних чи позикових коштів, на власний ризик та під власну відповідальність, метою якої є становлення та розвиток власної справи з метою отримання прибутку та вирішення соціальних проблем підприємця, трудового колективу та суспільства загалом. Підприємництво як суспільний феномен, як засвідчує практика, також потребує з метою підвищення ефективності своєї діяльності існування певної «збірки» норм, правил та принципів, якими мав би користуватися кожен бізнесмен у своїй поведінці, діях та рішеннях, — кодексу ділової етики. Зв'язок бізнесу та етики впливає із самої, власне, сутності підприємництва. Адже бізнес — це безперервні контакти, відносини, перемовини, домовленості тощо. В орбіту дій підприємця потрапляє велика кількість людей: партнерів, найманих працівників, постачальників, клієнтів, споживачів, з якими він повсякчас вступає в певні міжособистісні стосунки. Та й, власне, в самій природі мотивації ділового спілкування існує гостре моральнісне протиріччя: з одного боку, підприємець прагне бути моральним, з іншого, — йому необхідно задовольнити свої потреби, реалізація яких часто пов'язана з порушенням норм моралі.

Варто зазначити, що питання моралі посідали важливе місце ще у філософських пошуках мислителів Стародавнього світу. Уже тоді почало складатися й розвиватися вчення про мораль (моральність) — етика, яка пізніше стає підґрунтям різних видів професійної етики. З розподілом праці на фізичну та розумову, виникненням різних професій та відособленням різних сфер трудової діяльності одна від одної із загальних правил етики виокремлюються особливі норми господарської поведінки. Цьому сприяла діяльність професійних груп, яка була, як правило, довічно (й часто з покоління в покоління) пов'язана з однією тією ж виробничою функцією. Так, у період ремісничого розподілу праці в умовах становлення середньовічних цехів у XI–XII ст. виникають перші професійно-етичні кодекси. Саме тоді вперше констатується наявність у цехових статутах низки моральних вимог щодо професії, характеру праці, взаємовідносин з іншими учасниками трудового процесу. Так зароджувалася професійна етика, яка містить поряд із раціонально вираженими вимогами суспільної моралі й професійні етичні принципи та норми. Ділова етика — система загальних принципів та правил поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, їх спілкування та стилю роботи, що проявляються на мікро- та макрорівнях ринкових відносин. Вона постає як сукупність знань про те, як складаються стосунки між людьми в процесі праці, якого сенсу вони надають їй, яке місце посідає праця у їхньому житті, які нахили та ідеали людей забезпечують її ефективність, а котрі — не сприяють цьому. Ділова етика, таким чином, регулює, надихає та, водночас, обмежує дії суб'єктів підприємницької діяльності, сприяючи мінімізації суперечностей між ними, підпорядковуючи індивідуальні інтереси загально груповим.

До основних положень сучасної ділової етики, що складають її підґрунтя, відносяться такі: по-перше, економіка, на відміну від релігії, орієнтована не на моральну регуляцію, а на розподіл матеріальних благ; однак вона скрізь, де це продиктовано суспільними інтересами, має підпорядковуватися чинним моральним нормам; по-друге, створені працею блага мають розподілятися так, щоб виключити появу декласованих прошарків населення; по-третє, найвища

продуктивність праці та прибуток не мають досягатися за рахунок руйнації довкілля; по-четверте, техніка має слугувати людині, а не людина — техніці; по-п'яте, розумні форми участі працівників у справах підприємства не тільки посилюють бажання працювати краще, а й розвивають почуття відповідальності; по-шосте, конкуренція має здійснюватися за чесними правилами. Видатний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель запропонував виразну формулу імперативності етики: «Будь особистістю та поважай інші особистості» Інакше кажучи, будь людиною, готовою здійснювати вчинки та нести відповідальність за них, і, водночас, — розуміти вчинки інших. На ґрунті даного припису можна виділити принципи ділової етики. Чесність та порядність у ділових відносинах. Репутація бізнесмена має не тільки грошовий, а й соціально-психологічний виміри. Серйозна дилема, яка повсякчас виникає перед сучасним підприємцем, — це дилема моральна: переступити — не переступити моральний бар'єр, обманути — не обманути. Зазначимо, що будь-який обман у бізнесі, як засвідчує практика, приносить лише тимчасову винагороду, є невігідним у довгостроковій перспективі, оскільки непорядність при укладанні угоди повертається супроти самих же непорядних, так як із ними з часом припиняють мати справу. Отже, обман і з моральної, і з утилітарної точок зору є неприйнятним у сфері підприємництва. Безконфліктність спілкування. Цей принцип передбачає: — по-перше, терпиме ставлення до слабких сторін та недоліків характеру партнерів, підлеглих, клієнтів. Терпимість породжує взаємну довіру, розуміння та відвертість, також допомагає «гасити» конфліктні ситуації ще в зародковому стані. Підприємцю варто розвивати в собі здатність до самоконтролю, звичку стримуватися та не втрачати самовладання. Ще Горацій помітив, що «гнів є тимчасовим безумством»; — по-друге, тактовність, тобто, насамперед, орієнтація на гуманність та шляхетність, увагу стосовно іншого. Бути тактовним означає за будь-якої ситуації усвідомлювати свого партнера, підлеглого, клієнта як самоцінну людську особистість, безумовно, з урахуванням її біосоціальних характеристик: статі, віку, національності, темпераменту тощо. Л. М. Толстой писав: «Ти можеш бути розумним, ти можеш бути дурником, проте тактовним ти бути зобов'язаний»; — по-третє, делікатність як чуйне, навіть, дещо, витончене ставлення до колег, підлеглих, партнерів, до їх почуттів. Делікатність — це особлива, властива тільки високопрофесійним менеджерам та підприємцям, форма прояву коректності та щирості у спілкуванні. Вона допомагає з найменшими морально-психологічними втратами вирішувати серйозні ділові завдання. Наприклад, в окремих випадках, виходячи з конкретного вчинку та особистості працівника, що завинив, корисніше зробити йому зауваження тет-а-тет, аніж привселюдно. Особливо важливою є делікатність під час спілкуванні з іноземними партнерами чи працівниками, звичаї, уявлення та манери поведінки яких можуть здаватися дивними;

Повага до свободи. Бізнесмен має поважати свободу не лише своїх комерційних дій, й свого конкурента (партнера), що виражається у неприпустимості втручання в його справи навіть у дрібницях. Принцип свободи стає основоположним у стосунках із підлеглими. Загальновідомо, що компетентні працівники зазвичай вільні та самостійні у вирішенні поточних робочих проблем, пишаються своєю діяльністю. Норма — «Кого більше

поцінують та кому більше довіряють, тому надають більше ініціативи та свободи» — дозволяє надавати самостійності підлеглим і не обтяжувати керівництво дріб'язковим опікуванням. Однак варто пам'ятати, що «повна свобода робити все, що хочеш та як хочеш, — це, по суті, свобода взагалі нічого не робити»;

Справедливість. Цей принцип ділової етики передбачає об'єктивну оцінку особистісно-ділових якостей партнерів (клієнтів, підлеглих), визнання їхньої індивідуальності, відкритість до критики, самокритичність. Несправедливість у ставленні до підлеглих та колег, які мають кращі здібності, призводить до втрати поваги та перетворення влади керівника з фактичної на номінальну. Принцип справедливості не може бути застосований бізнесменом однобічно, лише щодо інших. Потрібно навчатися відшуковувати раціональне зерно й у критичних зауваженнях на власну адресу, бути самокритичним. Леонардо да Вінчі належать такі слова: «Супротивник, що відшуковує ваші помилки, корисніший, аніж друг, що бажає їх приховати». Отже, у процесі емоційної взаємодії людей нерідко виникають негативні взаємини та емоції: заздрощі, упередженість, відчуженість, ворожість тощо. Одна з найбільш поширених причин цього — низький рівень моральної культури індивідів. Цивілізований підприємець має бути зразком моральнісно бездоганної поведінки та виховувати подібні якості у своїх підлеглих. Шлях до цього — практичне застосування принципів ділової етики, що має неабияке позитивне значення, оскільки сприяє гармонізації та гуманізації міжлюдських стосунків у сфері бізнесу, сприяє зростанню рівня духовності в суспільстві загалом. Отже, виникає необхідність моральнісного виховання суб'єктів підприємницької діяльності, усвідомлення ними доцільності підпорядкування власної поведінки приписам та нормам ділової етики.

Підприємець (підприємницька організація) є компонентом суспільства і, утверджуючи етичні норми у себе, вона водночас сприяє їх поширенню й у макросередовищі (соціумі). А чим сприятливіша етична атмосфера в суспільстві, тим сприятливіші умови й для розвитку бізнесу. Неетична поведінка рано чи пізно обернеться прямими економічними збитками або соціальними, моральними втратами як для підприємства, так і для соціального середовища. Багата практика дотримання позиції етичних норм засвідчує, що сучасним підприємцям вона не є чужою. Про те, що бізнес за своєю сутністю є чесним, свідчить хоча б той беззаперечний факт, що багато мільйонів тон нафти та нафтопродуктів, десятки мільйонів акцій та інших цінних паперів щодня продаються та купуються на товарних і фондових біржах Європи та Америки на підставі усних угод, без свідків; принцип «гарантуємо повернення грошей у випадку невдоволення клієнта» досить поширений у багатьох солідних торгових фірмах, виробничих корпораціях. Звісно, у промислово розвинутих країнах бізнес не обходиться без збоїв, зловживань, елементарної людської непорядності та скандалів, що виникають на цьому ґрунті. Подібні нечесність та несумлінність у бізнесі найбільш характерні для ранніх стадій розвитку підприємництва і свідчать, насамперед, про його незрілість та недосконалість. Проте з часом у сфері підприємництва укорінюється уявлення про необхідність формування іміджу чесною, порядною людиною, яка б керувалася принципами моралі. Водночас існує й інший погляд на доцільність застосування на практиці

принципів ділової етики — позиція ділового прагматизму («діловий макіавеллізм»). Для неї характерне уявлення про те, що в бізнесі етика не потрібна, роль бізнесу — суто економічна.

Прагматики вважають, що розмови про моральні цінності, етичні ідеали, соціальні зобов'язання є недоречними, оскільки призводять до виникнення зайвих проблем. Для підприємців, що стоять на позиції ділового прагматизму, основною метою є максимізація прибутків усіма можливими засобами. Крайньою межею неетичної поведінки бізнесмена є, звісно, порушення закону. За морально-психологічними установками близьким до позиції ділового прагматизму постає «економічний утилітаризм» — принцип поведінки, який заперечує значення духовно-моральних цінностей і виражається у підпорядкуванні усіх вчинків отриманню матеріальної користі та вигоди, егоїстичному розрахунку. «Економічний утилітаризм» рівнозначний вузькому практицизму, запереченню піднесених мотивів, применшенню ролі в бутті людини духовних інтересів. На цьому ґрунті отримує поширення односпрямованості моральнісного вектору: той, хто не багатіє, живе за прибутками, заробленими чесною працею, постає «нікчемною», «некомерційною», «непросунутою» людиною. Прибічник такої позиції ставиться до людей з точки зору власної користі, розглядаючи їх як засіб досягнення власної мети. В умовах «дикого», нецивілізованого ринку отримує поширення принцип «кожен за себе, один Бог за всіх». У конкурентних відносинах його практичне застосування призводить до виникнення заздрощів, прагнення не просто досягти ділового успіху в чесній боротьбі, а підпорядкувати чи, навіть, придушити суперника. Нерідко це робиться за допомогою мафіозно-рекетирських форм конкуренції, використання корумпованих чиновників. Своєрідним «компромісом» між позицією дотримання етичних норм та позицією ділового прагматизму є погляди Дж. М. Кейнса, Дж. Мура, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна.

Розмірковуючи над причинами соціальної, політичної, культурної та інтелектуальної кризи, яку переживав світ напередодні Першої світової війни, вони висловили думку про те, що головною перешкодою на шляху побудови нового суспільства був «матеріалізм вікторіанської Англії», «комерційний індивідуалізм» та нічим не стримувана свобода підприємництва, які мали місце в суспільному житті на межі XIX–XX ст. Зазначимо, що зрушення в уявленнях про систему цінностей, які намітилися у свідомості певної частини тогочасного суспільства, стимулювали пошук нових підходів і у сфері етики ділових відносин. Наприклад, проблема цінностей та поведінки людей отримує Дж. М. Кейнса конкретизацію у вигляді проблеми соціальних цілей, засобів та методів соціально-економічної політики. Кейнс писав, що неможливо рухатися до ідеалу соціальної справедливості, «...не звертаючи уваги на наш шлях у економічній сфері. Завдання полягає в тому, щоб спрямовувати прагнення людей до соціальної справедливості, але так, щоб це не суперечило принципу ефективності». Варто нагадати, що Кейнс займався також і проблемою компромісу між правом людини на свободу (причому не тільки в економічній сфері, а й у моральній) та благом суспільства. При цьому Кейнс виступав прибічником «м'якого» принципу узгодження індивідуального та суспільного блага, вважаючи: те, що добре для окремої людини, скоріш за все буде добрим і

для суспільства. Загалом в етиці бізнесу склалися три основні підходи, що спираються на три етичні напрями: утилітаризм, деонтична етика (етика обов'язку) та етика справедливості, що представлені в працях американських вчених М. Валаскеса, Дж. Ролза та Л. Неш. Концепція утилітаризму є однією з найбільш впливових в етиці бізнесу. Згідно з нею, морально виправданою вважається така дія, яка приводить до корисного ефекту для максимальної кількості людей. Критики цієї теорії наголошують на несумісності в її межах моральних категорій права й справедливості. Тобто, з погляду утилітаризму, певні речі морально виправдані, хоча насправді вони несправедливі й результатом їх стає порушення прав людини. Іншими словами, теорія утилітаризму враховує корисність ефекту щодо всього суспільства, але не пов'язує цей результат з результатом розподілу отриманих благ між окремими індивідами. Деонтична етика, або етика обов'язку, що спирається на етику І. Канта, пропонує інший погляд на проблеми ділового життя. Згідно з ним, для людини дія є морально виправданою тільки в тому випадку, якщо людина згодна, щоб всі інші люди в аналогічній ситуації чинили так само. Такий підхід ґрунтується на внутрішніх мотивах вчинків. Якщо всі люди порушуватимуть закони моралі, то втратять довіру один до одного, зв'язки в суспільстві спотворяться, і суспільство загине. Третій підхід до проблем ділового життя — етика справедливості — пов'язаний з іменем американського ученого Дж. Ролза, який, аналізуючи стосунки у сфері бізнесу, наголосив на категорії справедливості. Етика справедливості ґрунтована на уявленні про те, що люди є соціально зрілими відповідальними індивідами, здатними вибудувувати складні соціальні структури й підтримувати їх функціонування. Головна цінність, виплекана всіма представниками суспільства, — всезагальна рівність і справедливість як результат останньої. Головним моральним обов'язком у цьому суспільстві є підпорядкування закону, що є однаковим для всіх.

Питання 4

Економічне середовище включає в себе мислячих і діючих людей, а також значну кількість цінностей та норм поведінки. Економічна поведінка людей із необхідністю передбачає наявність ціннісно-світоглядних орієнтацій, які обумовлюють та визначають її. Економіка не може нехтувати культурно-психологічним чинником, оскільки сьогодні homo economicus поступається місцем реальній людині з її мотивами, думками, ціннісними установками та прагненнями. Сучасна ринкова економіка постає як зв'язок взаємодіючих індивідів, що переслідують свої індивідуальні цілі. Тому потрібно ретельно проаналізувати процес детермінації соціальних дій суб'єктів ринкової економіки, співвідношення економічної ефективності з моральними цінностями, етичними нормами та стандартами. Переваги, цілі та мотиви індивідів, що беруть участь у ринкових відносинах, знаходять своє відображення в моделі ринку. Кожне економічне рішення, окрім суто «економічної» складової, має й інші аспекти: психологічний, політичний, географічний, демографічний, психологічний, соціокультурний та інші.

Важливу роль у детермінації рішень та дій суб'єктів економіки відіграє саме культурний чинник, оскільки ці рішення та дії мають соціальну природу, є обумовленими вихованням, освітою, соціальним статусом, звичками,

традиціями, системою життєвих цінностей, релігійними нормами та ідеалами тощо, що відносяться до сфери культури. У сучасній науковій літературі культура трактується як система цінностей, переконань, зразків та норм поведінки, що колективно визнаються та приймаються, і які притаманні певній групі людей. Важко не погодитися також з думкою, що «культура — колективне програмування людського розуму, яке відрізняє членів однієї групи від іншої». Культура створюється та функціонує як важливий механізм соціальної взаємодії, що стабілізує суспільство, допомагає йому зберегти єдність та цілісність у контакті з іншими культурними спільнотами, зокрема і в економічній сфері. Теорія культурної детермінації економіки аналізує економічні явища та процеси з точки зору їх залежності від культурного чинника, виходить з того, що економічний розвиток суспільства визначається (детермінується) системою цінностей, норм, приписів, ідеалів тощо, які є характерними для даного суспільства або ж іншої спільноти. Питання про роль культури в детермінації соціально-економічної сфери було актуальним для багатьох видатних європейських учених XIX–XX ст.

Так, відомий французький філософ та соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917) аналізував релігію як соціальний інститут та її вплив на суспільне життя. Німецький учений, соціолог, М. Вебер досліджував проблему впливу релігійних установок та норм на спосіб життя, економічну діяльність та працю людини. Він доходить висновку, що саме протестантська етика як нова ідеологія західних європейців, що надала релігійного значення раціонально організованим та націленим на примноження багатств мирській діяльності людини, створила підґрунтя капіталізму та відіграла важливу роль формуванні новоєвропейського типу особистості. Інший відомий німецький соціолог та філософ К. Манхейм (1893–1947) зосереджує увагу на проблемі місця та ролі ідеології у житті суспільства. Культура як «ключ» до розуміння соціальних процесів аналізується також у роботах класика російської та американської соціології П. Сорокіна (1889–1968) та представників американської соціології XX ст. Т. Парсонса (1902–1979) й Р. Мертона (1910–2003). Такі складові культури, як теоретичні знання та норми наукового дослідження, що стали парадигмою наукового мислення і мають визначальне значення для майбутніх досягнень у сфері науки та техніки; соціальні утопії та суспільні ідеали перебудови суспільства, що стали або не стали панівною державною ідеологією; нові моральні та світоглядні принципи й цінності, що розробляються у сфері філософських та релігійно-етичних учень, можуть стати підґрунтям для майбутніх соціально-економічних трансформацій, пояснити та вирішити економічні проблеми. Доказом цього може бути динаміка індустріально розвинутих країн, яка визначалася якраз культурним потенціалом епохи Відродження та Реформації, доби Нового часу та Просвітництва, політичної філософії лібералізму XVII–XVIII століть. Впливаючи на економічні процеси в суспільстві, система культури водночас слугує підґрунтям його стабільності та сталості у розвитку, основою соціальної гармонії. Адже кожне суспільство потребує необхідний мінімум загальних норм, цінностей тощо, без яких воно приречене на розпад та занепад. Для суспільств із розвинутою економікою такими культурними нормами, цінностями та принципами є, зокрема, економічна свобода, чесна конкуренція, довіра до контрактів, правова захищеність приватної власності,

орієнтація підприємницької діяльності на суспільні інтереси, помірковане державне регулювання економіки, правове забезпечення державною економічної діяльності, принципи бізнес-етики тощо.

Між дотриманням зазначених вище норм і принципів та соціально-економічною стабільністю існує пряма залежність. Наприклад, порушення принципу чесної, «здорової» конкуренції, корупція серед частини підприємців, суддів та чиновників дуже швидко і з необхідністю призводить до зниження рівня інвестиційної привабливості економіки країни. Як наслідок, падіння темпів зростання економічного розвитку. «Зарегульованість» економіки державою, активне втручання державної влади у бізнес-діяльність зумовлює згасання підприємницької ініціативи, монополізацію економіки і, як наслідок, зниження якості товарів та послуг, що виробляються на ринку. Звідси — падіння рівня якості життя людей, що слугує джерелом соціальної напруги. Правова незахищеність інституту приватної власності призводить до зростання корупції, зловживань, скорочення масштабів господарської діяльності та кризових явищ в економіці країни. Отже, є підстави вважати, що господарський порядок залежить від культурної сфери. «Немає самостійного господарства, є завжди лише господарство в інституційних та культурних межах», — зазначає сучасний німецький філософ та вчений-економіст, фахівець із питань філософії управління П. Козловскі. «Батьки» соціального ринкового господарства, такі як: Вальтер Ойкен, Альфред Мюллер-Армак, Вільгельм Рьопке, постійно вказували на те, що ринкова економіка потребує антропологічно-соціологічних меж. В економіці, що стає постмодерністською, поряд з державними та соціально-політичними компонентами, які утворюють межі соціального ринкового господарства, з'являються нові етичні, культурні та екологічні елементи, що перетворюють його на ширше соціальне, етичне та екологічне ринкове господарство. Розширення соціальних меж, що доповнюються етико-культурними та екологічними компонентами, відповідає, висловлюючись мовою соціології, переходу від індустріального до культурного суспільства, тобто суттєвому просуванню вперед культури загалом та культурного аспекту економіки, зокрема.

Тема 5. Філософська типологізація економіки

1. Головні підходи до типологізації соціально-економічного устрою.
2. Сучасні моделі ринкового господарства: ринкова, планово-ринкова, соціально-ринкова. Соціофілософське осмислення ринкової економіки
3. Альтернативи ринку.. Динаміка економічних процесів у сучасному світі.

Питання 1

Типологія є вчення про типах - великих групах (класах) тих чи інших об'єктів, що володіють набором загальних, характерних для кожного типу ознак. Типологія держави - це її класифікація, призначена для поділу всіх минулих і справжніх держав на такі групи, які дали б можливість розкрити їх соціальну сутність. Типологія держави проводиться в основному з позиції двох підходів: формаційному і цивілізаційному. Головним критерієм формаційного підходу виступають соціально-економічні ознаки (суспільно-економічна формація). У

його основі лежить вчення про суспільно-економічної формації, яка включає в себе тип виробничих відносин (базис) і відповідний йому тип надбудови (держава, право тощо). Саме базис (тип виробничих відносин) є, на думку представників формаційного підходу (К. Маркса, Ф. Енгельса, та інших), вирішальним фактором суспільного розвитку, який детермінує і відповідний тип надбудовних елементів: держава і право. Залежно від типів економічного базису виділяють такі типи держави: рабовласницький, феодальний, буржуазний, соціалістичний. Рабовласницька держава є зняряддя підтримки влади рабовласників над рабами, які були власністю вільних громадян. Раб не мав жодних прав і фактично представляв собою говорить зняряддя праці. Феодальна держава - це диктатура класу феодалів, земельних власників, які присвоюють безоплатний працю селян. Селяни знаходилися в полурабської залежності від поміщиків.

Буржуазна держава являє собою диктатуру буржуазії, в якому стану нерівність замінюється соціальним. Робочий юридично вільний, але, позбавлений засобів виробництва, він змушений продавати свою робочу силу капіталісту. Дане держава проходить різні стадії розвитку: капіталістичне, монополістичне, індустріальне, постіндустріальне держава. Соціалістична держава, на думку представників формаційного підходу, як держава вищого типу є відмирає держава, що базується на суспільній власності на засоби виробництва і має широку соціальну базу. Перші три типи охоплюються родовим поняттям "експлуататорське державу". Сутність даного держави полягає в пануванні, придушенні і експлуатації одного класу іншим.

Соціалістичне ж держава - антиексплуататорское за своєю природою - вважається "напівдержавою" або "державою не у власному розумінні слова". Це історично останній тип держави, який, на думку К. Маркса, поступово "засинає" і в кінцевому підсумку "відіме", виконавши своє завдання побудови безкласового комуністичного суспільства.

Одним з найвідоміших критеріїв є засоби матеріального виробництва. Користуючись ним, К. Маркс запропонував чітку гармонійну систему розвитку замість хаосу в поглядах на суспільство, який мав місце до цього. Формаційний підхід склався у часи панування ідеалістичного тлумачення історії (історія у той час являла собою докладний переказ життєдіяльності царів і полководців). Відштовхуючись від засобів виробництва, К. Маркс підвів об'єктивний підмурок під суспільний розвиток. На його думку, вирішальна роль належить безпосередньому процесу виробництва або засобу виробництва, який об'єднує продуктивні сили і виробничі відносини. Виробничі відносини виступають базисом, на який спирається надбудова (соціально-економічна та політична структура суспільства). Усі ланки разом складають суспільно-економічну формацію. Суспільно-економічна формація Історії відомі чотири суспільно-економічні формації (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична), п'ята очікувалася комуністична (з першою фазою – соціалізмом). Вирішальне джерело і рушійна сила розвитку, за К. Марксом, полягає у суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами. Між ними існує діалектичний зв'язок. Виробничі відносини у суспільстві залежать від пануючого рівня і характеру продуктивних сил: "Ручний млин дає нам суспільство з сюзереном на чолі, паровий млин –

суспільство з промисловим капіталістом”. Продуктивні сили суспільства безперервно еволюціонують і, врешті-решт, приходять у невідповідність до характеру виробничих відносин. Тоді настає час соціальної революції, змінюються виробничі відносини, а з ними відбуваються докорінні зміни у надбудові – спостерігається перехід до наступної формації.

Основні риси формаційного підходу:

- найістотніше у суспільному розвитку – економічний прогрес;
- у сукупності суспільних відносин найголовніші – виробничі;
- серед виробничих відносин найістотніші – відносини власності;
- рушійною силою прогресу є діалектика продуктивних сил і виробничих відносин.

Наступний розвиток дав підстави стверджувати, що подібна дихотомія “базис-надбудова” не може дати повної картини реального процесу через свою обмеженість:

- історія принижується, щоб догодити логіці;
- відкидається можливість багатоваріантного розвитку, аналіз спрощується;
- недооцінюється роль неекономічних чинників (моральних, релігійних тощо);
- у соціальній структурі суспільства розглядаються лише два класи (“світільники й підсвічники історії”).

Цивілізаційний (стадійний) підхід. Цей підхід не відрізняється монолітністю, тож його характеристика неоднозначна. Американський вчений-етнограф Л.Морган у своїй відомій книзі “Первісне суспільство” (1877 р.) (її створенню він віддав 40 років життя) виділив три головні етапи людської історії – дикість, варварство і цивілізацію, виходячи з такого критерію як знаряддя праці. На першому етапі люди споживали переважно готові продукти природи, знаряддя праці були надзвичайно примітивними (лук і стріли). На стадії варварства їх замінили залізні знаряддя, було введено скотарство і землеробство. Цивілізація – це вже подальший період розвитку людства, коли з’являється промисловість, розвивається торгівля. Взагалі термін “цивілізація” (від лат. *civilis* – громадянський, суспільний) був введений 200 років тому, як і сама класична тріада О.Мірабо “дикість-варварство-цивілізація”. Він використовувався французькими філософами-просвітниками для характеристики суспільства, де панує розум і свобода, а зараз застосовується переважно для оцінки характеру і рівня культури (як, до речі, і дикість з варварством). Термін вживається і у розумінні локальних цивілізацій, тобто цивілізацій окремих країн і народів, що розвивалися в історично визначені відрізки часу, наприклад, давньогрецька, давньоримська, візантійська, європейська, інків, майя.

Англійський історик А.Тойнбі виділяв 10 цивілізацій, що ґрунтуються на релігії, тож криза цивілізації – це, у першу чергу, духовно-релігійна криза. Ще у 1950-х рр. він писав, що справжній бій у наступному столітті буде не між капіталізмом і комунізмом, а між християнством і мусульманством. Крім цього, достатньо відомою є періодизація, що запропонована У.Ростоу (1960 р.). У ній критерієм поділу історії на п’ять шаблів розвитку виступають продуктивні сили: • традиційне суспільство; • перехідне суспільство; • стадія зрушення або

зльоту; • стадія руху до зрілості; • стадія масового споживання. В економічній теорії під цивілізацією розуміється суспільно-економічна система, підґрунтям якої є певний спосіб взаємозв'язку між виробниками та споживачами. Сучасна наука додала різні періоди самої цивілізації – найчастіше називають аграрну, індустріальну і постіндустріальну (інформаційну). Особливістю суспільного розвитку є співіснування різних типів цивілізацій одночасно, а також наявність особливих перехідних форм. З кожною технічною революцією з'являлася нова економіка – пригадайте вплив на суспільний розвиток прядильного верстату, пари, електрики, радіо, телебачення. Ми є свідками становлення чергової “нової економіки”, спричиненої інноваційним вибухом у інформаційно-комунікаційній технології (комп'ютери – програмне забезпечення – телекомунікації – інтернет). Зараз так називають зміни, що відбулися в американському відтворенні 90-х років ХХ ст. Відмінними рисами “нової економіки” є: 1) зростання інноваційної сфери – науки, нових технологій, наукомістких галузей та компаній – формування економіки знань (knowledge based economy); 2) різке скорочення обсягів фізичної праці, автоматизація, комп'ютеризація; 3) переважання у структурі економіки сфери послуг, падіння частки промисловості; 4) створення відкритих національних економік з включенням у світовий процес глобалізації; 5) спад значущості відносин власності, удосконалення прав на інтелектуальну власність; 6) новий підхід до багатства, відтепер це інтелектуальна участь у мережах вищого рангу.

В основі цивілізаційного підходу лежать якраз духовні ознаки - культурні, релігійні, національні, психологічні та ін Представники: англійський історик А. Тойнбі (ХХ в.), Російський соціолог, який проживає в США, П. Сорокін, німецькі мислителі ХХ в. О. Шпенглер і М. Вебер та інші. Зокрема, на думку А. Тойнбі, цивілізація є замкнуте і локальне стан суспільства, відмінне спільністю релігійних, етнічних, географічних та інших ознак. Залежно від них виділяють наступні цивілізації: єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську тощо.

Кожна цивілізація надає стійку спільність всім державам, які існують у її рамках. Цивілізаційний підхід обґрунтовується ідеєю єдності, цілісності сучасного світу, пріоритетом ідеально-духовних чинників. А. Тойнбі обґрунтував теорію круговороту змінюють один одного замкнутих цивілізацій. Динамічні зміни (виникнення, зростання, надлом і розкладання) відповідно до цієї теорії відбуваються не в рамках світового суспільного процесу, а всередині окремої цивілізації. Цивілізації є ніби гілками дерева, співіснуючі поруч один з одним. Рушійною силою круговороту цивілізацій виступає творча еліта, яка захоплює за собою інертне більшість. Звідси А. Тойнбі бачить прогрес у духовній досконалості поколінь людей. В силу того факту, що типологія держави (як і будь-яка інша типологія) є способом пізнання, формаційний і цивілізаційний підходи не виключають, а доповнюють і поглиблюють один одного, виступають більш надійними прийомами розуміння різних типів держави з позиції не тільки соціально-економічних, але й духовно-культурних чинників. Отже, дані підходи можуть і повинні застосовуватися і окремо один від одного, і в комплексі.

Макс Вебер є одним з найбільш видатних соціологів кінця ХІХ - початку ХХ ст., що здійснив великий вплив на розвиток цієї науки. Він належить до

числа тих універсально освічених вчених, яких стає все менше по мірі росту спеціалізації в галузі суспільних наук; він однаково добре орієнтувався в політекономії, правовій сфері, соціології та філософії, виступав як історик господарства, політичних інститутів і політичних теорій, релігії і науки, нарешті, як логік і методолог, що розробив принципи пізнання соціальних наук.

Макс Вебер перебував під впливом низки мислителів, що визначали багато в чому як його методологічні установки, так і його світогляд. В методологічному плані, в сфері теорії пізнання великий вплив на нього здійснили ідеї неокантіанства (баденської школи) і перш за все Г. Ріккєрта. За словами самого Вебера, велике значення у формуванні його мислення мали роботи К. Маркса, що підштовхнули його до дослідження проблем виникнення і розвитку капіталізму.

Він відносив Маркса до тих мислителів, які найсильніше впливали на соціально-історичну думку XIX-XX ст. Що стосується загально-філософського світоглядного плану, то Вебер перебував під двома різними, а в багатьох відношеннях і взаємовиключними впливами: з одного боку, філософії І.Канта, особливо в юнацькому віці; з іншого, майже в той же період він перебував під впливом і був великим прихильником Р.Макіавеллі, Т.Гоббса, Ф.Ніцше.

Для розуміння сенсу його поглядів і вчинків слід відмітити, що Кант приваблював Вебера своїм етичним пафосом. Кантівській моральній вимозі чесності і добросовісності в наукових дослідженнях він залишався відданий до кінця життя. Гоббс і особливо Макіавеллі справили на нього сильне враження своїм політичним реалізмом. Як відмічають дослідники, саме схильність до цих двох взаємовиключних полюсів (з одного боку – кантівського етичного ідеалізму з його пафосом “істини”, а з іншого – політичного реалізму з його установкою “терезвості і сили”) визначила своєрідну роздвоєність світогляду Вебера.

Незважаючи на те, що переважній більшості веберівських праць притаманна емпірична орієнтація, він надавав великої ваги питанням логіко-методологічного обґрунтування соціальних наук. Саме під кінець XIX століття – у період становлення теоретичних поглядів Вебера – виникали два напрямки в філософії, які відстоювали тезу про те, що науки про культуру повинні мати власний методологічний фундамент, якісно відмінний від фундаменту природничих наук.

Мається на увазі філософія життя (В.Дільтей, Г.Зіммель) та близьке до неї неогегельянство (Б.Кроче), з одного боку, та неокантіанство баденської школи (Г.Ріккєрт, В.Віндельбанд) – з іншої. Обидва напрямки представляли антинатуралістичну лінію, виходячи з того, що принципи природничих наук та наук про культуру суттєво відрізняються. Але якщо Дільтей, Зіммель, Кроче та Мюнстерберг вважали, що вони відрізняються за своїм предметом, то неокантіанці стверджували, що за методом.

Першу точку сформулював Дільтей, який розрізняв два типи психології, два шляхи пізнання душевного життя людини. Перший тип – “пояснювальна” психологія – має за мету встановити причинний зв’язок явищ душевного життя по аналогії з тим як це робить природознавство по відношенню до природних явищ.

Однак природничі науки, яким їх предмет даний у вигляді не пов'язаних між собою і виявлених у зовнішньому досвіді багатоманітних явищ, діють єдино можливим при цьому способом: конструюють не даний їм в безпосередньому досвіді зв'язок за допомогою розуму, отримуючи таким чином гіпотезу, яку потім перевіряють за допомогою експерименту, або досліду. Знання, отримане таким шляхом, є гіпотетичним, на відміну від аподиктичного знання математики чи логіки. За Дільтеєм, самий предмет природознавства такий, що іншим шляхом його вивчати неможливо.

Що стосується психології, то її предмет – душевне життя людини – суттєво відрізняється від предмета природознавства, а тому зовсім нерозумно переносити їх на її методи, що застосовуються в природничих науках. Тому замість пояснюючої (конструюючої) психології, створеної на базі асоціаціонізму І.Гербартом, Г.Спенсером, І.Теном та іншими, Дільтей (услід за Вундтом) пропонує розробляти розуміючу (описову) психологію. Розуміюча психологія повинна, за Дільтеєм, не конструювати, а описувати той душевний зв'язок, який даний кожному індивіду безпосередньо; не розсудкове утворення понять, а вживання, проникнення в безпосередньо-цілісну тканину душевно-духовного утворення, переживання цієї цілісності і описання її – ось задача нового типу психології.

Насправді, описова психологія виявляється настільки ж спільна з мистецтвом, наскільки пояснювальна спільна з наукою. Тим не менше, створення описової психології виступає для Дільтея дуже важливим завданням, і перш за все тому, що на її фундаменті можуть бути створені нарешті науки про дух, що до цих пір не мали фундаменту, а тому і відставали в своєму розвитку від наук про природу.

А згідно з Б.Кроче, все індивідуальне є предметом споглядання, а поняття має справу не з самим індивідуальним (речами, людьми), а з відношеннями між індивідуальними явищами. Будучи індивідуальними, “речі” ніколи не можуть бути схвачені за допомогою понять – вони можуть бути тільки предметами споглядання.

“Поняття про індивідуальне”, згідно з Кроче, є протиріччя у визначенні, тому не можна створити науку про індивідуальне як систему понять. Все індивідуальне є предметом зображення мистецтва. Оскільки історія має справу з індивідуальним, як воно виявляється у часі, то вона теж представляє собою різновид мистецтва. Філософсько-методологічною основою історії через це є не логіка, а естетика: логіка має справу з всезагальними поняттями, а естетика – з індивідуальними інтуїціями. Але не слід забувати, що принцип логіки – істина, а принцип естетики – краса. (Це одразу відчували опоненти Кроче, серед яких був і М.Вебер).

Основою для розрізнення історичних наук, взагалі наук про культуру і наук про природу у Дільтея та Кроче, як бачимо, різні. Дільтей, розмірковуючи як філософ життя, розрізняє “мертву природу” і “живу душу” та відповідно методи наук, що вивчають ці різні структури. А Кроче виходить з того, що як в природі, так і в людині можна виділити індивідуальне і загальне; індивідуальне – предмет історії, яка тому і є родом мистецтва, загальне – предмет логіки, тобто предмет науки в широкому смислі слова. Однак результат обох способів міркування виявляється спільним: безпосереднє знання, інтуїція приймається в

якості методу наук про культуру, гуманітарних наук, опосередковане знання, дискусія – в якості методу наук природничих.

Між іншим, психологічне обґрунтування гуманітарних наук з самого початку мало в собі вразливий пункт: знання, отримане безпосередньо, за допомогою інтуїції, шляхом вживання, проникнення в світ чужої душі, не має тієї загально значимості, яка є необхідною гарантією достовірності знання. Для Кроче, який з самого початку стверджував, що знання про індивідуальне належить до сфери естетики, відсутність загально значимості не вважалась недоліком, але для Дільтея, який прагнув побудувати на новому фундаменті саме гуманітарну науку, це було великою проблемою. Як забезпечити наукам про культуру таку ж суворість та загально значимість, якою володіють природничі науки,- це питання хвилювало Дільтея протягом всього життя.

Саме проблема загально значимості наук про культуру стала центральною темою досліджень М.Вебера. В одному питанні Вебер був згодний з Дільтеєм, Мюнстербергом та їх однодумцями – він поділяв їх антинатуралізм, будучи впевненим, що, аналізуючи людську діяльність, не можна виходити з тих же методологічних принципів, яких притримується астроном, що вивчає небесні тіла.

Як і Дільтей, Вебер вважав, що абстрагуватись від того, що людина є істота свідомо, не може ні історик, ні соціолог, ні економіст. Але керуватись при вивченні соціального життя методом безпосереднього проникнення, інтуїції він рішуче відмовлявся, оскільки результат подібного способу вивчення не має загально значимості. Наука про культуру, якою її хоче створити Дільтей, виявляється теж мистецтвом, бо для того, щоб стати наукою, вона повинна мати такі методологічні принципи, які можна передати всім. На думку Вебера, основна помилка Дільтея і близьких до нього мислителів – це психологізм.

Сутність же психологізму, як його в свій час визначав Кант, а за ним і неокантіанці та Е. Гуссерль, полягає в тому, що згідно з психологізмом, психічні акти і процеси, у вигляді яких протікає вся діяльність свідомості, в тому числі і діяльність пізнавальна, визначають собою зміст пізнання, подібно до того, як форма букв, з яких складається слово, визначає зміст самого слова.

“Основна помилка всіх теорій, які розглядають специфічно “художній” та “інтуїтивний” моменти історичного пізнання, наприклад, “трактування особистостей” як привілей історії, полягає в тому, що питання про психологічний процес виникнення певного пізнання зміщується з зовсім іншим питанням – з питанням про логічний “смісл” цього пізнання про його емпіричну “значимість”.

Замість того, щоб досліджувати психологічний процес виникнення у історика певних уявлень з точки зору того, яким чином в його душі ці уявлення з’явилися і як він суб’єктивно прийшов до розуміння зв’язку між ними,- іншими словами, замість того, щоб досліджувати світ переживань історика, Вебер пропонує вивчати логіку утворення тих понять, якими при цьому оперує історик, бо тільки вираження в формі загально значимих понять того, що “досягнуто інтуїтивно”, перетворює суб’єктивний світ уявлень історика в об’єктивний світ історичної науки.

“Таким чином, навіть представники історичної школи весь час повертаються до того, що ідеалом всякого, в тому числі і історичного пізнання

(нехай навіть цей ідеал переміщений в далеке майбутнє) являється система наукових положень, з якої може бути дедукована дійсність”.

У своїх методологічних дослідженнях Вебер приєднується до неокантіанського варіанту обґрунтування історичної науки. Баденська школа неокантіанства виходить з того, що відмінність між науками про культуру і науками про природу полягає в розрізненні не самих предметів, а логічних методів цих видів наук. Найбільш ґрунтовно ця позиція у всіх деталях була продумана Ріккертом, роботи якого Вебер високо цінував.

На відміну від Дільтея, Ріккерт виходить з того, що науки про культуру відрізняються від природничих не за предметом, а за методом. Предметом тих і інших є безкінечна багатоманітність емпіричного світу, причому безкінечна і в “ширину” і в “глибину”, тобто і екстенсивно і інтенсивно. Пізнання означає подолання цієї безконечності за допомогою понять, як синтез багатоманітності відчуттів в єдність за допомогою категорій розсуду. Відповідно, принцип об’єднання неможливо знайти в об’єкті: цей принцип вноситься самим пізнаючим суб’єктом, і саме ця обставина гарантує всезагальність і необхідність наукового пізнання.

Завдання природничих наук і наук про культуру, згідно з Ріккертом, тотожні в тому, що упорядковують інтенсивну та екстенсивну багатоманітність явищ емпіричного світу за допомогою логічних засобів – понять, а поняття базуються на судженнях, продуктах розумової, розумної діяльності. Різниця в науках полягає в принципі утворення понять, тобто в різних способах формулювання судження. В природознавстві подолання безкінечності матеріалу досягається за допомогою узагальнення. Встановлення закону, до якого прагнуть природничі науки, є максимальним спрощенням різноманіття за посередництвом узагальнення. Чим загальніший закон, тим ближче природодослідник до досягнення своєї цілі.

Ріккерт налаштований на більш радикальне розмежування історії та природознавства логічним шляхом. Для нього важливо при цьому зберегти за науками про культуру їх наукове значення, в той час як Дільтей психологізацією методів історичного пізнання поставив під удар загальнозначимість історичних наук, їх науковість. Оскільки основу науки складають поняття, за допомогою яких спрощується багатоманітність емпіричного світу, то своє завдання Ріккерт бачить у тому, щоб показати, який принцип утворення культурно-історичних понять.

Якщо природничі науки мають за мету встановлення загального закону, то історичні науки – пізнання індивідуального. Але, на відміну від природознавства, для якого встановлення загального є метою, для наук про культуру загальне служить лише засобом. Це той шлях, йдучи яким, історія прагне повернутись до індивідуального як до свого істинного предмета. Метою історика не є відображення та узагальнення емпіричного матеріалу. Завдання його, на думку Ріккерта, полягає в тому, щоб з неосяжного різноманіття виділити ті моменти, ті сторони, явища, які в цілому складають характеристику індивіда. Для цього не важливо фіксувати все, достатньо фіксувати головне.

А критерієм виявлення головного, за Ріккертом, виступає “співвіднесення з цінністю”. Завдяки “співвіднесенню з цінністю”, утримуються саме ті моменти з необмеженого різноманіття емпіричних даних, які мають значення з

точки зору певної цінності. Точка зору, визначена метою індивіда, дозволяє визначити в багатоманітній дійсності те, що суттєве для нього, з того, що таким не є насправді. Ріккерт розрізняє суб'єктивно-практичну оцінку (Werten) та теоретичне “віднесення до цінності” (Wertbeziehung).

Якщо оцінка є практичною установкою, що залежить від індивідуальної позиції та інтересу людини, то “співвіднесення з цінністю” повинно керуватись чимось об'єктивним і всезагальним, незалежним від індивідуальних установок дослідника.”...Віднесення деякого індивіда до деякої цінності повинно бути ретельно відрізнене від прямої його оцінки”.

Розрізнення суттєвих і несуттєвих елементів здійснюється, за Ріккертом, незалежно від того, яку оцінку дає виділеним явищам та чи інша людина. При цьому, дослідник культури, вважає він, виділяє не те, що природодослідник, тобто не загальне для всіх (досліджуваних об'єктів), а значиме для всіх (досліджуваних суб'єктів). Вчення Ріккерта про цінності являє собою останнє обґрунтування об'єктивності, тобто загально значимості наукового знання. Обґрунтування проводиться шляхом відшукування в самому пізнаючому суб'єкті того фундаменту, на якому могла б триматись вся будівля науки.

Услід за Кантом, Ріккерт розрізняє в пізнаючому суб'єкті два “шари”: психологічний (емпірична свідомість) і гносеологічний (свідомість взагалі), або суб'єкт емпіричний та трансцендентальний. Емпіричний, тобто психологічний, суб'єкт індивідуальний; гносеологічний – надіндивідуальний; перший здійснює оцінку, яка через це завжди індивідуальна, другий – акт “співвіднесення з цінністю”, який являється загально значимим. Цінності можуть бути теоретичними, політичними, економічними, естетичними, моральними, релігійними (істина, справедливість, користь, краса, добро, бог).

Услід за Ріккертом, Вебер жорстко формулює принцип: усяке пізнання є судженням. Не інтуїція, не проникнення, не безпосереднє осягнення, а судження. Судження передбачає протиставлення пізнаючого суб'єкта об'єкту, що пізнається, і опосередковане співвіднесення цих протиставлених елементів. Усяке безпосереднє проникнення в об'єкт, усяке злиття суб'єкта з об'єктом, незалежно від того, відбувається воно на рівні психології (проникнення) чи на рівні спекулятивної філософії (тотожність суб'єкта і об'єкта), Вебером відкидається в якості основи наукового дослідження.

Судження передбачає співвіднесення матеріалу (нескінченного емпіричного багатоманіття) з деякими принципами; у Ріккерта в якості останніх виступають цінності. “Співвіднесення з цінністю” і для Вебера є тим актом, який конститує загально значимість судження.

“Співвіднесення з цінністю” передбачає єдиний шлях переходу від повної невизначеності “проникнення” до того роду визначеності, який в змозі дати пізнання індивідуальних духовних змістів свідомості. Бо в протилежність простому “змісту почуття” ми позначаємо “цінністю” саме тільки те, що здатне перетворити зміст деякої позиції в артикульовано-усвідомлене позитивне чи негативне “судження”...”Передбачення” деякої етичної чи естетичної “цінності” в усіх без виключення випадках містить у собі висловлення деякого “ціннісного судження”.

Вебер розмежовує два акти – “співвіднесення з цінністю” та оцінку: якщо перший перетворює наше індивідуальне враження в об’єктивне і загально значиме судження, то другий зовсім не виводить за межі об’єктивності.

“Це вірно, що світогляди різних людей постійно втручаються в сферу наших наук, навіть у нашу наукову аргументацію, вносячи в них туман невизначеності, що внаслідок цього по-різному оцінюється переконливість наукових доказів (навіть там, де йде мова про встановлення простих каузальних зв’язків між фактами) в залежності від того, як результати дослідження впливають на шанси реалізувати свої ідеали, тобто збільшується чи зменшується в такому випадку можливість здійснити певні бажання”.

”Співвіднесення дійсності з ціннісними ідеями, що надають їй значимості, виявлення і упорядкування забарвлених цим компонентів дійсності з точки зору їх культурного значення – дещо зовсім несумісне з гетерогенним аналізом дійсності за посередництвом законів і упорядкуванням її в загальних поняттях. Ці два види розумового впорядкування реальності не знаходяться в обов’язковому логічному взаємозв’язку.”.

Наука про культуру, суспільство та історію, заявляє Вебер, повинна бути також вільна від оціночних суджень, як і наука природнича. Така вимога зовсім не означає, що вчений повинен взагалі відмовитись від власних оцінок і смаків, просто вони не повинні втручатись в межі його наукових суджень.

“Постійне змішування наукового трактування фактів і оціночних міркувань залишається самою поширеною, але і самою шкідливою особливістю досліджень в області нашої науки. Але відсутність переконань і наукова об’єктивність ні в якій мірі не тотожні”.

Хоча до цих пір Вебер розмірковував як учень Ріккерта у питанні про цінності та оцінки, однак в самі передумови останнього він вносить суттєвий коректив. На відміну від розгляду цінностей та їх ієрархію як надісторичне, Вебер схильний трактувати цінність як установку тієї чи іншої історичної епохи, як властивий епосі напрям інтересу.

“Що стосується значення висловлювання “співвіднесення з цінністю”, то я повинен послатися на більш ранні висловлювання і перш за все на відомі роботи Ріккерта, - пише Вебер в статті “Смисл “свободи від цінностей” соціологічних і економічних наук”.- Слід тільки нагадати про те, що висловлювання “співвіднесення з цінністю” передбачає тільки філософське трактування того специфічно наукового “інтересу”, який керує вибором і обробкою об’єкта емпіричного дослідження”.

Інтерес епохи – це дещо більш стійке і об’єктивне, ніж просто окремий інтерес того чи іншого дослідника, але в той же час це дещо більш суб’єктивне, ніж надісторичний інтерес, що отримав у неокантіанців назву “цінностей”.

“Що стає предметом дослідження і наскільки глибоко це дослідження проникає в безкінечне переплетення каузальних зв’язків, визначають пануючі в даний час і в мисленні даного вченого ціннісні ідеї...Наукова істина є саме те, що хоче бути значимим для всіх, хто прагне до істини”

Ріккерт правильно відмітив ступінь залежності веберівської методології від неокантіанської теорії цінностей: Вебер запозичує принцип “співвіднесення з цінністю” як логічний принцип, що робить можливим висловлювання

загально значимих суджень у сфері наук про культуру; він приймає науковчення Ріккертта як логік, але не більше. Відрізняється від Ріккертта в наступному:

- Ріккерт розглядає цінності як надісторичні принципи, як останній фундамент наукового пізнання і людського етичного діяння. Вебер же вбачає в них деякі історичні утворення, загальні для певного періоду часу, але такі, що не мають сили поза межами цього періоду (“інтерес епохи”);

- Ріккерт хоче побудувати на основі теорії цінностей універсальну теорію світобудови; Веберу це здається утопічним; для нього теорія цінностей є логічним засобом дослідження, постулат логіки – не більше. Вебер по-своєму розуміє як зміст теорії цінностей, так і її значення. Оскільки згідно з Вебером, цінності суть лише вираження загальних установок свого часу, настільки у кожного часу є свої абсолюти. Абсолют, таким чином, виявляється історичним, відносним. Тим самим Вебер зближується з історизмом; критикуючи історизм Дільтея, Кроче та інших за їх методологічні установки, Вебер виявляється близьким до історизму в змістовному, “онтологічному” загальносвітоглядному відношенні.

Але яким чином Вебер конкретно застосовує метод утворення історичних понять в своїй реальній дослідницькій практиці? Вебер був одним з найвидатніших істориків та соціологів, хто спробував свідомо застосувати неокантіанський інструментарій понять у практиці емпіричного дослідження. Ріккертівське вчення про поняття своєрідно переломилось у Вебера в категорії ідеального типу.

“Цей мислений образ поєднує певні зв’язки і процеси історичного життя в деякий позбавлений внутрішніх суперечностей космос мислених зв’язків. За своїм змістом дана конструкція носить характер утопії, отриманої за посередництвом мисленого посилення певних елементів дійсності.

Її відношення з емпірично даними фактами дійсного життя має значення в тому, що якщо абстрактно представлені в конструкції зв’язки або процеси виявляються в дійсності певною мірою значимими, ми можемо, співставляючи їх з ідеальним типом, показати і пояснити з прагматичною метою своєрідність цих зв’язків. Такий метод може бути евристичним, а для визначення цінності явища навіть необхідним. ...Ідеально-типове поняття – засіб для винесення правильного судження про каузальне зведення елементів дійсності.

Ідеальний тип – не “гіпотеза”, він лише вказує, в якому напрямку повинно відбуватись утворення гіпотез. Він не відображає дійсності, але вимагає застосовувати однозначні засоби її вираження. ...Ідеальний тип створюється за посередництвом одностороннього посилення однієї чи декількох точок зору і з’єднання багатоманітності дифузно і дискретно існуючих одиничних явищ, які відповідають тим односторонньо виділеним точкам зору і складаються в єдиний мислений образ.

В реальній дійсності такий мислений образ в його понятійній чистоті ніде емпірично не виявляється; це – утопія. Завдання історичного дослідження полягає в тому, щоб в кожному окремому випадку встановити, наскільки дійсність близька до такого мисленого образу або далека від нього. При обережному застосуванні цього поняття воно специфічним чином сприяє досягненню мети і наочності дослідження.

В кожній такій утопії дійсно відображені відомі, значимі в своїй своєрідності риси нашої культури, взяті з дійсності і об'єднані в ідеальному образі. ...Так само як існують різні “точки зору”, з позиції яких ми можемо розглядати явища культури в якості значимих для нас, можна керуватись і самими різноманітними принципами відбору зв'язків, які належить використовувати для створення ідеального типу певної культури.

В утворенні абстрактних ідеальних типів слід бачити не мету, а засіб. При уважному розгляді понятійних елементів в історичному відображенні дійсності одразу виявляється наступне: як тільки історик робить спробу вийти за рамки простої констатації конкретних зв'язків і встановити культурне значення навіть самої елементарної індивідуальної події, “охарактеризувати її”, він оперує (повинен оперувати) поняттями, які можуть бути точно і однозначно визначені тільки в ідеальних типах.

Хіба можуть бути такі поняття як “індивідуалізм”, “імперіалізм”, “феодалізм”, “меркантилізм”, “конвенціонально” та велика кількість інших понятійних утворень подібного роду, за допомогою яких ми, мислячи і осягаючи дійсність, намагаємось підкорити її собі, хіба можуть бути вони визначені по своєму змісту за допомогою “безупередженого” описання якогось конкретного явища або за допомогою абстрагованого поєднання рис, загальних для багатьох конкретних явищ?

Ідеальний тип – це мислений образ, що не являється ні історичною, ні тим більше “справжньою” реальністю. Ще менше він придатний для того, щоб служити схемою, в яку явище дійсності може бути введене в якості окремого випадку. За своїм значенням це виключно ідеальне граничне поняття, з яким дійсність співставляється, порівнюється для того, щоб зробити виразними певні значимі компоненти її емпіричного змісту. Подібні поняття являють собою конструкції; в них ми будуємо, використовуючи категорію об'єктивної можливості, зв'язку, які наша орієнтована на дійсність, науково дисциплінована фантазія розглядає в своєму судженні як адекватні.

Ідеальний тип в даній його функції – перш за все спроба охопити “історичні індивідууми” або їх окремі компоненти генетичними поняттями. Наша фантазія, безумовно, може часто обходитись без такого точного понятійного формулювання в якості засобу дослідження; однак для відображення, яке прагне бути однозначним, застосування його в області аналізу культури в ряді випадків необхідне.

Дуже часто практичне значення може бути ясно усвідомлене тільки за посередництвом співвіднесення емпіричної даності з її ідеальним граничним випадком. Якщо історик (в самому широкому значенні даного слова) відмовляється від спроби формулювати такий ідеальний тип, вважаючи його “теоретичною конструкцією”, тобто думаючи, що для його конкретної пізнавальної мети він неприйнятний або непотрібний, то в результаті, як правило, виявляється, що цей історик, усвідомлено або неусвідомлено, користується іншими подібними конструкціями, не формулюючи їх в певних термінах і не розробляючи їх логічно, або що він залишається в сфері невизначених “відчуттів”.

Ідеальний тип певного суспільного стану, сконструйований за посередництвом абстрагування ряду характерних соціальних явищ епохи, може

– і це дійсно часто трапляється – уявляти сучасниками практичним ідеалом, до якого слід прагнути, або, у будь-якому випадку, максимумом, що регулює певні соціальні зв'язки.

Самі “ідеї”, що панують над людьми певної епохи, тобто дифузно в них діючі, можна, якщо йде мова про які-небудь складні мисленні утворення, досягнути з усією понятійною суворістю тільки у вигляді ідеального типу, так як емпірично вони живуть у свідомості невизначеної і весь час змінної кількості індивідів і набувають у них найрізноманітніших відтінків за формою і змістом, ясністю і сенсом.

Чим ширше зв'язки, про виявлення яких йде мова, чим багатогранніше було їх культурне значення, тим більше їх зведене систематичне відображення в системі понять і думок наближається за своїм характером до ідеального типу, тим в меншій мірі можна обходитись одним поняттям такого роду, тим природніші і неминучіші всі повторювані спроби усвідомлювати нові сторони значимості за посередництвом конструювання нових ідеально-типових понять.

...Вони мають велику евристичну цінність для дослідження і велику систематичну цінність для відображення, якщо користуватись ними як понятійними засобами для порівняння і співставлення з ними дійсності. В цій їх функції вони абсолютно необхідні. Подібним ідеально-типовим зображенням зазвичай притаманний ще більш ускладнюючий їх значення момент.

Вони хочуть бути, або неусвідомлено являються ідеальними типами не тільки в логічному, але і в практичному сенсі, а саме прагнуть бути “зразками”, які вказують на те, яким явище на думку дослідника повинно бути, що дослідник вважає в ньому “суттєвим”, таким, що зберігає постійну цінність. ...Саме тому, що ідеальний тип претендує тут на емпіричну значимість, він проникає в область оціночного трактування явища – це вже не емпірична наука; перед нами особисте визнання людини, а не утворення ідеально-типового поняття.

Не дивлячись на таке принципове розрізнення, змішування різних в своїй основі значень “ідеї” дуже часто зустрічається в історичному дослідженні. Елементарним обов'язком самоконтролю вченого, і єдиним засобом відвернути подібні непорозуміння є різке розмежування між співставленням дійсності з ідеальними типами в логічному сенсі слова і оціночними судженнями про дійсність, які виходять з ідеалів. “Ідеальний тип” в нашому розумінні є дещо, на відміну від оціночного судження, абсолютно індиферентне і не має нічого спільного з якоюсь іншою, не виключно логічною “досконалістю”.

Утворення типових понять в значенні виключення “випадкового”, відбувається у сфері “історичних індивідуумів”. Звичайно, ті родові поняття, які ми постійно виявляємо в якості компонентів історичного викладення і конкретних історичних понять, можна за допомогою абстракції і посилення певних суттєвих для них понятійних елементів перетворити в ідеальні типи.

Саме це частіше за все відбувається на практиці і являє собою найбільш важливе застосування ідеально-типових понять; кожний індивідуальний ідеальний тип складається з понятійних елементів, родових по своїй природі і перетворених в ідеальні типи, і в цьому випадку виявляється специфічно-логічна функція ідеально-типових понять.

...Чим більшою мірою йде мова про просту класифікацію процесів, які зустрічаються в дійсності як масові явища, тим більшою мірою мова йде про родові поняття; навпаки, чим більшою мірою створюються поняття складних історичних зв'язків, виходячи з тих їх компонентів, які лежать в основі їх специфічного культурного значення, тим більше поняття або система понять буде наближатись за своїм характером до ідеального типу. Адже мета утворення ідеально-типових понять завжди полягає в тому, щоб повністю довести до свідомості не родові ознаки, а своєрідність явищ культури.

Зрілість науки завжди проявляється в подоланні ідеального типу в тій мірі, в якій він мислиться як емпірично значимий або як родове поняття.

Один з прикладів ідеально-типової конструкції є концепція Маркса. Кожен, хто коли-небудь працював із застосуванням марксистських понять, добре знає, як високо неповторне евристичне значення цих ідеальних типів, якщо користуватись ними для порівняння з дійсністю, але в рівній мірі знає і те, наскільки вони можуть бути небезпечними, якщо розглядати їх як емпірично значимі або навіть реальні (тобто по суті метафізичні) “діючі сили”, “тенденції” і т.д.

Отже об'єктивна значимість всякого емпіричного знання полягає в тому - і тільки в тому, - що дана дійсність упорядковується по категоріям в деякому специфічному смислі суб'єктивним, оскільки утворюючи передумову нашого знання, вони пов'язані з передумовою цінності істини, яку нам може дати лише досвідне знання. «Об'єктивність» пізнання в області соціальних наук характеризується тим, що емпірично дане завжди співвідноситься з ціннісними ідеями, що і створюють пізнавальну цінність вказаних наук, які дозволяють зрозуміти значимість цього пізнання, але не здатними служити доказом їх значимості, яке не може бути дане емпірично.

Притаманна нам всім віра в надемпіричну значимість останніх найвищих ціннісних ідей, в яких ми бачимо сенс нашого буття, не тільки не виключає безкінечної зміни конкретних точок зору, що надають значення емпіричній дійсності, але і включає її в себе. Життя в його ірраціональній дійсності і можливості, які в ній містяться, вичерпні, тому конкретні форми віднесення до цінності не можуть бути постійними, вони піддаються постійній зміні, яка йде в темне майбутнє людської культури.

Світло, поширюване такими високими ціннісними ідеями, падає на постійно змінний кінцевий зв'язок хаотичного потоку подій, що проноситься крізь час. Але з цього не виходить те, що завдання соціальних наук полягає в безперервних пошуках нових точок зору і понятійних конструкцій. Навпаки, головна мета утворення понять і їх критики полягає в тому, щоб служити пізнанню культурного значення конкретних історичних зв'язків». [2]

Таким чином, ідеальний тип не виводиться з емпіричної реальності, а конструюється як теоретична схема, і тільки тоді співвідноситься з емпіричною реальністю. Веберівський ідеальний тип близький до ідеальної моделі, якою користується природознавство. Мислительні конструкції, які носять назву ідеальних типів, пише він, “можливо, так само рідко зустрічаються в реальності, як фізичні реакції, які вираховані тільки за припущення абсолютно пустого простору”.

Вебер називає ідеальний тип продуктом нашої “фантазії”, “створеним нами самими виключно мислительним утворенням”, підкреслюючи цим його позаемпіричне походження. Подібно до того, як ідеальна модель конструюється природодослідником в якості інструмента, засобу для пізнання природи, так і ідеальний тип створюється як інструмент для осягнення історичної реальності. Завдяки своїй віддаленості від емпіричної реальності, своїй відмінності від неї, ідеальний тип може служити ніби масштабом для співвіднесення з ним цієї останньої.

Що ж являє собою соціологічний ідеальний тип? Якщо історія за Вебером повинна прагнути до каузального аналізу індивідуальних явищ, тобто явищ, локалізованих у часі і просторі, то завдання соціології – встановити загальні правила подій безвідносно до просторово-часового визначення цих подій.

У цьому значенні ідеальні типи, за допомогою яких працює соціолог, напевно повинні бути більш загальними і, на відміну від генетичних ідеальних типів, названі чистими ідеальними типами. Так, наприклад, соціолог конструює чисті ідеальні моделі панування – харизматичне, раціональне і патріархальне, які мають силу в усі історичні епохи і в будь-якій точці земної кулі. Чисті принципи працюють тим краще, чим вони “чистіші”, тобто чим далі від дійсних, емпірично існуючих видів влади.

“Чисті типи” соціології Вебер порівнює з ідеально-типовими конструкціями політичної економії в тому відношенні, що в обох випадках має місце конструювання такого протікання людської дії, так, ніби вона відбувалась в ідеальних умовах, і по-друге, що обидві дисципліни розглядають цю ідеальну форму протікання незалежно від локальних умов місця і часу. Передбачається, що якщо будуть виконані ідеальні умови, то в будь-яку епоху, в будь-якій країні дія буде протікати саме таким чином. Відмінність умов і вплив їх на протікання дії фіксується, згідно з Вебером, по тому відхиленню від ідеального типу, яке завжди має місце, але помітити і загальнозначимим чином виразити це відхилення в поняттях дозволяє якраз ідеально-типова конструкція.

Виходить, що генетичні ідеальні типи відрізняються від чистих тільки за ступенем – а саме за ступенем загальності. Генетичний тип застосовується локально у часі і в просторі, а застосування чистого типу не локалізоване; генетичний служить засобом виявлення зв'язку, який один раз мав місце, а чистий – засобом виявлення зв'язку, який має місце завжди. Якісна відмінність між історією та соціологією, як розумів Ріккерт, замінюється у Вебера кількісною.

Вебер в соціології вводить момент “індивідуалізації”, що виражається в тому, що він відмовляється від завдання встановлення законів соціального життя, обмежуючись більш скромним завданням – встановлення правил протікання подій..

Таким чином, підводячи підсумки, ми можемо підкреслити, що ті протиріччя, які виникали у зв'язку з утворенням у Вебера ідеально-типових понять, в значній мірі пов'язані з різними функціями і різним походженням ідеальних типів в історії та соціології. Якщо по відношенню до історичного ідеального типу можна сказати, що він є засобом пізнання, а не його метою, то по відношенню до соціологічного ідеального типу це не завжди так. Якщо в історичній науці ідеальний тип вносить елемент загального, то в соціології він

скоріше виконує функцію заміни закономірних зв'язків типовими. Тим самим, за допомогою ідеального типу, Вебер значно звужує прірву між історією і соціологією, характерну для баденської школи.

В сучасній західній соціології питання методології соціального пізнання все частіше висувуються на перший план. Серед різних методологічних підходів одне з важливих місць займає конструктивна типологія, в межах якої розробляються актуальні “позаємпіричні” проблеми, в тому числі приділяється велика увага визначенню статусу загальних понять і принципів соціального пізнання.

В умовах кризи позитивістських, вузькоємпіричних методів і відсутності загальнометодологічних концепцій багато буржуазних дослідників висловлюють надію, що конструктивна типологія може заповнити прірву між теорією і емпірією. Конструктивна типологія пов'язана з основними принципами вчення М.Вебера і являється відображенням неокантіанської традиції в сучасній немарксистській соціології. Безсумнівною заслугою Вебера є виділення ним – вперше в буржуазній соціології – методологічних питань, пов'язаних з призначенням типологічних понять, їх функціональною роллю і відношенням до емпіричного змісту.

Стверджуючи всією своєю теорією ідеальних типів, що хід конкретних подій не може бути досліджений без абстрактних категорій, Вебер в певній мірі визнавав діалектичність пізнавального процесу, однак при цьому у відповідності з традиціями неокантіанської гносеології абсолютизував існуючі відхилення, неспівпадіння поняття і об'єкта та відривав поняття від дійсності.

Основоположником сучасної конструктивної типології, з іменем якого пов'язується сам термін “конструктивний тип”, вважається Г.Беккер. Представниками цього напрямку є також Дж.Маккіні, Д.Мартіндейл, Р.Парк, Ч.Луміс, Е.Хьюз та ін. значне місце питанням типологічної процедури приділили і Р.Мертон, чия парадигма типології індивідуальної адаптації нерідко розглядається як більш вільна трактовка веберівських “ідеальних типів”. В цілому ж, перехід “до більш загальної форми конструктивного типу” був здійснений Беккером і Маккіні.

Конструктивний тип, як і ідеальний у Вебера, являє собою засіб зведення багатоманітності явищ до одноманітності, є раціональною конструкцією, концептуальним інструментом для систематичного описання соціального життя. Згідно з твердженням теоретиків сучасного типологічного напрямку, відмінність конструктивних типів від ідеальних полягає в тому, що останні являють собою один з аспектів більш загальної процедури конструктивної типології. Відповідно до цієї установки Дж.Маккіні будує своєрідну “типологію типів”, виділяючи шість пар типових протилежностей за наступними принципами:

- відношенням до досвіду,
- ступенем абстракції,
- цільовим призначенням,
- тимчасовою характеристикою,
- просторовим параметрам;
- функціональним призначенням.

Сучасні соціологи в різній формі наполегливо проводять думку про неадекватність типологічних узагальнень і онтологічного базису. Соціологу, що має справу з матеріалом, над яким не можна експериментувати, не залишається, на думку Беккера, нічого іншого, як конструювати типи соціальної поведінки особистості, соціальної організації. Навіть історик-ідеограф, який має справу з унікальним, і ставить собі іноді неможливу ціль повного описання, вимушений вдатися до конструкцій.

Відсутність безпосередньої емпіричної достовірності типів служить в сучасній буржуазній соціології достатньою основою для їх відриву від реальності, а всяке інше розуміння питання кваліфікується як “метафізичне”, позбавлене конструктивного значення для методології соціальних наук. Щоб уникнути абсурдності при обґрунтуванні своїх методологічних установок, і Вебер, і сучасні “типологи” роблять застереження з приводу онтологічної природи “конструйованих типів”.

Не дивлячись на те, що конструктивна типологія може мати деякі функції систематичної теорії, більшість соціологів все ж приходять до висновку, що її не можна розглядати в якості такої, оскільки конструктивні типи не являють собою “логічно взаємопов’язаної системи маси емпіричних законів”. Навіть у випадку достатньо високої абстрактності тієї чи іншої типології вона ще не являється теорією соціального процесу.

Правильна інтерпретація типологічних конструкцій неможлива без врахування теоретичних і філософських передумов, у відриві від певної систематичної концепції. Не дивлячись на розрив між емпіричним і теоретичним, буржуазна соціологія не змогла дати позитивного рішення цього питання. Однією з дискутованих проблем являється також співвідношення конструктивних типів і теоретичних моделей.

Оскільки “конструктивний тип сам по собі – це система, - пишуть Беккер і А.Босков, - він має характер теоретичної моделі”. Але, як виявилось, провести аналогію між типом і моделлю зовсім не просто. Маккіні, допускаючи, що типи можуть служити моделями, тим не менше залишає відкритим питання про ступінь їх тотожності. Порівняння типів і моделей виправдане в тих випадках, коли ми маємо справу з типологічними поняттями, що носять не однозначний, а достатньо складний системно-культурний характер. Наявність чіткої структурованості- найважливіша ознака моделі, однак структурний ізоморфізм моделі і об’єкта не являється обов’язковим атрибутом типологічного поняття.

Порівняльний аналіз логічних параметрів і гносеологічних функцій моделей і типів – задача спеціального дослідження. Якщо застосування моделювання практично не обмежене якимось рівнем дослідження, то конструктивні типи завжди знаходяться на певному рівні абстракції і тільки деякі з них можуть одночасно розглядатись в якості моделей. У всіх випадках цінність типологічних та модельних конструкцій повинна бути обумовлена перш за все їх евристичним значенням, функціями, які вони виконують в процесі відображення досліджуваних об’єктів.

Чи є ті чи інші типи і моделі дійсності інструментом пізнання, чи навпаки, спотворюють сутність соціальних явищ – залежить від філософської, теоретичної та ідеологічної основи дослідження. Необхідно відмітити, що сам по собі типологічний метод може бути використаний в рамках різних і навіть

суперечливих одне одному теоретичних схем. Типологічна процедура являється органічною частиною історичного, генетичного дослідження, оскільки без типології проведення порівняльно-історичного аналізу виявляється неможливим.

Соціальна типологія являє собою один з важливих способів теоретичного узагальнення і пізнання. Типи фіксують суттєві ознаки, загальні для тієї чи іншої групи соціальних явищ і процесів. Звісно, не можна чекати повного співпадіння поняття і його дійсного аналогу.

Навіть в природничонауковій області зміст законів повністю відповідає лише модельним, ідеалізованим об'єктам і відображає необхідні і стійкі зв'язки, що не виявляються в дійсності в чистому вигляді. При відсутності діалектичного розуміння природи теоретичного пізнання цей факт може стати причиною помилкових висновків, які граничать з релятивізмом і агностицизмом.

Діалектичне уявлення про загальні поняття, в тому числі і типологічні, передбачає, що поняття являє собою ідеальне, але адекватне відображення дійсних зв'язків і відношень. Різна ступінь відхилення чи наближення емпіричних випадків до загального типу свідчить не про умовний характер останнього, а про те, що поняття, абстрагуючись від другорядних, несуттєвих відмінностей, виражають головне, типове, властиве предметам і явищам самої дійсності. Цінність ідеального типу, пише Маккіні, визначається не "точністю його відповідності сприйнятій реальності, а його здатністю пояснити її". Згідно з діалектикою сходження від абстрактного до конкретного типологічні узагальнення являють собою необхідний, але проміжний етап пізнання.

Питання 2

Упродовж історичного розвитку людство сформувало велику кількість форм організації економічної діяльності. Одним із завдань філософії економіки є виявлення цієї різноманітності залежно від специфіки історичних та соціокультурних факторів. "Філософія, відповідаючи на запити сучасності, серед різноманіття галузей людської екзистенції звертається, насамперед, до тих, які постають пріоритетними в межах визначеного відрізка суспільного поступу. Такою галуззю є економіка як комплекс відносин між людьми у процесі їх перетворювальної господарської діяльності". До основних форм організації людської діяльності А. Приятельчук відносить натуральне та товарне виробництво, планову організацію економіки, ринкову економіку, господарство та бізнес. Науковець зазначає, що "...означені форми тією чи іншою мірою наявні й у сучасному економічному просторі, розвиваються та комбінуються залежно від соціокультурних та історичних особливостей конкретного суспільства".

З розвитком соціалізації ринкової економіки державне регулювання доповнилося механізмом саморегулювання суспільства, елементами якого стали співробітництво профспілок та організацій підприємців, як, зокрема, у 20-ті рр. ХХ ст. у Нідерландах; причому держава часто допомагала соціальним партнерам само організовуватися, створюючи для них необхідні законодавчі структури, а за часи другої світової війни там виникла й зміцнилася нова форма співробітництва праці та капіталу, коли лідери двох сторін перебували в одних

тюрмах та концтаборах, тобто — по один бік боротьби з нацизмом, а після війни обговорювали напрями розвитку країни у відновний період після розпаду власної колоніальної імперії, коли виявилося необхідним створити нову економічну структуру з міцною обробною промисловістю. Трудові конфлікти і вимоги збільшення платні в цей час, що несли загрозу зірвати вихід на промислові ринки, угамовувалися зусиллями приватної організації — Фонду праці, який об'єднав усіх підприємців та всі профспілки, а держава визнала цей орган головним у сфері трудових взаємин та провідним щодо визначення державної політики у сфері заробітної плати (1945—1962 рр.).

Досягнутий консенсус підприємців та профспілок мав надзвичайно позитивні наслідки і заклав основи суспільного діалогу й політики узгодження взаємних інтересів уже соціальних партнерів: праці і капіталу на основі тристороннього підходу: держава, підприємці, профспілки, у якому держава мала домінуючу роль, оскільки взяла на себе право встановлювати всі види заробітної плати, роль профспілок та організацій підприємців мали хоч і важливе, та все ж більше консультативне значення. Функціонування цієї системи здійснювалося відповідно до очікувань її творців: у Нідерландах на базі харчової, хімічної, нафтової, суднобудівної галузей економіки була створена конкурентоспроможна на світовому ринку обробна промисловість, а вже в 50-х рр. було досягнуто повної зайнятості — створене новою галуззю національне багатство забезпечило підвищення реальної заробітної плати населення.

Проте з часом, зокрема після вступу країни до Спільного ринку, на тлі вільно встановлюваної заробітної плати Німеччини, Франції, Бельгії, політика централізованого регулювання заробітної плати в Нідерландах була скасована, хоча тристоронні дискусії з питань національних можливостей країни, бажаних змін економічної політики та рівня заробітної плати тривали і стали прикметним явищем суспільного життя країни для досягнення консенсусу. Можна визнати, що створені тут Фонд праці та Рада із соціально-економічних проблем діють як активні політичні органи, здійснюючи політичний діалог між соціальними партнерами — профспілками і підприємцями, інтереси яких узгоджує держава.

Таким чином, властиві ринковій економіці вади змушують приймати на державному рівні певні політичні, економічні і соціальні обмеження, які відповідають у кожній країні поглядам більшості населення або найважливіших його груп, що за домінуванням національної своєрідності створює розмаїття форм організації підприємств та національних економічних моделей.

Після другої світової війни економічний розвиток Німеччини був настільки вражаючим, що одержав назву «німецького дива», і ґрунтувався він не в останню чергу на соціальному партнерстві, яке виникло у країні на початку 20-х рр. З часом розвинулися такі форми участі в управлінні підприємствами, як ради фірм, що мали широкі повноваження заслуховувати скарги працівників, обговорювати соціальні питання (оплату праці, тривалість робочого дня, умови праці, здоров'я тощо), економічну діяльність компанії, спрямування інвестицій, можливості злиття з іншими фірмами, модернізацію виробництва тощо. Нині в країні працюють схеми участі трудівників в управлінні підприємствами, доповнюючись численним представництвом працівників у наглядових радах компаній, яке іноді досягає половини їхнього складу, тобто наймані працівники

постають як співвласники компаній і поділяють соціальну та виробничу відповідальність перед своєю фірмою. Цю систему можна вважати народною щодо прав власності (переважно сімейна форма), ринок акцій грає в ній порівняно незначну роль, скуповування акцій з метою здійснення контролю над фірмою нормативно обмежено, держава здійснює посередницькі функції щодо координації та досягнення згуртованості суспільства й соціальної справедливості, підвищення ефективності ринкової системи. Особливістю цієї моделі є те, що за певних умов прибуток фірми може виявитися нульовим, а частина витрат на заробітну плату та соціальні виплати — вищою, ніж в інших моделях економіки, що спонукає менеджмент фірми (підприємства) раціоналізувати процес виробництва для поліпшення загальних економічних показників. Отже, компромісні рішення щодо розвитку фірм приймаються з урахуванням інтересів найманих працівників, профспілок, банків, окремих регіонів країни, уряду; і хоч не завжди на користь ефективності, проте спільними зусиллями досягається баланс інтересів у процесі виробничого циклу.

Народною моделлю економіки можна вважати й англосаксонський тип ринкової економіки, підприємства якої створені власниками на акціонерній основі. На таких підприємствах розподілені права власності та управління, здійснювані найманими менеджерами, працівники підприємства теж наймані і не мають права голосу з питань прийняття рішень керівництвом компанії. Акціонери мають своїх представників у радах директорів, наймані працівники — у наглядових радах, що стежать за дотриманням відповідних інтересів. Банки не беруть участі в керівництві сталих підприємств, хоча надають їм різні послуги; вони й страхові компанії володіють більшими чи меншими пакетами акцій, приймають на депонування пакети акцій співвласників підприємств разом із правом голосу, мають представництво в наглядових радах, а іноді їх очолюють, здійснюючи кредитування дочірніх компаній.

Особливе місце серед розвинутих країн із соціалізованою моделлю ринкової економіки належить Швеції. Зокрема, щодо організації економічного та політичного буття, що створило, завдяки налагодженню коопераційного характеру взаємин між різними соціальними прошарками суспільства й політичними партіями, можливість забезпечувати високий рівень життя і соціальної захищеності населення. Безперечно, цьому сприяв і високий рівень політичної культури, взаєморозуміння, визнання законності інтересів різних груп населення, готовності розв'язувати найгостріші проблеми на основі соціально прийнятних компромісів та наукової експертизи. Таким чином духовно (на основі досягнутої злагоди) та політично були забезпечені успіхи в економічній сфері.

Шведський тип організації життя суспільства забезпечив економічну ефективність якісних параметрів соціальної сфери за концепцією «людського капіталу» завдяки проведенню наполегливої політики 1) вирівнювання прибутків; 2) високої частини перерозподілу національного продукту через державний бюджет; 3) відпрацювання курсу на створення суспільства загального добробуту; 4) організації соціального діалогу; 5) заперечення політики споживацького ставлення до природи, заборони спорудження атомних електростанцій та вдосконалення стандартів щодо збереження довкілля.

Економічне регулювання у Швеції має широкий характер, оскільки держава контролює не тільки доходи, але й використання капіталу, робочої сили, ціни через антимонопольне законодавство та спеціальні відомства: Відомство у справах цін і картелів, Суд у справах антикарного регулювання, спеціальний юридичний інститут — омбудсмен, що здійснює контроль за дотриманням правил вільної конкуренції. Щоправда, зі вступом до ЄС контроль над цінами став зайвим з огляду на контроль, уведений правилами ЄС.

Економічна система Швеції зорієнтована на досягнення соціальних цілей: забезпечення 1) відносної рівності в суспільстві за рахунок податків, які запобігають різкому диференціюванню прибутків; 2) повної зайнятості, оскільки держава у Швеції є найбільшим наймачем робочої сили й забезпечує робочі місця приблизно для третини економічно активного населення; 3) розгалуженої соціальної інфраструктури. Більше половини ВВП країни перерозподіляється через державний бюджет, а понад дві третини цієї частини ВВП витрачається на безоплатні охорону здоров'я, освіту тощо. Майже 65 % громадян Швеції отримують свої доходи із суспільних фондів як наймані працівники урядових і муніципальних установ або як одержувачі соціальних допомог і пенсій з державних пенсійних фондів, тобто у приватному секторі економіки зайнято 35 % населення. Соціальна політика держави доповнюється тим, що працедавці відраховують у фонди пенсійного страхування 43 % фонду заробітної плати.

Система державного регулювання економіки цієї країни ґрунтується на ідеях раціональної централізованої економіки та соціального планування Г. Мюрдаля з використанням системи соціального партнерства, що дало змогу досягти компромісу глобального характеру між економічною й політичною елітою та трудівниками без війн і революцій: шведські підприємці визнали за соціал-демократами право на проведення реформ із перетворення Швеції на державу загального добробуту, а робітничий рух відмовився від тотальної націоналізації.

Специфікою шведської моделі є максимальний ступінь державного регулювання основних макроекономічних показників економіки, який зберігається впродовж останніх 50 років, коли при владі майже незмінно перебувають соціал-демократи. Утворення узгоджувальної економіки, яка забезпечує від гострих соціальних конфліктів, супроводжувалося формуванням політичної культури на основі консенсусу, що виключав підпорядкування однієї сторони іншою.

Основою високої економічної ефективності та високого рівня добробуту шведів є інноваційний напрям розвитку економіки з виробництва наукомісткої продукції. У країні існує майже 500 тис. малих підприємств, які роблять найбільший внесок у науково-технічні впровадження, створюють нові види товарів, послуг та технологій. Крім того, державні інвестиції доповнюють приватні вкладення капіталу, іноземні інвестиції, венчурний капітал. Ефективність ринкової системи господарювання збільшується здатністю приватних господарських одиниць утворювати такі системи та мережі, що практично діють як суспільний капітал і спираються на пряму державну допомогу, завдяки чому Швеція перетворилася на лідера ЄС за кількістю науково-технологічних та інноваційних зв'язків. Концепцією національної інноваційної системи Б.

Лундвала підкреслюється, що потенціал економічного зростання постіндустріального суспільства стає функцією як від здатності інституційної системи країни створювати, виробляти й широко застосовувати науково-технологічні досягнення, так і від рівня фінансування науково-технологічної та інноваційної сфери економіки, яка стає головним джерелом економічного зростання постіндустріального суспільства.

Концепція Б. Лундвала підкреслює також нові функції національних освітніх систем, які сприяють підвищенню цінності національного «людського капіталу», здійснювані вкладення в котрі за рахунок удосконалення освіти та охорони здоров'я стають не менш важливим фактором виробництва, ніж технологічний та фінансовий капітал. І хоча Швеція першою із західних країн розпочала реформи щодо соціалізації ринкового господарства, проте в ній не відбулося формування якоїсь унікальної соціально-економічної моделі, її варто розглядати лише як шведську модель суспільства загального добробуту, що за соціальними стандартами перевершує країни Євросоюзу.

Складова економічної системи — організації, що функціонують у межах прав діяльності в різних сферах економіки, де відбуваються господарські процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання. Сама економічна діяльність здійснюється на основі сформованої системи організаційних дій, традицій, пов'язаних із відносно тривалим явищем існування групи суспільних звичаїв, які називають інститутами, що визначають традиційний для якоїсь соціальної групи або народу спосіб мислення чи дій, зокрема — інститути власності, інститути права тощо. Інституційними формами є виконавчі структури державної влади.

Важливими елементами ринку є механізми його впорядкування і ті інститути, що забезпечують цей порядок. У кожній державі існують власні механізми впорядкування, що спираються на певні інституційні засади.

Людське суспільство та економіка невіддільні одне від одного: стан економіки багато в чому залежить від стану суспільства в цілому. Сучасна ринкова економіка значно відрізняється від моделі досконалої конкуренції. Якщо розглядати ринкові системи економічно розвинутих країн, то для них характерні панування великих корпорацій і значна роль профспілок, які монополізують ринки товарів і праці, а ціни роблять жорсткими й стабільними, тобто існує певний порядок, який уособлює комплекс норм і правил щодо регулювання структури та функціонування відповідної сфери суспільного життя. Ідеться про громадський, політичний, правовий, економічний порядок. У концептуальному аспекті — про сформовану модель, організаційну структуру економічних інститутів і відносин. Залежно від потреби, рівня і масштабів упорядкування та організації цей порядок може знайти відображення в будь-якому документі, наприклад, Конституції, договорі, законі, постанові. Отже, економічний порядок постає в сукупності всіх правил, що стосуються організаційної будови народного господарства і процесів, які відбуваються в ньому, а також у сукупності установ, відповідальних за управління економікою і надання їй визначеної організаційної форми.

Теорія порядку взаємопов'язана з теорією прав власності, за якою господарська поведінка людей визначається відповідною системою прав власності, розпорядження і користування, що обмежують простір прийняття

рішень і дії суб'єктів господарювання. Теорія прав власності стверджує, що економічна система може ефективно і стабільно розвиватися, якщо індивідуальні вигоди від економічної діяльності відповідатимуть суспільним, тобто не виникатиме ніяких зовнішніх ефектів.

Подальший розвиток прав власності привів до виокремлення поняття прав діяльності, до яких належать права власності та організаційні права. Останні об'єднують сукупність прав на створення або зміну організацій і на встановлення обов'язкових норм поведінки. Виокремлення організаційних прав має велике значення при аналізі ролі держави в сучасних господарських системах. Теорія прав власності слугує основою для цілої низки теоретичних підходів до аналізу господарства, серед яких — згадані системна теорія аналізу економіки, теорія прийняття рішень, новий інституціональний напрям.

У теорії прийняття рішень економічна система визначається як суспільно визнаний механізм, завдяки якому можливе прийняття рішень у процесі виробництва, споживання й розподілу товарів. Цей механізм визначає, хто, коли, де і для кого має приймати економічні рішення. У системній теорії порядку, яка є сучасним варіантом теорії господарського порядку, існують два варіанти до розкриття змісту поняття «економічна система». У межах першого вона розглядається як сукупність таких елементів: природні і матеріальні ресурси; люди як виробники і споживачі; економічні взаємини (тобто процеси виробництва, розподілу і споживання), що відбуваються всередині господарських одиниць і між ними; господарський порядок, що конституюється правовими та інституціональними правилами, обов'язковими для господарського процесу. Другий підхід ґрунтується на розумінні господарської системи, яка існує в теорії прийняття рішень: економічні системи — це механізми, які роблять можливим прийняття і здійснення господарських рішень у процесі виробництва, споживання і розподілу товарів. Таким чином, за першого підходу економічна система трактується набагато ширше, ніж за другого.

Оскільки економічна система, або сфера, є матеріальним підґрунтям функціонування всіх інших сфер життєдіяльності суспільства включно із соціальною, їхньою спільною функцією постає задоволення матеріальних потреб як окремих членів, так і суспільства в цілому. За цим критерієм найдосконалішою можна назвати економічну систему, спроможну максимально забезпечити громадян тими благами, в яких вони мають потребу, і, як свідчить історичний досвід, з усіх відомих досі типів економічної системи такою є соціальна ринкова економіка, що поєднує принцип свободи, ринкового господарювання із соціальним порядком та соціальним поступом. Вона дала змогу здійснити стрибок у матеріальному прогресі людства, створити умови для безпрецедентного піднесення матеріального добробуту найширших верств населення.

Саме поняття «соціальна ринкова економіка» з'явилося в Німеччині і там само були розроблені основні концепції соціальної ринкової економіки, проте його слід вважати продуктом природного розвитку світового суспільства. Х. Ламберт, ведучи мову стосовно сутності соціальної ринкової економіки, визнав її як синтез гарантованої державою свободи, економічної свободи та ідеалів соціальної держави, пов'язаних із соціальною захищеністю та соціальною

справедливістю. Отже, соціалізація означає орієнтацію ринкової економіки на вирішення як економічних, так і соціальних цілей, з відповідним обмеженням ринку за умов, якщо втрачається суспільна ефективність або існує загроза небажаних соціальних наслідків.

Загальну тенденцію соціалізації можна простежити за змінами між соціалізацією і капіталізацією: у сучасному світі чим вищий ступінь економічного розвитку суспільства, тим більше зростає питома вага соціалізації, тобто використання переважної частини або все значнішої частини валового грошового прибутку — без тієї, що витрачається на відшкодування матеріальних і трудових витрат, на потреби соціального й соціально-духовного розвитку суспільства. На різних етапах історико-економічного розвитку суспільних систем співвідношення між соціалізацією та капіталізацією в різних типах і моделях економічних систем змінюється, а найбільша соціалізація — у постіндустріальних суспільних економічних системах.

Соціальна ринкова економіка функціонує на основі економічного та соціального порядків, перший із яких — економічний — залучає правила регулювання організаційної побудови економіки та її процесів (регулювання прав власності, грошовий та валютний порядок, конкурентний порядок, порядок регулювання зовнішньоекономічної діяльності), а також сукупність інститутів, що надають економіці відповідної організаційної форми і забезпечують умови управління нею. Соціальний порядок визначається сукупністю інститутів і норм щодо соціального стану громадян та окремих груп населення, а також і соціальними стосунками між членами суспільства: порядок у сфері праці; системі соціального страхування та соціальної допомоги; майновий порядок; житловий; екологічний тощо. Соціальна ринкова економіка внаслідок існування національної специфіки сформувалася в різних країнах за неоднаковими моделями, які розрізняють відповідно до умов формування: шведська, нідерландська, англо-саксонська, німецька, французька, японська та інші моделі соціальної ринкової економіки.

У структурному аспекті соціальна система охоплює всі без винятку прості і складні суб'єкти та їхні підрозділи з погляду правової, галузевої та просторової організації. Що ж до елементів галузевої і територіальної організації, то до них слід віднести, по-перше, такі сфери народного господарства, як промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, оптова і роздрібна торгівля, фінанси і кредит; галузеві утворення (машинобудування, легка і харчова промисловість, радіоелектронна промисловість); окремі спеціалізовані галузі, підгалузі і виробництва тощо. По-друге, це такі елементи просторової організації народного господарства, як економічні регіони (наприклад, промислові вузли і зони), територіально-економічні утворення обласного рівня тощо.

Питання 3

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення впливу на великі групи населення макросоціальних стресових ситуацій, соціально-політичних проблем. Розпад СРСР – яскравий приклад суспільної аномії - втрати здатності до самовідтворення структурної єдності соціальних і економічних відносин, розбалансування ціннісної структури. З одного боку,

аномія – це об'єктивно існуючий в суспільстві конфлікт, з іншого – комплекс переживань, що відчувають у зв'язку з цим люди як соціальні суб'єкти. Саме з трансформаційними процесами, станом суспільства пов'язується розповсюдженість і посилення депресивних станів людей, суттєвий ріст психічних розладів, що спостерігаються протягом останніх десятиліть в постсоціалістичних країнах. Аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті „еталонності” ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у розповсюдженні правопорушень, жорстокості, економічних злочинів. Зміна соціально-економічних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Через адаптацію відбувається процес своєрідного пристосування до нової, у тому числі економічної реальності. Разом з тим, уже з дитинства молоді люди починають засвоювати цінності „нового” зразка, які возвеличують настанову на швидке збагачення, принижують значення професіоналізму та знань, умінь та інтелекту, корисності праці в цілому. Варто погодитись із твердженням про те, що однією з визначальних рис сучасних молодих людей є схильність до соціального утриманства, як специфічного ставлення до суспільства та інших людей, що виявляється в установках особистості („всі винні мені”) та її поведінці („вимагаюча” поведінка). Специфікою соціального утриманства є його спрямованість на отримання максимальних вигід для себе, для реалізації власного життєзабезпечення, що досягається шляхом використання інших людей та суспільства загалом при найменших затратах і зусиллях зі свого боку. Для наших сучасників характерною стає специфічна система життєвих переконань, яка характеризується через негативний образ соціального світу, переконаність у тому, що будь-які соціальні норми є відносними, консервативність життєвих поглядів та особливі критерії справедливого поділу. Крім того, для них більш важливими є матеріальні цінності, прагнення до матеріально забезпеченого життя, розваг, менша важливість щасливого подружнього життя, творчості та щастя інших людей, низький рівень громадської активності. Також ціннісному полю молодих людей властиві низький рівень розвитку особистісної зрілості, а саме таких її показників як децентрація, глибинність переживань, життєва філософія, толерантність, автономність та контактність; надання переваги суперницькому способу вирішення конфліктів. За таких обставин предметом дослідження науковців різних галузей все частіше стає динаміка ціннісних змін і ціннісних орієнтацій. Важливою ознакою цих змін стала раціоналізація життєвих смислів. Показником її вважається зростання частки населення, яка у вирішенні своїх проблем покладається на себе, а не на державу. Таку переорієнтацію соціологи трактують неоднозначно. Інколи це сприймається як звуження життєвого простору, зменшення індивідуальних можливостей. А іноді – і як важливий аргумент на користь доцільності особистісної інноваційної практики за умов соціально-економічної нестабільності. На динаміку ціннісних орієнтацій українських громадян неабияк вплинуло різновекторне спрямування політичного та економічного розвитку України. Задекларований європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за „соціалістичними цінностями” у масовій свідомості. Як результат, у 90-х роках

XX століття відбулося становлення „подвійної інституціональної системи” з її відмітними орієнтаційними ознаками. Світова економічна криза, яка виникла наприкінці 2008 року і нині набирає обертів, показала утопічність ідеї невтручання демократичної держави в економіку. Банки, корпорації заволали про допомогу з боку держави, навіть про часткову націоналізацію. Утопічність чисто ринкового проекту полягала не тільки у міфологемі надзвичайно коротких термінів трансформації (як і в будь-якому міфі, така трансформація мала бути ледве не миттєвою), не тільки в тому, що позбавлена соціально-політичної конкретики номенклатура (що на фольклорно-міфологічній шкалі розташовувалась на найнижчій позначці „зла”) мала дивовижним чином стати демократією (яка на цій же шкалі містилася на верхньому щаблі як в соціально-політичному, так і в ціннісно-етичному смислі, тобто посідати місце „добра”), але й у відомій нам з 148 радянських часів передумові „формування нової людини”. Розмови про формування нової універсальної людини час від часу відновлюються в сучасній Україні без аналізу політичних і економічних факторів. Як слушно зауважує М. Михальченко, „ці тези часто „не працюють” на пострадянському просторі. Наприклад, реформування економіки не супроводжується демократизацією суспільства... Економічні і політичні реформи не вдається синхронізувати, оскільки кожна з цих змін можлива тільки в тому разі, коли вже відбулася інша, тобто вони детермінують одна одну і виступають у якості власної необхідної передумови”. Економічна криза розвіяла пропагандистські міфи про те, що в розвинених країнах процвітає демократія і відбувається сталий економічний розвиток. Значною мірою міфами виявилися й твердження про самоорганізуючу роль ринку та про доцільність невтручання держави в економіку

Тема 6. Соціальні та антропологічні наслідки інформатизації економіки

1. Характерні риси інформаційного суспільства.
2. Концепція «суспільство ризику» У. Бека. Виробництво ризиків. Безпека як пріоритетна цінність сучасної стадії розвитку суспільства.
3. Людина в інформаційному суспільстві.

Питання 1

У теорії "інформаційного (постіндустріального) суспільства" вчені Д. Белл, А. Тоффлер тощо намагалися доповнити та конкретизувати підходи до розуміння сутності та ролі суспільного виробництва в історичному процесі. Основними ознаками інформаційного суспільства вважаються перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, провідна роль в економіці, політиці та соціальній сфері теоретичних знань, переважання серед працівників професійних фахівців тощо. Але водночас в інформаційному суспільстві "... постає проблема масової неукоріненості людей в суспільному бутті та її серйозні дестабілізуючі наслідки. Феномен сучасної контркультури по суті виникає як протест проти теперішньої секулярної пустоти, нав'язливого матеріалізму і суєтності нинішнього суспільства".

Сучасним проявом впливу культурного чинника на економічний розвиток суспільства є концепція smart (інтелектуальної) економіки, яку ще прийнято

називати новим етапом еволюції концепцій філософсько-економічного знання. Передумовами її формування стали значні досягнення у сфері науки й техніки, утвердження суспільній та індивідуальній свідомості уявлення про необхідність збереження та відтворення природних ресурсів, ідея шанобливого, бережливого ставлення до довкілля (тобто екологізація свідомості), усвідомлення необхідності розвивати економіку на основі технологій нового покоління з орієнтуванням на комплексну модернізацію та інноваційний розвиток, уявлення про необхідність широкого застосування творчого та інтелектуального потенціалу людини з метою досягнення економічного зростання. Тобто саме зміни у культурній сфері життєдіяльності суспільства покликали до життя ідею побудови smart-економіки. Ознаки smart-економіки: тісний взаємозв'язок науки та економіки, насамперед у виробничому та інформаційному секторах, широке застосування наукових досягнень у сфері господарювання; збільшення у структурі суспільного виробництва питомої ваги високотехнологічного сектору; зростання у складі виробленої продукції частки доданої вартості, створеної за рахунок інтелектуальної складової; зміна характеру людської праці на користь творчої та інтелектуальної діяльності; інноваційність («фронтальними» стають інтелектуальні продукти — інноваційні розробки як результат наукової діяльності людини); актуалізація процесу формування нових інститутів, які здатні створювати умови для реалізації інтелектуального ресурсу людини; транснаціональна співпраця, що передбачає, серед іншого, утворення та функціонування високотехнологічних кластерів — великих міжнародних об'єднань закладів науки та освіти, промислових підприємств, маркетингових і посередницьких організацій (наприклад, Силіконова та Пластикова долини, Автомобільний кластер, учасниками якого є BMW, Daimler Chrysler, Opel, Porsche, постачальники комплектуючих та обладнання, Німецький індустріальний банк, інститут ім. Фраунгофера, Технічний університет Дрездена, Вища школа торгівлі Лейпцига та інші). Отже, інтелектуальна економіка ґрунтується на комплексній модернізації та інноваційному розвитку всіх секторів на основі технологій нового покоління та забезпечує високу додану вартість, енергоефективність, формування захищеного природного середовища та соціальну стабільність.

Основними складовими smart-економіки є:

- освічені працівники;
- ефективна підприємницька культура;
- розвинена інфраструктура з широким застосуванням новітніх технологій і мереж;
- низькі витрати виробництва;
- упровадження принципів «зеленої економіки»;
- забезпечення соціального захисту населення.

Побудова smart-економіки передбачає відкриття контенту вищих навчальних закладів, які узгоджено функціонують, широке застосування міжнародних стандартів, зростання ролі електронних ЗМІ, появу горизонтальних і вертикальних взаємодій, упровадження освітніх платформ, посилення уваги до інноваційних ресурсів і можливостей реалізації потенціалу вчених. Smart-фахівців необхідно готувати в межах системи «дитячий садок —

школа — ЗВО — виробництво». У зв'язку з цим виникає необхідність формування такого типу господарських структур, які б стали генератором розробки інновацій та упровадження їх в економічну діяльність, структур, які поєднують у собі заклади освіти і науки, а також представників сфери бізнесу. «Зелена економіка» — система видів економічної діяльності, пов'язаних з виробництвом, розподілом та споживанням товарів та послуг, які зумовлюють зростання добробуту людини в довгостроковій перспективі, при цьому не наражаючи майбутні покоління на значні екологічні ризики або екологічний дефіцит; новий вектор сталого розвитку, сформований в останні два десятиліття, який передбачає тісну взаємодію трьох компонент: економічного, соціального та екологічного. Концепція «зеленої економіки» є прийнятною для всіх груп країн: розвинутих, тих, що розвиваються, та держав із перехідною економікою. Отже, смарт-економіка — це концепція економіки якісно нового типу. Основним чинником її конкурентоспроможності постає рівень технологізації та інноваційності, а основним ресурсом добробуту країни — створення умов для формування і реалізації творчого та інтелектуального потенціалу людини. Смарт-економіка — це модель економіки, ґрунтованої на знаннях, інноваціях, інформації та соціальному захисті населення. На сьогодні в Україні побудова моделі інтелектуальної економіки надзвичайно актуальною. У зв'язку з цим економічний простір сучасної України має зазнати важливих, глибинних, а не позірних, інституційних змін і перетворень, які визначатимуть у майбутньому розвиток суспільства

Питання 2

В останню третину ХХ ст. людство вступило в нову фазу свого розвитку, яку називають «суспільством ризику». «Суспільство ризику» — це постіндустріальна формація, яка відрізняється від індустріального суспільства головним чином тим, що в ньому розподіляються небезпеки й зумовлені ними ризики, а не блага, як в індустріальному суспільстві. Загрози, які виявляються в цьому суспільстві, принципово відрізняються від попередніх тим, що вони не мають кордонів ні в часі, ні в просторі. Для цих небезпек не існує державних кордонів. Сучасне суспільство стає все більш ризикогенним. Критичному аналізу проблем суспільної ризикогенності значну увагу приділяли видатні соціально-політичні мислителі ХІХ–ХХ ст.: Карл Маркс, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Георг Зіммель і багато інших. Усі вони намагалися визначити час зародження сучасності. Суспільство ризику у вузькому розумінні — це нова форма суспільства індустріального модерну, характерною рисою якого є ризик. У широкому розумінні суспільство ризику — це інтегральна концепція поглядів на розвиток сучасного соціуму в умовах його підвищеної ризикогенності, наявності небезпек і глобальних загроз. У сучасну соціологію термін «суспільство ризику» ввів німецький соціолог Ульріх Бек у своїй праці «Суспільство ризику на шляху до другого модерну» (1986 р.). Власну теорію ризику нелінійних суспільств запропонував Ентоні Гідденс. У Беку належить найбільш завершена концепція суспільства ризику. На його думку, ризик — це не виключний випадок і не побічний продукт суспільного життя. Суспільство постійно продукує ризики. Це продукування легітимне й здійснюється в усіх сферах життєдіяльності суспільства: соціальній, політичній, економічній. На

думку У. Бека, ризик може бути визначений як «систематична взаємодія суспільства з небезпеками та загрозами, що індукуються й виробляються модернізацією як такою. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, – наслідок загрозливої могутності модернізації та невпевненості і страху, які вона породжує». Зміст теорії «суспільства ризику» полягає в тому, що панівна в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного розвитку, що пов'язана з накопиченням та розподілом багатства, усе більше витісняється «негативною» логікою продукування й поширення ризиків. Насамкінець, збільшення ризиків підриває сам принцип ринкової економіки й приватної власності, оскільки систематично знецінюється та експропріюється (забруднюється, перетворюється у відходи тощо) вироблене суспільне багатство. Розширення й збільшення ризиків також загрожує фундаментальним основам раціональної поведінки суспільства та індивіда – науці й демократії. Відповідно до цієї теорії, одні країни, суспільства чи соціальні групи з продукування ризиків отримують тільки прибуток і користуються виробленими благами, а інші, у свою чергу, зазнають впливу ризиків. Але У. Бек підкреслює, що продукування ризиків досить «демократично»: воно породжує ефект бумерангу, досягаючи та вражаючи тих, хто нажився на продукуванні ризиків або вважає себе застрахованим від них. Звідси ще один висновок: продукування ризиків – потужний чинник змін соціальної структури суспільства, його перебудови відповідно до критерію ступеня загрози ризиків. А це означає, що в суспільстві складається нова розстановка політичних сил, в основі якої – боротьба за визнання, що ризикогенне (небезпечне), а що ні. Далі У. Бек робить висновок: «соціально усвідомлені ризики політично вибухонебезпечні: те, що до цих пір розглядалось, як неполітичне, стає політичним». По-іншому, ризики «політично рефлексивні», тобто породжують нові політичні сили (наприклад, соціальні рухи) і впливають на чинні соціальні інститути суспільства. У формуванні політики й ідеології модерного суспільства одну з провідних ролей відіграють виробництво знань, наука. Концепція «суспільного ризику» стверджує, що з розширенням виробництва ризику, особливо мегаризиків, роль науки в політиці й суспільному житті істотно змінюється. Адже більшість ризиків, що пов'язані з успіхами науково-технічного прогресу, до того ж найбільш небезпечних (хімічне й радіоактивне забруднення, неконтрольовані наслідки генної інженерії) безпосередньо не сприймаються органами відчуттів людини. Ці ризики існують лише у формі знання про них. Звідси фахівці, відповідальні за визначення ступеня ризикогенності нових технічних систем і нових технологій, а також засоби масової інформації, які розповсюджують знання про них, «набувають ключових соціальних і політичних позицій». Ще одна проблема – політична інтерпретація природничого й технічного знання. Це знання безпосередньо не може бути використано в політичному процесі, необхідно перекласти ці знання мовою політичного діалогу й рішень. Цей переклад здійснюється політично ангажованими науковими співтовариствами й «перетворюється на чинник, що легітимізує глобальне промислове забруднення, рівно як і всезагальний підрив здоров'я та загибель рослинності, тварин і людей». Формується інститут експертів, які набувають значної політичної ваги, саме експерти визначають рівень соціально прийнятого ризику для суспільства. Привілейоване становище інституту експертів тягне за собою негативні

наслідки. Розподіл суспільства на експертів і всіх інших викликає в населення стійку реакцію недовіри до науки й технологій, оскільки експерти систематично приховують або спотворюють інформацію про ризики, а також не можуть відповісти, на питання, які ставлять населення та його ініціативні групи. Боротьба між політично заангажованими експертами утруднює оцінку істинного стану навколишнього середовища й прийняття адекватних рішень. І як результат, наука як соціальний інститут поділяється на академічну (наука фактів) і науку досвіду, яка, ґрунтуючись на публічних дискусіях і життєвому досвіді, «розкриває істинні цілі і засоби, загрози і наслідки того, що відбувається». У. Бек вважає, що наука досвіду в суспільстві ризику повинна не тільки розвиватися, а й бути прийнята суспільством як легітимний інститут знань, що уповноважений приймати рішення. На наш погляд, варті уваги ще такі положення концепції «суспільства ризику» У. Бека. Учений розглядає нормативну модель суспільства. Нормативний ідеал минулих епох – рівність. Нормативний ідеал суспільства ризику – безпека. «Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного й захисного характеру – не досягнення «хорошого», як раніше, а запобігання «найгіршому». Іншими словами, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщується системою цінностей «небезпечної суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їх самообмеження». У. Бек вважає, що в суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що руйнують старі соціальні перегородки. На його думку, це будуть спільноти «жертв ризиків», а їх солідарність на ґрунті занепокоєння й страху може породжувати потужні політичні сили. Суспільство ризику є політично нестабільним. Постійна напруга та страх перед небезпеками розхитують політичний маятник від всезагальної небезпеки й цинізму до непередбачуваних політичних дій. Недовіра до чинних політичних інститутів і організацій зростає. Нестабільність і недовіра періодично викликають у суспільстві пошук точки опору – «твердої руки». Таким чином, повернення до минулого, у тому числі авторитарного й навіть тоталітарного режимів, не виключено. У концепції У. Бека ризику в соціологічному розумінні – це систематична взаємодія суспільства «з загрозами і небезпеками, ініційованими і продукованими процесом модернізації як таким. На відміну від небезпек минулих епох ризику суть наслідки, пов'язані з загрозливою могутністю модернізації і породжені її глобальною нестабільністю і невизначеністю характеру панівної сили». Таким чином, «суспільство ризику» для У. Бека – це суспільство, яке генерує ризику. Ризик у теорії британського соціолога Є. Гідденса аналізується на рівні соціальних систем. На його думку, ризик є результатом модернізації й активізується глобалізацією. Розвиток сучасних суспільств, який виражається в абстрактних системах сучасності (інформація, грошові системи), створив широкі сфери відносної безпеки для безперебійного плину повсякденного життя, більш безпечного, ніж у будь-якому з традиційних суспільств, але Е. Гідденс вважає, що подібний процес – це «палиця з двома кінцями». У процесі глобалізації інтенсифікується соціальне виробництво, підвищується складність соціальних систем і відносин. Е. Гідденс, як і У. Бек, бачить збільшення числа неусвідомлених наслідків соціальних дій. Сьогодні людина оточена ризиками, що походять від технологічних і соціальних систем. Загрозливі ризики виходять з-під контролю не лише індивіда, а й великих

організацій, включаючи держави. Безповоротність такої ситуації ставить під питання онтологічну безпеку людини. Будь-яка соціальна дія ризикогенна. Бездіяльність, пасивність або рішення про відмову здійснити дію також є соціальною «дією», яка може бути не менш ризикована. Е. Гідденс вважає, що соціальна дія виникає в результаті прийняття рішення, яке базується на довірі (trust) до соціальної системи. Е. Гідденс порівнює сучасний світ із системою, структурними елементами якої є ризики, що їх створює людство. Він виокремлює специфічні ознаки, притаманні ризикам: зумовленість сучасних ризиків глобалізацією; перенасиченість сучасного суспільства знаннями про ризики; недостатність експертного знання як інструменту запобігання ризикам у соціальних системах. Е. Гідденс також вводить поняття «середовище ризику» в сучасному суспільстві. «Середовище ризику» має такі елементи: ризики, що породжені рефлексивністю модернізації; загроза усвідомлення й виникнення почуття відсутності сенсу існування людини; небезпека для людства, що викликана модернізацією та вдосконаленням військових технологій. На думку Е. Гідденса, профіль суспільного ризику сучасності виглядає так: 1) глобалізація ризику як підсилення інтенсивності, 2) глобалізація ризику як розповсюдження випадкових подій, 3) ризики походять із соціалізованого середовища, 4) розвиток інституціонального визнаного ризикогенного середовища, 5) визнання існування ризику, 6) знання про ризик широко розподілено, 7) визнання обмеженості експертного знання (сама ідея експертизи, вважає Е. Гідденс, піддається глибокому сумніву. Він виділяє два різновиди ризику: 1) зовнішній ризик, причина якого лежить поза нами самими, пов'язаний з незмінними традиціями або із законами природи; 2) рукотворний ризик, пов'язаний з нашим пізнанням навколишнього світу. Сучасне суспільство переживає поворотний момент у своїй історії: якщо раніше людство турбувало, що може «зробити з ним природа», то тепер його турбує, що воно саме може зробити з природою. Е. Гідденс зазначає, що на зміну переважаючому зовнішньому ризику приходить панування рукотворного ризику. Якщо раніше зовнішні ризики сприймали як фатум, рок, і людина зверталася до оракулів чи шукала благовоління божественних сил у пошуках виходу з небезпек, то зараз, стверджує Е. Гідденс, на допомогу кличе експертів. Е. Гідденс виявив ті структурні елементи соціуму, трансформування яких породжує ризики. Він визначив двосторонній характер переходу до стадії рефлексивної модернізації, ввів поняття «роз'єднання», тобто включення соціальних відносин у глобальний контекст. Він постійно підкреслював, що модернізму внутрішньо притаманна тенденція до глобалізації. У своїх працях Е. Гідденс особливу увагу звертає на те, що зараз не тільки дія, а й відмова від прийняття рішень може призвести до виникнення ризиків. Дія викликає ризики, оскільки модернізація ускладнює технічні засоби та системи життєдіяльності людини, що зробило суспільство більш уразливим. У суспільстві ризику збільшується кількість внутрішніх ризиків, тобто ризиків, пов'язаних з людськими помилками. Бездіяльність же виникає тому, що, не ліквідувавши наслідків одного ризику, суспільство отримує новий, інколи більш суттєвий і складний.

Питання 3

Проблема людини в умовах становлення інформаційного суспільства ще недостатньо повно досліджена. Наукова проблема полягає в наступному: за останні кілька років під впливом розвитку віртуальних засобів взаємодії сталася серйозна трансформація соціальних відносин і комунікацій, що вимагає адекватного наукового пояснення нового контексту соціальної взаємодії. Сьогодні особистість буквально оточена інформацією. Зростає кількість каналів комунікації, засоби передачі інформації постійно спрощуються, стають більш компактними і доступними. Швидкість передачі інформації впливає на швидкість і частоту підвищення або зниження актуальності того чи іншого явища. Суспільство, завдяки мережі Інтернет, щодня може створювати незбагненні для окремого людського розуму обсяги даних. В результаті всього цього може створитися помилкове враження, ніби людство вже вступило в нову фазу свого розвитку – інформаційне суспільство. Однак, як справедливо зазначають деякі дослідники, існують і якісно інші думки, які відносять інформаційне суспільство до понять далекого майбутнього і вважають взагалі передчасним обговорення його особливостей, оскільки все те, що ми спостерігаємо у розвитку інформаційного середовища, є лише просте вдосконалення постіндустріального суспільства. Наявність розвиненої структури інформаційних мереж не є показником наявності інформаційного суспільства, оскільки ми не можемо визначити ту точку, в якій обсяг накопичених даних, що циркулюють в глобальному інформаційному просторі, приводить нас до нового етапу суспільного розвитку.

2 Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прихильники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, який виникає за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця, як основа індустріального суспільства, поступаються місцем інформації та знанню у сучасному суспільстві. В результаті, сам устрій соціуму сильно змінюється. Процеси взаємодії різних класів виходять на новий рівень. А революційні впливи інформаційної технології призводять до того, що в інформаційному суспільстві самі класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами». Ці «спільноти» вступають у контакт у віртуальному середовищі де стає дуже проблематично визначити соціальні статуси конкретних учасників даних спільнот, оскільки система позначення стає цілком умовною. Для того, щоб взаємодії в групах здійснювали прямий вплив на макропроцеси соціальної системи, по-перше, необхідно, щоб сама соціальна комунікація досягла такого стану, при якому означений вплив міг реалізуватися в групах різного рівня. По-друге, центр виробничої активності повинен переміститися на рівень безпосередніх об'єднань, саме вони повинні забезпечувати всі умови ефективності та креативності у суспільстві, де макросоціальна структура знаходиться під впливом процесів у малих групах. Про таку майбутню перспективу свого часу писав Елвін Тоффлер. Оскільки інформація – це інтегральна частина всієї людської діяльності, всі процеси індивідуального й колективного існування безперервно формуються новим технологічним способом, то сучасна комунікаційна система, що має глобальний характер, диктує соціальній системі нові вимоги. Суспільство і його внутрішня структура, а також функції окремих елементів змінюються і передусім ці зміни

позначаються на комунікаційних, передусім міжособистісних, зв'язках. Новий рівень соціальних відносин призводить особистість до усвідомлення існування нової віртуальної реальності, в якій істотно з розширюються рамки її зіткнення зі світом. Багато видів діяльності, важливих для існування, знаходять зовсім нову форму, і слідом за цим, процеси задоволення потреб особистості можуть бути так само перенесені у віртуальну реальність. Внаслідок цього вже в цій вторинній реальності з'являються і нові потреби, які також вимагають задоволення. Для більш якісного аналізу існування особистості в умовах інформаційного суспільства, необхідно оперувати термінологією, що виражає способи буття в даному суспільстві. Термін «віртуальна реальність» є одним з центральних понять теорії інформаційного суспільства, що виводить нас на питання способів взаємодії людей, соціалізації особистості тощо. Можливості більш активної участі особистості або соціальних груп у процесах трансформації соціальних систем є дійсно великими, що зокрема пояснюється відсутністю в інформаційному суспільстві жорстких соціальних обмежень. Резюмуючи зазначимо, що з появою нового типу суспільства його структура і структура соціальних зв'язків зазнає серйозних змін. Це відбувається завдяки новим способам соціальної взаємодії, заснованим на появі та впровадженні нових інформаційних технологій, за допомогою яких стало можливим створення єдиної глобальної комунікаційної мережі. Це призводить до того, що сильно видозмінюється структура інформаційних каналів, комунікативний простір особистості стає більш насиченим. Віртуальна реальність, яка конструюється за допомогою комп'ютерних технологій і глобальної комунікаційної мережі Інтернет, додає нового виміру у соціальні відносини. Процеси виробництва, споживання, освіти тощо переносяться у сферу віртуального. Внаслідок віддаленості, знеособленості або анонімності комунікаційних процесів у віртуальному середовищі змінюється уявлення не тільки про структуру комунікаційного процесу, але і про характеристики суб'єктів комунікації. А процес віртуалізації суспільства сприяє появі нових, або видозміні існуючих соціальних практик, що, у свою чергу, викликає реакцію на них з боку громадськості, завдяки чому виникають нові поведінкові, комунікативні алгоритми.

Тема 7. Антропологічний вимір економіки. Людина як суб'єкт економічної діяльності: соціально-філософській вимір

1. Людина як суб'єкт економічної діяльності. Людиновимірність сутності економіки, людина - вища мета функціонування та розвитку ринкової економіки.
2. Людина в світі товарно-грошових відносин; історія становлення та розвитку.
3. Економіка і мораль. Культурний сенс господарювання.

Питання 1

У процесі економічної діяльності людина стає виробником певних благ, а з іншого боку – їхнім споживачем, тобто вона є одночасно й метою, й засобом ведення господарства. Економічну свідомість і поведінку людей у процесі господарчої діяльності традиційно вважали підпорядкованими моральним і

релігійним нормам, що панували в суспільстві. У період раннього Модерну почався розвиток економічної теорії, у межах якої відбувалося більш глибоке осмислення феномену «економічної людини». А. Сміт утворив цілісну економічну концепцію, в основу якої поклав певне уявлення про людську природу. Він виокремив властивості людини, що обумовлюють усі види її господарської діяльності: схильність до обміну, егоїзм, постійне бажання поліпшити своє становище. Ці риси мають такі економічні наслідки, як поділ праці, вибір індивідом заняття, продукт якого матиме більшу вартість. Узагалі людиною керує власний інтерес. Хоча прагнення до приватного збагачення суперечить моралі, його компенсує принцип «незримої руки ринку». А. Сміт стверджував: «...переслідуючи власні інтереси, людина незримою рукою підштовхується до цілі, яку вона зовсім не переслідувала, – приносить користь суспільству, навіть більшу, ніж ті, які свідомо прагнуть до цього». З позиції ліберала А. Сміт закликав державу не заважати індивіду в його автономному існуванні. На думку Д. Рікардо, який розвивав ліберальні ідеї А. Сміта, притаманне людині прагнення до реалізації власного інтересу є очевидним. Але він спостерігав значну різницю в економічній поведінці представників різних класів. Так, наприклад, капіталісти дійсно поведуться відповідно до логіки власного інтересу, хоча на них також помітно впливають різноманітні звички та забобони, поведінка робітників залишається повністю підпорядкованою «інстинктам», а землевласники є лише одержувачами ренти, які не мають справжнього контролю над своїм економічним становищем. Модель «економічної людини» А. Сміта і Д. Рікардо характеризують визначальна роль власного інтересу в мотивації економічної поведінки; компетентність, верховенство мотиву максимізації прибутку. Ці автори вважали, що риси економічного суб'єкта властиві кожному індивіду і є особливо розвиненими у підприємців. Але оскільки товарне господарство притаманне також іншим типам суспільства, модель «економічної людини» можна застосувати до різних історичних умов. У філософії засновника англійського утилітаризму Дж. Бентама було запропоновано образ гедоніста. Мислитель вважав, що будь-яка людська думка та дія мають за мету досягнення добробуту в тій чи іншій формі. Він пропонував вимірювати добробут сумою страждань і сумою задоволень за певний період часу. Інтереси суспільства Дж. Бентам механістично зводив до суми інтересів громадян. На його думку, державні закони повинні забезпечувати максимальне щастя для всіх. Концепція людської природи Дж. Бентама претендує на універсальність і не обмежується тільки економічною сферою. Людина у Дж. Бентама є настільки абстрактною, що її класова приналежність здається несуттєвою. Як вже було сказано, її відрізняє гедонізм – прагнення до досягнення задоволень і уникнення страждань, причому багатство є лише окремим випадком задоволень. Ще однією характерною рисою моделі людини Дж. Бентама є так званий «рахунковий раціоналізм»: кожен розраховує, які дії потрібні для отримання максимуму щастя, а можливі помилки виникають через недостатню спроможність до арифметики, упередженість і забобони. Наслідком гедонізму стає пасивно-споживча орієнтація, оскільки людина є націленою на негайне споживання, а сфера виробництва цікавить її дуже мало. Представники німецької історичної школи економіки виступали проти ідеї індивідуалізму класичної школи та її методології. Предметом їхнього аналізу стає «народ» не

як механічна сукупність індивідів, а як історично обумовлене ціле. Окрему людину вони розглядають як продукт соціально-історичного середовища, її погляди, мотивації та потреби змінюються у ході історичного розвитку суспільства. Окрім егоїзму, суб'єкт економічної діяльності може мати більш піднесені мотивації: «почуття спільності» та «почуття справедливості». Людина, з точки зору історичної школи, є схильною до всіляких зовнішніх впливів, і нею керують іноді егоїстичні, а іноді альтруїстичні спонукання. У деякому розумінні трактування людської природи в історичній школі виглядає досить поверхневим, але воно, безперечно, є більш науковим. У 70-і рр. XIX ст. маржиналісти зробили сферу споживання головним предметом власної уваги. В якості зразка вони взяли надкласового гедоніста Дж. Бентама, але доповнили цю концепцію ідеєю А. Сміта про прагнення до максимального добробуту при найменших витратах. В такий спосіб ними було запропоновано модель «оптимізатора». Визначними рисами маржиналістської людини-оптимізатора є також її незалежність від зовнішніх впливів, володіння інформацією, здатність до вибору оптимального варіанту дій, зіставлення цілей із засобами їхнього досягнення. Така модель певною мірою обумовлювалася економічними процесами кінця XIX ст., а саме відчуженням праці. Наслідком цього стає відрив виробництва від споживання і перетворення останнього на справжню мету людського існування, а праці – на необхідне зло. Появі образу людини-оптимізатора могло сприяти, в тому числі, й формування соціального про шарку рантьє, для яких процес виробництва залишається практично невидимим і яким притаманна психологія споживача та індивідуалізм. Критика абстрактної концепції людини-оптимізатора здійснювалася з боку економістів, які намагалися позбавити економічну науку гедонізму і психологізму, залишивши в ній тільки «безособову» логіку раціонального вибору (В. Парето, І. Фішер та ін.). На відміну від них, А. Маршалл прагнув зберегти основні риси моделі гедоніста-оптимізатора, але максимально наблизити її до реальних властивостей суб'єктів господарчої діяльності. Він зробив спробу синтезу досягнень маржиналістів, класичної та німецької історичної шкіл економічної науки. А. Маршалл вважав, що економічна теорія має розглядати не первинні потреби людини, а їхнє грошове вираження, оскільки головним мотивом господарчої діяльності є саме бажання отримати платню, яку потім може бути витрачено як на егоїстичні, так і на альтруїстичні цілі. Мислитель підкреслював історичний характер людських потреб і вирішальний вплив виробництва на їхню еволюцію. Саме розвиток нових видів діяльності спричиняє появу нових потреб, а не навпаки. У цілому А. Маршалл був згоден з тим, що праця потребує тяжких зусиль і є необхідною для отримання майбутніх задоволень. Але, в той самий час, він вважав, що у сприятливих умовах робота, навіть за наймом, доставляє людині більше задоволення, ніж страждання. В економічній діяльності однаково виявляються прагнення до задоволень і бажання уникнути турбот. Головним моментом тут стає раціональна поведінка людини-гедоніста. Велику роль у мотивації економічної поведінки, на думку А. Маршалла, відіграють раціональні звички. Таким чином, у західній філософії господарства Нового часу уявлення про людину як суб'єкта економічної діяльності зазнавали помітних змін. Вихідним пунктом їхньої еволюції стала «позаісторична» модель «економічної людини», яку однак можна ототожнити з образом підприємця

капіталістичної доби. Моделі гедоніста, оптимізатора були також значною мірою обумовлені процесами розвитку капіталістичної економіки. У методологічному плані більш науковий підхід до вивчення антропологічного виміру економіки був характерним для німецької історичної школи економіки, представники якої свідомо розглядали суб'єкта економічної діяльності у контексті конкретно-історичних реалій.

Питання 2

Природа грошей, як і будь-якої цінності, визначається їх соціальною функцією як системою значень, у якій фіксується соціальний досвід практичної діяльності людей. Гроші виступають як опосередковуюча ланка у стосунках між людьми, тому їх можна розглядати як об'єктивовану форму соціального зв'язку. Тим самим гроші виконують інтегративну функцію: вони об'єднують людей у спільноти різного рівня загальності та складності, інтегрують кожен конкретну особистість в життя соціуму через сприйняття цієї особистістю системи загальноприйнятих для цієї спільноти системи значень, репрезентованих грошима. За останні півтора десятиліття в Україні суттєво змінилися смисли, які несуть людині гроші як знакова система, однак "проста" людина ще внутрішньо не перебудувалася, їй ще треба навчитися мислити і говорити "мовою" грошей. За умов перехідного періоду, коли нормальний перебіг економічних процесів був дуже утруднений, а нерідко й практично неможливий, разом з тим вплив економічних факторів на соціальну сферу мав гіпертрофований характер внаслідок того, що життя основної маси громадян звелось до виживання, до здобування мінімально необхідних засобів до існування. Тяжка економічна ситуація "відсікла" від реальних життєвих обставин широких соціальних верств можливість здобути повноцінну освіту, одержувати належну медичну допомогу, облаштовувати свій побут тощо. Саме на цьому тлі після здобуття незалежності відбулося різке розшарування українського суспільства. Воно було неминучим після скасування штучної зрівнялівки, яка нехтувала особистим потенціалом кожної людини. Здорова соціальна диференціація була об'єктивною необхідністю, вона диктувалася потребою формування власної еліти в державі, що постала на уламках УРСР, потребою здобуття кожною людиною свого соціального статусу залежно від здатності до самоорганізації, рівня культури, інтелектуального та людського потенціалу. Однак за умов, коли економічні та соціальні механізми стратифікації суспільства були практично заблоковані, на перший план вийшли інші фактори. Серед них логічно було б назвати насамперед майновий, бо він виражає стратифікаційну роль власності. Проте його вплив був знівельований, по-перше, юридичною невизначеністю інституту приватної власності, коли жоден громадянин не міг бути до кінця впевнений у тому, що його права власника достатньо захищені, а, по-друге, сумнівною економічною значущістю самої цієї власності, позаяк, незважаючи на велетенські масштаби різноманітного майна, яке раптом стало об'єктом приватизації, технічний стан його за багатьма параметрами не відповідав світовим умовам конкурентоздатності, а окрім того, його свідомо "добивали" в розрахунку на майбутню приватизацію за безцінь. За таких умов лише гроші, причому не в національній, а в іноземній валюті, відповідали реальним потребам

приватизації – їх найлегше можна було після привласнення тут же надійно заховати. Тому в гроші почало з вражаючою легкістю перетворюватися все, що потрапляло “під руку” в ході приватизації. Гроші, а не власність – приватна, акціонерна, кооперативна тощо – стали виконувати роль основного стратифікуючого фактора. Така соціальна диференціація не відповідає в повній мірі ні потребам і закономірностям буття соціуму, ні реальним характеристикам конкретних людей, з яких він складається, тому утворена соціальна структура має невиражений, нестабільний, за виразом В. Ткаченка, непередбачуваний характер: “У суспільстві, в якому відсутня повна і безумовна власність... коли один формаційний стан розвалився, а інший ще не сформувався, у нас відсутні дійсно економічні і правові суб’єкти... У такому суспільстві не діють економічні (класоутворюючі) механізми соціального структурування, їхнє місце займають позаекономічні, адміністративно-вольові механізми”. Корені цих проблем сягають ще кінця 20-х років ХХ ст., коли була закладена схема, яку й досі несе в собі соціальна структура сучасного українського суспільства: класоутворюючі ознаки й відносини між різними соціальними групами були узурповані державою. Як відзначає В. Ткаченко, власне економічні класи перестали існувати, відносини з приводу власності на засоби виробництва були замінені боротьбою навколо перерозподілу – за контроль над каналами редистрибутивної мережі. Якщо в рамках ринку матеріальний добробут визначається прибутком від власності на свою робочу силу, то в радянській системі цей прибуток замінило “жалування” – по суті рента від статусу в розподільчій системі. Гроші, які одержувала людина, відірвалися від її власності, так і не будучи логічно пов’язані у свідомості з власністю суспільною, бо, як казали українські селяни, “гуртове – чортове”. Гроші відірвалися і від праці, мірилом якої вони були в усі часи. Принцип державного патерналізму створював видимість, що гроші та інші блага, які одержує людина від доброї матері-батьківщини внаслідок редестрибуції, їй даруються, а не створені її власною працею. Редистрибуція – це такий фактор соціальної диференціації, який поділив суспільство на дві великі функціональні частини: рядових виробників, які створюють додатковий продукт, і розпорядників, які вилучають цей додатковий продукт і забезпечують його перерозподіл. Той переділ власності, який відбувся в Україні після здобуття незалежності, мав не стільки характер реформування старої системи й переходу до іншого формаційного стану суспільства, скільки був органічним продовженням суті й духу радянських суспільних відносин, в яких виробнича основа грошей була підмінена редистрибутивними механізмами. Різниця полягала в тому, що з цих механізмів було знято суворі обмеження партійно-радянської дисципліни і раптова свобода того процесу, який в народі дістав назву “дерибан”, перевела його в режим вакханалії. “Великі гроші”, приведені в дію цими соціальними зрушеннями, не можуть функціонувати за строго визначеними механізмами сучасних ринкових відносин, гра йде “не за тими правилами”. Вони не могли стати “кровоносною системою” соціально орієнтованої ринкової економіки, декларованої як мета соціально-економічної трансформації України, бо сфера їх функціонування – паразитарні структури, що існують лише за рахунок деформацій економічного життя. Справжні носії майбутніх цивілізованих ринкових відносин – не люди, пов’язані з торгівлею та розподілом, а соціальні

групи, здатні орієнтувати фінансові потоки на досягнення максимально прогресивних показників у виробництві, зацікавлені у вільній економічній конкуренції, для яких гроші не самоціль, а високоточний інструмент для високопрофесійної роботи. Сьогодні ж стан соціальної структури українського суспільства та її динаміка визначаються системою статусів, що не мають чіткої економічної зумовленості, але стосуються доступу до матеріальних ресурсів, зокрема і в першу чергу фінансових. Ієрархічна система соціальних статусів формувалася на основі взаємодії двох факторів: політичної влади і контролю за перерозподілом в економічній сфері. Звичайно, майнова диференціація, викликана цими факторами, є реальним і незворотним кроком до справжньої соціальної стратифікації. Соціальна нерівність, стратифікація суспільства на верстви – це обов'язково розшарування майнове, яке найчастіше виражається саме в грошовому вигляді – прибутку, зарплаті, показниках споживання тощо. Тому, до речі, саме грошові показники майнового стану українських громадян, які ще п'ятнадцять років тому всі поголовно не мали нічого, окрім виплачуваної за зрівняльним принципом зарплати, є переконливим свідченням блискавичного процесу глибокої соціальної диференціації, якої зазнало наше суспільство. Однак слід зазначити, що, хоча новітня історія багата як на приклади карколомного фінансового успіху окремих успішних підприємців, так і на сумну статистику злиднів, все ж таки модель, до якої тяжіють сьогодні цивілізовані економічно розвинені суспільства – це зростання середнього класу і нівелювання соціальних контрастів, що виявляється у перерозподілі грошових прибутків та матеріальних благ. Середній клас, курс на розбудову якого декларований як одна з найважливіших соціальних цілей української держави, має бути основним чинником економічної та політичної стабілізації нашого суспільства. Це та верства, гроші якої не бувають “шаленими” або “торьованими”, а є, навпаки, розумним і поміркованим засобом гідного людського життя. Саме та верства, яка підтримує у суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистого потенціалу людини та реалізації принципу соціальної справедливості. Утвердження його позицій в українському суспільстві можна розглядати як альтернативу появі глибоких грошово-майнових розбіжностей і пов'язаного з ними соціального напруження. Безумовно, створення середнього класу – справа багатьох десятиріч, а іноді й сторіч, однак за умов інтенсивних соціально-економічних перетворень в Україні правомірно принаймні ставити питання: як далеко країна просунулася в цьому напрямку і наскільки вірно напрямок визначений. За визначенням О. Барановського, середнім класом можна назвати соціальну групу, що має набір певних характеристик: визначений рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність своєї справи; висока професійна освіта та кваліфікація; відносна задоволеність статусом; помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціального порядку і стабільності; суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом. Серед критеріїв, за якими ідентифікується приналежність до середнього класу, кожен тією чи іншою мірою передбачає грошові параметри. Попри все розмаїття і нечіткість критеріїв приналежності до середнього класу головним залишається прибуток. Здебільшого він визначається “не конкретними сумами, і не кількістю речей чи продуктів, які можна купити. Дохід іменується

“пристойним”. Звичайно, уявлення про те, що таке “пристойний” дохід сильно відрізняються. Незмінно одне: це такий дохід, що задовольняє того, хто його одержує... Дохід представників середнього класу – середній”. Його фінансові джерела – заробітна платня, підприємницький прибуток, прибуток від власності, заощадження, пенсії, стипендії, інші соціальні виплати. Зростаюче розмаїття та ускладнення структури прибутків громадян ускладнює реальну оцінку рівня розвитку середнього класу в Україні, тим більше, що суб’єктивні оцінки людьми рівня свого матеріального добробуту за умов різких змін усіх параметрів життя дуже відносні. Більш ніж скромні грошові та майнові показники добробуту середньостатистичного українського громадянина свідчать, звичайно ж, не про його нездатність нормально працювати і нормально забезпечувати себе і свою сім’ю, а про те, що соціально-економічні умови для такої праці і такого заробітку ще не створені. Це призводить до вимивання з українського соціуму найбільш працездатних, молодих та енергійних людей, які змушені працевлаштовуватися за кордоном. За оцінками Н. Білопольського, за дванадцять років за кордон виїхали вісім мільйонів українців. Однак, разом з безперечними втратами, у трудовій міграції варто бачити й нові можливості, які відкриваються в утвердженні в Україні ринкової ідеології та практики. Трудові мігранти нашого часу – соціальна верства, яка спрямувала в Україну потік зароблених чесною тяжкою працею “живих” грошей, що чинять реальний вплив на добробут широких верств населення, розв’язання соціальних проблем за кошти самих громадян, а зрештою і на інвестиційні процеси. Основна маса трудових мігрантів – це люди, які виїхали за кордон тимчасово, їх досвід роботи й життя в чужих країнах не лише не підірвав, але здебільшого зміцнив їх прагнення повернутися на батьківщину й тут облаштувати своє життя у відповідності до стандартів цивілізованих країн. Сьогоднішні втрати, пов’язані з їх відсутністю в Україні, у недалекому майбутньому, за умов створення сприятливого та правового клімату, мають відшкодуватися поверненням в українське суспільство значного контингенту людей, домінантами яких є самозайнятість і підприємницька діяльність, готових до ризику і опори переважно на власні сили й ресурси, відданих цінностям, які, як правило, поділяють представники середнього класу. Це люди, яким притаманний раціоналізм у виборі життєвих стратегій, висока мотиваційна напруженість, нові стандарти поведінки на ринку праці, великий потенціал соціальної самоорганізації та національної мобілізації. “Трудові мігранти – це своєрідні місіонери ринкової ідеї, носії підприємницької свідомості, першопрохідники на закордонних ринках праці. І в цьому плані трудові мігранти утворюють ту соціально- фахову групу, яка, поза всяким сумнівом, є “класоутворювальною” і буде згодом інкорпорована у багаточаровий середній клас у нашій країні”. Важливо підкреслити, що гроші як стратифікуючий чинник не можна абсолютизувати, в українському суспільстві вони висунулися на чільне місце внаслідок екстремальних обставин перехідного періоду, але це створює додаткові небезпеки для формування нової соціальної структури. Серед таких небезпек, насамперед, треба побачити проблему “одновимірності”. Під “одновимірністю думки та поведінки” людини Г. Маркузе має на увазі підпорядкування потреб і прагнень людини особливій формі виробництва та розподілу, яка своєю продуктивністю та ефективністю, здатністю збільшувати

комфортність, перетворювати непотрібне в потребу створює нові, більш ефективні та приємні форми соціального контролю, породжує новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. Вихолощується зміст основних цінностей ринкового суспільства – свободи та автономії людини, бо вільний вибір попри все зростаюче розмаїття товарів та послуги не означає свободу, оскільки ці товари та послуга реалізують витончену форму соціального контролю над людиною, а постійне відтворення в життєдіяльності індивіда його зростаючих потреб не стверджує його автономію, позаяк ці потреби майстерно нав'язані і лише підтверджують ефективність соціального контролю. Скрізь, повсюдно, в усіх формах існує лише один вимір: виробничий механізм і товари, які він продукує, “продають” людині певний цілком визначений спосіб життя. У цьому новому історичному типі тоталітаризму гроші постають як чуттєво-наочне вираження “одновимірності”, універсальний посередник, що пов'язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею, і занурює її у світ відчуженого буття. Гроші і є тією єдиною “мірою”, що зводить нескінченне розмаїття цих форм до “одновимірності”, в якій існують лише кількісні відмінності, теж обраховувані саме за допомогою грошей. Сказане не слід розуміти в тому сенсі, що “одновимірність” зводиться до влади грошей над людиною. Її потрібно розглядати значно ширше – це тотальний контроль суспільства над індивідуальним буттям людини, який відрізняється від попередніх форм тоталітаризму проникненням соціального контролю у сфери, раніше недосяжні для уніфікуючих впливів соціуму. Гроші постають тут лише як дуже зручний та ефективний інструмент здійснення тоталізації. Однак, оскільки сам цей процес за своєю суттю є руйнуванням традиційних соціокультурних підвалин людського буття, раціональний початок, який гроші від самого свого виникнення утверджували в соціальному житті, перетворюється у власну протилежність – існуюче суспільство стає ірраціональним, виявилось, що “нав'язування Розуму цілому суспільству є парадоксальною й безглуздою ідеєю”. У 1970-х роках у розвинутих країнах Заходу соціальні дослідники, зокрема А. Тофлер, Д. Янкелович, Д. Нейсбіт, Р. Белла, Ф. Фукуяма, К. Леш та інші почали фіксувати зміни масових уявлень про суспільний прогрес. Як відзначає В. Степаненко, відбувається трансформація цінностей та потреб людей від економічно-матеріальних статистично-кількісних грошових вимірів матеріального благополуччя до цінностей самореалізації через освіту, професійну та творчу діяльність. “Нові правила” самореалізації передбачають різні форми самовдосконалення, розвиток цінностей “нового індивідуалізму”, а також актуалізацію цінності таких базових аспектів соціального існування людини, як здоров'я, довголіття, якість та доступність медичних послуг, якість довкілля, їжі, повітря, води. Складність та драматичність цієї новітньої трансформації цінностей, швидкість та масштабність соціальних змін періоду 1960-1990-х років відомий соціальний філософ Ф. Фукуяма, охарактеризував як “великий розрив”. Додатковим (хоча для нас дуже важливим) фактором звернення до аналізу впливу соціокультурних чинників на сучасну ринкову економіку стала поразка стратегій механічного копіювання досвіду розвинутих демократій та ринкової економіки на іншому, зокрема посткомуністичному, а для нас конкретно

українському соціокультурному ґрунті. Зокрема, один із колишніх провідних економістів Світового банку Дж. Стігліц фактично визнав хибність стратегії цієї інституції на початку 1990-х років, зорієнтованої лише на проведення макроекономічної реформи, технічне зростання економічних показників без одночасного розв'язання проблем трансформації суспільних інституцій та громадянської участі у процесах реформ у посткомуністичних країнах.

Питання 3

Сьогодні термін "моральний", що був вперше запроваджений в науковий обіг Цицероном, застосовується у трьох основних значеннях: для позначення сукупності принципів і норм поведінки людей у відносинах один до одного і суспільства; як повчальний висновок з будь-якого вчинку, події; як повчання або наставляння. "Моральність" означає як внутрішні якості людини, засновані на ідеалах добра, честі, обов'язку і справедливості, котрі виявляються у відносинах до людей і природи, так і сукупність норм, правил поведінки людини в суспільстві та у ставленні до природи, які визначаються цими якостями. Крім того, до моралі можна віднести звичаї або уклад життя. Всі структурні елементи моралі містять ціннісні орієнтації, ціль моральної діяльності, засоби її досягнення, мотивацію, а також оцінку ймовірних результатів. Мораль, як форма суспільної свідомості, володіє такими специфічними властивостями, як імперативність, нормативність та оцінювання. Перше означає, що вона спроможна панувати, приписувати певний образ дій. Нормативність вказує на спроможність визначати межі людської поведінки. Вони встановлюються двома способами: за допомогою заборон на неприпустимі форми взаємовідносин між людьми та зразків, що виражають бажані варіанти вчинків. Оцінювання моралі полягає в тому, що за її допомогою здійснюється оцінка людської поведінки як самою людиною, так і тими людьми, що її оточують. Формами такої оцінки виступають схвалення і осуд. Властивості моралі визначають її суспільні функції. Основними з них є: регулююча, виховна, пізнавальна, світоглядна. Перша виражається в регламентації суспільних відносин, обмеженні негативних спрямувань і самоконтролі індивіда за своїми вчинками. Вона реалізується за допомогою певних норм, заповідей, правил і т. ін. Ця функція вважається провідною. Мораль є первинним регулятором суспільних відносин в тому сенсі, що вона, разом зі звичаями та традиціями, з'явилася задовго до появи держави і права в сучасному розумінні. Виховна функція втілюється у формуванні моральної свідомості особистості, закріпленні її вимог на рівні поведінкових установок. Вона реалізується у процесі виховання, навчання, просвітництва, практичної моральної діяльності індивіда. За її допомоги відбувається передача морального досвіду від покоління до покоління, відтворюється певний моральний тип особистості. Пізнавальна функція моралі виражає її спроможність створювати духовний потенціал особистості. В процесі суспільної практики, у взаємодії з іншими членами колективів, людина удосконалює себе як особистість, розширює свій моральний кругозір, підвищує рівень моральної культури, духовно оволодіває тим, що є соціально значимим в різних сферах людської діяльності. Одночасно з цим реалізується світоглядна функція моралі, котра допомагає людині визначитися в системі ціннісних пріоритетів, пов'язати

власні життєві спрямування з суспільним ідеалом, напрацювати тверді моральні установки і переконання. Реалізація функцій моралі пов'язана з такими категоріями, як моральні цінності, норми, принципи. Під цінностями зазвичай розуміють значимі для людини уявлення про будь-що, як про благо, зокрема – добро, дружба, щастя, гуманізм, любов, свобода, справедливість і т. ін. Цінності створюють певну ієрархію, в якій виокремлюється вище благо та його похідні. Найявні ієрархії цінностей досить різні і залежать від панівного світогляду, релігійних традицій, офіційної ідеології, усвідомлення сутності буття. Їх досягненню сприяє дотримання певних моральних норм і принципів. Зокрема, для релігійної свідомості абсолютною цінністю виступає Бог. Вищими цінностями є ті, що долучають людину до Бога і рятування душі. В класичному лібералізмі вищою цінністю слугує свобода індивіду. Комуністична ідеологія, в тому варіанті, що панувала в колишньому СРСР, вважала вищою цінністю суспільне благо, за якого інтереси особистості підпорядковувалися інтересам держави, суспільства, колективу. Під нормами розуміються правила поведінки або приписання щодо тих або інших вчинків. Розрізняються норми – заборони (не убий, не вкради, не прелюбодій) та норми – еталонні зразки (будь чесним, справедливим, чуйним). Норми моралі вказують на межі дозволеного. Якщо людина не дотримується таких загальноновизнаних норм, її поведінка визнається аморальною. Моральні принципи виражають універсальні формули поведінки: любов до ближнього, не заподіяння шкоди і т. ін. Процес становлення моралі на зорі людської цивілізації відбувався за такою схемою: спочатку у вигляді заборони – табу. Згодом на їх основі склалися звичаї і традиції. Моральна свідомість індивіда була невід'ємною від моральних уявлень первісного колективу. Людина засвоювала норми поведінки, наслідуючи родичів. По мірі розвитку суспільного розділення праці, виникнення приватної власності та моногамної родини сформувалася моральна свідомість у сучасному розумінні. На відміну від тварин, людина наділена свідомістю, і самі моральні інстинкти трансформуються і набувають якісно інший характер. У подальшому, по мірі розвитку виробничих сил, змінюється середовище проживання та відбувається ускладнення суспільних відносин, ускладнюються і розвиваються моральні уявлення людей. Однак протягом всього розвитку суспільства у моральній свідомості знаходять відображення потреби яким-небудь чином упорядкувати відносини між людьми, як у побуті, так і в процесі трудової діяльності. Незважаючи на те, що мораль як первинний регулятор людської поведінки історично передреформує формальному праву та іншим формальним інститутам, сьогодні формальні інститути виступають основним регулятором людських взаємовідносин. Мораль історична, вона змінюється по мірі зміни матеріальних та соціальних умов життя. Одночасно з цим, структура моралі містить позаісторичне ядро, яке створюють такі вічні цінності і норми людських взаємовідносин, як "не кради", "не прелюбодій", "не лжесвідчи" і т. ін. Зрозуміло, що форма проявлення цих моральних імперативів змінюється у часі, розповсюджується на більш широке коло осіб. Такі імперативи виступають в ролі базових принципів, визначаючи саму можливість існування людських спільнот. Таку обставину важливо враховувати в періоди крутих змін у суспільному житті, які супроводжує трансформація звичних моральних уявлень. Вихід за межі моральних принципів як в особистих взаємовідносинах,

так і в політиці, призводить до загострення моральних суперечностей, підриває інститут довіри. Людина як суб'єкт моральних відносин є не тільки її носієм, але і джерелом розвитку. Протягом всієї історії людства мораль змінювалася не тільки внаслідок зміни об'єктивних умов праці та побуту, але і різних ідей, релігійних уявлень, як результат накопичення соціального досвіду, законодавчої практики, виступаючи іноді прямим наслідком діяльності суспільних рухів, політичних партій та об'єднань. При цьому необхідно пам'ятати, що індивідуальна та суспільна моральна свідомість можуть не збігатися, але пануюча суспільна мораль в основному закріплюється в чинному законодавстві. В наш час найбільш розповсюдженою є класифікація, за якою виділяються такі теорії (концепції) обґрунтування моралі. В натуралістичній концепції вимоги моралі виводяться з незмінної природної сутності людини. Зазначимо, що різними авторами вона розуміється по-різному. У деяких представників даного підходу натуралізм не є єдиною основою моральності. В простому варіанті моральні уявлення виступають як продовження та ускладнення групових інстинктів тварин, що забезпечують виживання виду в боротьбі за існування. Інші представники цього напряму беруть до уваги принципову відмінність психіки людини від психіки тварин, роблять акцент на еволюційному походженні моралі у процесі розвитку людини як виду. Але і вони базуються на біологічно – психологічній сутності індивіду як природної істоти. Подібні погляди йдуть від ідей Геракліта та інших мислителів давності. В епоху Відродження вони представлені в етичних переконаннях Дж.Бруно. В Новий час на них спираються Д.Юм, Л.Фейєрбах та інші. Від них відштовхуються представники еволюційної етики в особі Г.Спенсера і П.Кропоткіна. Натуралістичні ідеї підтримують і теоретики утилітаризму І.Бентам і Дж.Мілль. Основна ідея утилітаризму полягає в моральному виправданні дій, котрі призводять до досягнення найбільшої кількості щастя для найбільшої кількості людей. Тобто, моральними визнаються дії, що максимізують суспільну корисність. Ймовірним недоліком утилітарного підходу можна вважати виправдання пригнічення інтересів окремих індивідів заради прискорення можливого досягнення більшого спільного щастя. Важливим недоліком даної концепції є труднощі, що виникають при спробах пояснення вчинків, які не базуються на власному інтересі індивідів (жертвенна поведінка). Сучасні варіанти утилітарної теорії намагаються усунути деякі її недоліки. Однак при цьому залишається незмінною загальна методологічна основа даного підходу. Таким чином, моральність підпорядковується очікуваному практичному результату, корисності, що суб'єктивно розуміється. Ще один напрямок етичної думки представлений креаціоністськими, ідеалістичними теоріями моралі. Їх прибічники спираються на її трансцендентність, незалежність від психічних або фізичних якостей людей. В креаціоністських теоріях доводиться божественне походження моральності. Відповідно до цих теорій моральний закон дарується людині Богом. Основними релігійними системами моралі є іудаїзм, християнство, іслам та буддизм. Походження етичних принципів цих світових релігій пов'язується з іменами Мойсея, Ісуса Христа, Мухаммеда та Будди. Розуміння моралі відображені у відповідних релігійних джерелах (Старий та Новий Завіт, Коран та інші). В цьому ж напрямі лежать ідеалістичні теорії моралі, серед яких найбільш відомі ті, що пов'язані з іменами Платона, І.Канта,

Г.Гегеля. Світ дуалістичний, як стверджував Платон, і включає видимий світ (світ явищ) та світ вічних ідей – ейдосів, котрі є прообразами всього, що є у видимому світі. Платон вважав, що сенс життя людини полягає у наближенні до світу ідей шляхом самовдосконалення. Добродесність, на його думку, є природженою, вона проявляється по мірі того, як душа людини згадує те, що знала до народження. Платон виходив з пріоритету соціальної гармонії. Він стверджував, що людина стає моральною, коли підпорядковує своє життя інтересам суспільства. В абсолютистській концепції мораль розглядається як провідна основа людського буття. Поняття добра, справедливості і обов'язку сприймаються людиною інтуїтивно. В трактуванні І.Канта, головну роль у з'ясуванні морального сенсу вчинку відіграє людський розум. Абсолютистський підхід виходить з пріоритету обов'язку щодо понять користі, добра або щастя. Необхідність виконання морального обов'язку завжди диктує певну лінію поведінки, незалежно від того, наскільки вона узгоджується з особистим благом або раціонально зрозумілою суспільною доцільністю. І.Кант сформулював так званий категоричний імператив: "...Роби тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом". Під максимою розуміється емпіричний мотив поведінки індивіду, а категоричний імператив виступає як природжене знання. І.Кант констатує історичність моралі. Однак, разом з тим, він визнає буття Бога як найвищої істоти, що визначає доцільний порядок природи, який дозволяє людині необмежено розвиватися як моральному суб'єкту. Г.Гегель розглядає етичні категорії як результат розвитку деякої абсолютної ідеї. Остання в своєму самовираженні проходить три стадії: суб'єктивного, об'єктивного та абсолютного духу. При цьому суспільно-історичний процес співвідноситься з об'єктивним духом, котрий саморозвивається, проходячи етапи безпосередньої моральності, абстрактного права, моралі. За Гегелем, кожна з названих етичних категорій відповідає певному історичному етапу розвитку суспільства. На його думку, моральність є об'єктивним аспектом людських вчинків, вона збігається з мораллю суспільства на даному етапі його розвитку та об'єднана з політичною свідомістю людей. Моральність виступає як подолання людиною своєї природності, умовою підпорядкування індивіда інтересам держави. У протилежність моральності, мораль виступає як суб'єктивна сторона людських вчинків, пов'язана з переконанням особистості, її оцінками та хвилюванням. Космізм, як спосіб обґрунтування моралі, виходить з розуміння життя як космічного феномену, що дозволяє розглядати перетворювальну діяльність людей як вираження вселенських закономірностей. Представники природнонаукового космізму К.Ціолковський, О.Чижевський, В.Вернадський обґрунтовували необхідність пошуку конкретних шляхів управління земною еволюцією. На думку фахівців, прибічники цієї концепції перебільшують спроможності людського розуму. Практичний розум, який приймає рішення, в тому числі з побудови життя, має свою межу. Тому не має підстав вважати, що виявлені на цьому етапі пізнання закономірності остаточні і додатні як керівництво на всі часи. Соціально-історичний напрямок в етиці пояснює походження моралі з інших позицій. Прибічники даної концепції виходять з пріоритету соціальної природи людини, що ставить її у принципово нові умови в порівнянні з іншими представниками тваринного світу. На їх думку, моральні

ув'язування складаються і розвиваються, головним чином, під впливом суспільних відносин. Подібні погляди знайшли відображення в працях Т.Гоббса, Дж.Локка, Ж.Ж.Руссо, французьких матеріалістів. Вагомий внесок в розвиток цього напрямку етичної мислі зробили К.Маркс і Ф.Енгельс. Вони пов'язали виникнення моралі з суспільною практикою на основі трудової діяльності, що дозволило розкрити об'єктивні причини суперечності моральних суджень, їх відносності з урахуванням класової приналежності суб'єкта моральних відносин. Вимоги моралі, виходячи з характеру суспільних, перш за все, виробничих відносин, обґрунтовує соціальний детермінізм. Цілісного характеру цей підхід набув у працях класиків марксизму і в подальшому був розвинений їх послідовниками. На їх думку, мораль визначається соціальним середовищем. Вона є відносною і залежить від класу оточення, до якого належить індивід. Істинною є мораль найбільш прогресивного класу. Прибічники даної концепції практично повністю ігнорують вплив будь-яких інших факторів на становлення і розвиток моралі. При цьому індивідуальне зводиться до соціального. Відбувається фактичне отождолення моральних якостей індивіда і моральних характеристик соціально-історичних спільностей людей. Таке трактування виключає можливість індивідуального морального вибору, що повністю розбігається з реальною практикою моральних відносин. Конвенціоналізм, як напрям етичної думки, будує обґрунтування моралі на базі ідеї суспільної угоди. Детальна розробка цієї ідеї викладена в працях Т.Гоббса, Дж.Локка і Ж.Ж.Руссо.

Вони, на відміну від прихильників соціального детермінізму, не ігнорують природну сутність людини. Зокрема, Т.Гоббс звертає увагу на природне людське суперництво, недовіру та жадання слави. На цьому підґрунті він доходить до висновку, що "поки люди живуть без загальної влади, котра тримає всіх у страху, вони знаходяться в тому стані, котрий називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх". В сучасних умовах висхідні положення конвенціоналізму отримали відображення в міжнародному визнанні непорушних основних прав людини. Важливим достоїнством сучасного конвенціоналізму є прагнення до пошуку таких правил суспільної взаємодії, котрі були б нейтральні щодо індивідуальних ціннісних переваг. Такий спосіб обґрунтування моралі вважається сьогодні найбільш плідним. В цих межах проявляється принципова можливість узгодження інтересів різних суспільних груп, досягнення широкого компромісу у питаннях моралі, з врахуванням перспектив соціально-економічного розвитку. Отже, практично всі відомі теорії моралі відображають ті або інші умови її становлення і розвитку. Висновки. Трансформаційні процеси в новому українському суспільстві збіглися з історично обумовленою необхідністю прискореного реформування економіки інверсійного типу. Людство за час свого існування набуло величезного досвіду в соціально-економічному будівництві. Відповідно досить логічним виглядає процес імпорту багатьох інститутів із розвинутих країн до молодшої української держави. Але тяжка спадщина радянської імперії з її командно-адміністративною системою у всіх сферах життя наклала свій відбиток на образ мислення всіх членів суспільства – від пересічних громадян до його еліти. В результаті чого моральні устої західного суспільства, які відіграють роль фундаменту для розвитку суспільних та економічних

інститутів, суттєво відрізняються, а інколи навіть протилежні моральним засадам сучасної української дійсності. Таким чином, експортовані інститути потребують адаптації до українських реалій. Більшість з них зможе прижитися на українських теренах без особливих викривлень тільки за умови досконального вивчення морального змісту соціально-економічних відносин. Усвідомлення суспільством важливості моральної складової соціально-економічних відносин створить перспективу до більш гармонійного поєднання цінностей бізнесової свободи, творчої праці і соціальної справедливості в господарській практиці та виступить основою для економічного зростання країни та подальшої інтеграції до світового співтовариства.

Тема 8. Економічні аспекти глобалізації

1. Сутність та передумови процесу глобалізації економіки.
2. Система міжнародного розподілу праці.
3. Глобальні проблеми світової економіки. Глобальна проблема бідності та перспективи її подолання. Економічна та соціально-політична модернізація у пострадянському геополітичному просторі.
4. Тенденції розвитку української пострадянської економіки.

Питання 1

Наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. трансформація світової системи міжнародних економічних відносин відбувається передусім під впливом глобальних тенденцій. Глобалізація як зростання взаємовпливу та взаємозалежності між країнами світу, переплетення їх економік стала основним мегатрендом світового розвитку. Внаслідок глобалізації та інтеграції, інтенсивних процесів глобальних трансформацій у рамках глобального капіталізму нині формується новий соціально-економічний устрій, суспільний лад, нова світова мегасистема – система глобального імперіалізму, неоімперіалізму, або світосистема глобалізму – з його викликами та загрозами. Природно, що сучасні концепції економічного розвитку відображають ці глобальні тенденції, а також містять можливі шляхи вирішення глобальних проблем, що постають перед людством. Більше того, з кінця ХХ ст. намітилась тенденція все більшого зміщення уваги вчених, дослідників у навіть політиків з окремих проблем на загальніші процеси глобалізації та глобалізму. Глобальна проблематика привела до зміни поглядів на концепції економічного розвитку, проблеми почали досліджуватися комплексно. Виникла молода наука глобалістика, яка вивчає сутність, закони й тенденції глобалізації. На сьогодні існують різні підходи до періодизації глобалістики (зазвичай вчені виділяють три або чотири етапи в її становленні) та її предмету. Тут думка науковців розділилась з самого початку, чітко окреслились межі двох основних підходів – вузького та широкого. При вузькому підході предметом глобалістики виступають актуальні глобальні проблеми, а завданням глобалістики є дослідження цих проблем і пошук шляхів їх вирішення. Найяскравішими представниками цього підходу були експерти Римського клубу, які зосередились на вирішенні глобальних проблем. Відповідно була введена до наукового апарату і категорія «глобальні рішення», під якою стали розуміти узгоджені,

всеохоплюючі й одночасні спроби вирішити якомога більше глобальних проблем або намітити шляхи їх вирішення та ефективнішу стратегію. Недоліком цього підходу було те, що кожна глобальна проблема вивчалась окремо: екологія – екологами, економіка – економістами, соціологія – соціологами. Серйозного наукового взаємозв'язку глобальних проблем, їхньої єдності, «контактних зон» між ними не було. Тому не було і глобалістики як науки в повному розумінні цього слова. Формування сучасних парадигм глобалістики розпочалось у 80-х рр. ХХ ст., коли почав інтенсивно розвиватись широкий підхід до цієї науки, і до середини 90-х рр. ХХ ст. склалися основні теоретичні засади такого підходу. Широкий підхід визначає предмет глобалістики як цілісність світобуття, що створюється, глобалізацію у всіх її виявах, глобальний розвиток людства; завданням глобалістики в цьому випадку виступає дослідження закономірностей і тенденцій такого розвитку. Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку 99 Зазначимо, що ширше поле досліджень приводить до значно меншої єдності в позиціях і підходах сучасних учених.

Основними концепціями, що активно задіяні в сучасній глобалістиці для адекватної роботи з її предметом, виступають:

1. Концепції індустріального і постіндустріального суспільства (Р. Арон, А. Турен, Д. Белл, Дж.К. Гелбрейт, О. Тоффлер), що дають анатомію соціальної структури, економічних інститутів і культурних цінностей, описують їх функції та «механізми» цілепокладання.

2. Теорія «суспільства ризику» (У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман), яка пропонує аналізувати буття сучасних суспільств через екологічні, технічні, політичні, економічні ризики й виклики і прагне виробляти рецептуру щодо їх подолання або мінімізації.

3. Соціосинергетика (І. Пригожин, Г. Малинецький, Л. Лесков та ін.), яка виходить з того, що світ – це відкрита й нестабільна система, а в її розвитку роль випадковості фундаментальніша, ніж роль необхідності.

4. «Світ-системна парадигма» (А.Г. Франк, Ф. Бродель, І. Уоллерстайн, С. Амін та ін.) з її поняттям «світ-економіки».

5. Структурно-функціональний підхід, запропонований американським соціологом Т. Парсонсом, який передбачає входження до соціальної структури сучасного світу а) доіндустріальних суспільств з двома «еволюційними універсаліями» – статусною стратифікацією та культурною легітимацією через письмову традицію; б) індустріальних або сучасних суспільств з чотирма універсаліями – бюрократичною організацією, грошима і ринком, єдиною правовою системою та демократичними об'єднаннями; в) постіндустріального суспільства з притаманними йому специфічними рисами.

6. Екологічну антропологію, основи якої розроблені Дж. Стюартом і Л. Уайтом, яка намагається виявити причинно-наслідкові зв'язки екологічної, соціальної і власне антропологічної криз, роблячи наголос на людині та її духовному (ментальному) світі.

7. Універсальний еволюціонізм (М.М. Мойсеєв, С. П. Капіца та ін.), який при аналізі соціо-природних процесів спирається на ідеї системного та еволюційного підходів, що дозволяє розглядати неживу, живу й соціальну матерії у фокусі єдиного універсального еволюційного процесу.

8. Ноосферологічну концепцію Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку В.І. Вернадського та його послідовників, згідно з якою розвиток біосфери не тільки увінчався появою тонкої сфери (оболонки), що охоплює поверхню Землі, – ноосфери, але саме нова якість (глобального) розуму має бути врівень соціально-політичним, екологічним та етичним викликам сьогодення і майбутнього.

Найдоцільнішим ми вважаємо цивілізаційний, або культурологічний підхід, у рамках якого предметом глобалістики є дослідження процесу глобалізації в його історичній динаміці – як становлення єдиного взаємопов'язаного світу через творчий діалог цивілізацій. У цьому розумінні однією з головних проблем глобалістики є розробка нової концепції діалогу цивілізацій як адекватної відповіді на глобальні виклики часу – етноконфесійні, геополітичні, геоекономічні, екологічні, моральні й культурні. По мірі того, як цивілізаційний підхід набуває поширення, ми можемо говорити про становлення в сучасній глобалістиці цивілізаційної парадигми, яка, на наш погляд, найкраще розкриває зміст суспільно-історичних процесів, характеризує особливості сучасної епохи, відповідає вимогам часу, а тому – є найбільш актуальною і перспективною. Очевидно, що між поняттями глобалізації та цивілізації існує певний взаємозв'язок і взаємозалежність, особливо сьогодні, коли глобалізація виступає об'єктивною закономірністю постіндустріальної цивілізації (зазначимо, що ми розрізняємо глобалізацію як об'єктивний процес і глобалізм як руйнівну дію певних легальних і латентних структур, у першу чергу, глобальних корпорацій і так званих країн-глобалізаторів). На сьогодні існують два, на перший погляд, діаметрально протилежні погляди на проблему взаємодії глобалізації і окремих цивілізацій. Згідно першого підходу, в ході глобалізації стираються географічні кордони соціальних цивілізаційних систем, а населення світу стає громадянами глобального суспільства. І дійсно, сьогодні ми спостерігаємо перехід від епохи національних суспільств і цивілізацій до епохи глобального надсуспільства. З іншого боку, глобалізація призводить до зіткнення цивілізацій через те, що сучасна парадигма розвитку є прийнятною лише для найрозвиненіших країн так званого «золотого мільярду». Більше того, Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку диференціація світової економіки як наслідок глобалізації виступає загрозою вимирання цілих цивілізацій. Але, насправді, між цими підходами немає протиріччя, тому що саме загроза уніфікації світу призводить до глобальних національних і релігійних конфліктів, виступає фактором світової нестабільності та можливою причиною зіткнення цивілізацій. Цей факт підтверджує необхідність урахування цивілізаційного фактору при дослідженні глобальних процесів, а отже – свідчить на користь цивілізаційного підходу. Цікавою, на наш погляд, є класифікація підходів до вивчення глобального світу вітчизняного дослідника А.С. Філіпенка. На його думку, основу сучасного цивілізаційного знання становлять відносно самостійних парадигм, сукупність яких дає можливість скласти більш-менш цілісне уявлення про генезис, структуру й динаміку сучасних цивілізаційних процесів: загально-історична; філософсько-антропологічна; соціокультурна; технологічна; економічна парадигма. При цьому ядром цивілізаційного підходу автор вважає філософсько-антропологічну парадигму. Теорії і підходи сучасної глобалістики

знайшли своє відображення в концепціях і моделях економічного зростання. Так, різне ставлення до перспектив і наслідків економічного зростання відобразилось у таких концепціях, як: концепція нульового економічного зростання, концепція сталого економічного розвитку, концепція ноосферного розвитку, концепція інноваційного економічного зростання тощо. Проаналізувавши сучасні концепції економічного розвитку, можемо зробити висновок, що в умовах формування світосистеми глобалізму, з появою нових викликів і загроз існуванню людства, вони (концепції) зазнають певної еволюції: змінюється їхня проблематика, дослідження стають ґрунтовнішими, наближенішими до життя, носять комплексніший характер – увагу вчених привертають не окремі, хай навіть глобальні, проблеми, а процеси глобалізації та глобалізму, взяті в цілому, майбутнє всього людства. І це закономірно: тільки на засадах єдності, взаєморозуміння, соціальної справедливості можливий подальший розвиток нашої цивілізації.

Питання 2

Міжнародний поділ праці — інтернаціональна форма суспільного поділу праці, що базується на спеціалізації та кооперації країн у виробництві товарів і послуг, якими вони обмінюються шляхом міжнародної торгівлі. До промислової революції кінця XVIII — початку XIX ст. міжнародний поділ праці базувався на природній основі — відмінностях між різними країнами у природно-кліматичних умовах, сировинних ресурсах, географічному положенні та ін. Процес його становлення зумовлений переходом від мануфактури до крупної машинної індустрії у країнах Європи, промисловою революцією. За цих умов потрібно було ввозити з-за кордону значну масу сировини, палива і продовольства, а вивозити промислові вироби, яких було більше, ніж цього вимагали національні потреби. В період розвитку колоніальної системи більшість слаборозвинутих країн поставляла на світовий ринок одну або дві переважно сировинні культури, що означало монокультурну спеціалізацію. Формою реалізації міжнародного поділу праці були дво- та тристоронні торговельні зв'язки. Після промислової революції міжнародний поділ праці став залежати від рівня розвитку продуктивних сил, від особливостей економічного розвитку країни: чим він вищий, тим різноманітніші й глибші форми її зовнішньоекономічних зв'язків. Нерідко в літературі міжнародний поділ праці повністю зводиться до міжнародної спеціалізації. Але такий погляд ототожнює дві різні економічні категорії (міжнародний поділ праці та міжнародна спеціалізація), і одна з них стає зайвою, а отже не повинна використовуватися в економічній теорії. Проте ними користуються і західні, і вітчизняні економісти. Це свідчить про неправомірність їх ототожнення. Якщо виходити з наукового розуміння кожної з цих категорій, то міжнародний поділ праці є складнішою (більш емкою) категорією і охоплює міжнародну спеціалізацію як одну з найважливіших складових частин. Іншою складовою є міжнародна кооперація. Форми міжнародного поділу праці. Існують три основних форми міжнародного поділу праці, що збігаються з формами суспільного поділу праці: 1) загальна, 2) часткова і 3) одинична. Загальна форма міжнародного поділу праці — поділ праці за родами і сферами виробництва: сільське господарство, сфера послуг,

добувні та обробні галузі промисловості. Тому в міжнародному поділі праці країни-експортери поділяють на індустріальні, сировинні, аграрні.

Часткова форма міжнародного поділу праці — поділ родів і сфер виробництва на окремі галузі промисловості, сільського господарства тощо. У міжнародній торгівлі ця форма означає зростання ролі міжгалузевого обміну готовими виробами. Одиначна форма міжнародного поділу праці — спеціалізація країни на виготовленні окремих деталей та вузлів певного складного товару: подетальна, поопераційна (або технологічна), типорозмірна. Про подетальну спеціалізацію, яка пов'язана з випуском вузлів, комплектуючих виробів, окремих деталей, йшлося в попередніх темах. Поопераційна спеціалізація — спеціалізація, яка здійснюється не на výroбах, а на певних видах робіт (видобуток сировини, ливарне виробництво, штампування, складання). Львівське акціонерне товариство "Електрон", наприклад, збирає телевізори із деталей, які випускають німецька компанія "Філіпс" та фірми деяких інших країн. Типорозмірна спеціалізація — спеціалізація деяких країн на виробництві певних готових товарів окремого типу. Так, США спеціалізується на випуску потужних гусеничних тракторів, а Німеччина — на випуску колісних тракторів малої потужності. На відміну від міжнародної спеціалізації, міжнародна кооперація виробництва і праці своєю техніко-економічною метою має випуск узгодженої продукції й здійснюється, як правило, на основі міжурядових угод за участю компаній, організацій тощо. Міжнародна науково-виробнича кооперація передбачає спільну розробку крупних науково-технічних проблем (наприклад, освоєння космосу) і передбачає обмін науково-технічною інформацією, продаж і купівлю ліцензій, "ноу-хау", обмін ученими тощо. Переваги міжнародного поділу праці. Завдяки участі у міжнародному поділі праці кожна країна отримує певні переваги, які зумовлені вибором країнами таких форм спеціалізації та кооперування виробництва, які найбільшою мірою відповідають: 1) її природним умовам; 2) досягнутому рівню розвитку продуктивних сил (передусім особистісного фактору і техніки); 3) національним затратам праці. Ці затрати визначаються з урахуванням, з одного боку, витрат на виробництво тих товарів, які країна виробляє і які обходяться їй відносно дешевше, а з іншого — витрат на виробництво таких товарів, які у разі відсутності міжнародної торгівлі обійшлися б їй дорожче при організації власного виробництва. Економічні вигоди, отримувані країнами з різним рівнем продуктивності, інтенсивності, складності праці, спонукають їх до участі у міжнародному поділі праці, в процесі інтернаціоналізації виробництва. За відсутності зовнішньої торгівлі промислово розвинутих країнам довелося б збільшити витрати виробництва у промисловості щонайменше у 1,5—2 рази. Світовий ринок. У процесі розвитку міжнародного поділу праці формувався світовий ринок. Світовий ринок — сукупність національних ринків окремих країн у їх взаємодії, пов'язаних між собою стійкими товарно-грошовими відносинами. Світовий ринок почав формуватися у XVI ст. у період великих географічних відкриттів. Якщо на початку XX ст. у структурі світової торгівлі значно переважала частка сировинно-аграрної продукції, а також товарів масового вжитку, то у другій половині XX ст. важливе місце посідає торгівля машинами, обладнанням, технологіями, інформаційними та інтелектуальними товарами тощо.

Міжнародний поділ праці (МПП) - це найвищий ступінь розвитку суспільно-територіального поділу праці між країнами, основою якого є економічно вигідна спеціалізація окремих країн і обмін випущеною продукцією визначеної кількості та якості.

У країнах, які широко використовують можливість брати участь в МПП, як правило, вищі темпи економічного розвитку. Яскравим прикладом є розвиток Японії, Німеччини, "Нових індустріальних країн" – Гонконгу, Тайваню, Сінгапуру та Південної Кореї. І навпаки, в країнах, які не зуміли знайти своє місце у МПП, - нижчі темпи розвитку або навіть спостерігається згортання виробництва.

Серед чинників розвитку МПП треба відзначити:

- природно-географічні умови;
- технічний прогрес;
- соціально-економічні умови.

Раніше головну роль відігравали природно-географічні умови: клімат, природні ресурси, розміри території, чисельність населення, економіко-географічне розташування. Довгий час різниця в розподілі природних багатств була основною причиною МПП.

Розвиток технічного прогресу призвів до зменшення значення природно-географічних умов, надавши можливість використати переваги науково-технічних досягнень, розвитку науки і техніки. Нова модель економічного розвитку набула таких характерних рис:

- почав переважати інтенсивний тип економічного зростання;
- з'явилися нові галузі промисловості та швидко модернізувалися діючі;
- скористався виробничий цикл;
- розширилася сфера послуг (особливо банківських і страхових).

Паралельно з НТП у МПП значну роль почали відігравати і соціально-економічні умови:

- досягнутий рівень економічного і науково-технічного розвитку;
- механізм організації національного виробництва;
- механізм організації зовнішньоекономічних відносин.

На сучасному етапі вплив перших чинників на МПП вирівнявся, а відмінності в соціально-економічних умовах різних країн набувають вирішального значення. Грандіозні економічні, політичні та соціальні процеси останніх десятиліть суттєво вплинули на МПП. Головним напрямком його розвитку стало розширення міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва. Вони є формами МПП і виражають їх суть.

Розвиток МПП обумовлює необхідність підвищення продуктивності праці і зниження витрат виробництва.

Реалізація переваг МПП забезпечує країні в процесі обміну отримання різниці між міжнародною і внутрішньою ціною експортованих товарів та послуг, а також економію внутрішніх витрат від скорочення національного виробництва внаслідок використання дешевого імпорту. Важливою передумовою розвитку МПП є міжнародний поділ інших факторів виробництва - землі, капіталу, технології.

Будь-яка країна виробляє той чи інший товар, якщо вона має такі фактори виробництва, які дають їй змогу виробляти цей товар з більшою ефективністю,

ніж іншій. Земля, праця, капітал, технологія є однаково важливими факторами для виробництва будь-якого товару.

Основні тенденції міжнародного поділу праці

Безперервно розвиваючись, МПП набув певних тенденцій та особливостей.

До них належать такі:

1. У світовому господарстві зберігається і навіть поглиблюється розрив між промислово розвинутими країнами і країнами, що розвиваються. На розвинуті країни припадає близько 25% населення і 80% сукупного національного продукту.

Країни, що розвиваються у світовому господарстві є, в основному, постачальниками сировини і споживачами готової продукції. Але останнім часом встановлюється нова галузева спрямованість країн, що розвиваються.

Між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, швидкими темпами зростає внутрішньогалузевий обмін продукцією обраної промисловості. Збільшується виробництво працемістких, матеріаломістких, стандартизованих виробів на експорт для задоволення потреб насамперед промислово розвинути країн.

Провідні ролі в цьому відіграє четвірка так званих "драконів" - Гонконг, Сінгапур, Тайвань і Південна Корея, а також Китай, Таїланд, Туреччина, Бразилія, Мексика, Індія та деякі інші країни, що належать до "нових індустріальних країн".

2. Основним в МПП став внутрішньогалузевий поділ праці на основі предметної, а особливо по детальній та технологічній спеціалізації.

3. Внаслідок нерівномірності соціально-економічного розвитку продовжуються зміни в розстановці політичних і економічних сил в групі промислово розвинутих країн, насамперед між 3-ма основними центрами - США, Японією і Західною Європою. Це викликає необхідність частоті перебудови в системі МПП.

4. Змінилася участь в МПП колишніх країн соціалістичного табору. Відбувається переорієнтація їхніх економік та залучення їх до участі у МПП на іншій основі.

5. Постійно зростає роль ТНК у міжнародному економічному обміні та МПП. ТНК контролюють майже половину світового промислового виробництва та світової торгівлі.

6. Посилюються інтеграційні процеси, інтеграціоналізація господарської діяльності. Відзначається тенденція до об'єднання зусиль провідних країн для колективного регулювання та зменшення наслідків економічних та валютних потрясінь. Зростає роль міжнародних організацій - МВФ, МІРР тощо.

7. На МПП періодично впливають структурні кризи, дисбаланси в міжнародній торгівлі. Так, енергетична криза 70-х років викликала необхідність переходу на енергоощадні типи виробництв, що привело до змін в структурі й навіть географічному розподілі світової торгівлі, а також в експортній спеціалізації багатьох країн.

8. Зростає об'єктивна необхідність в докорінній перебудові МПП та МЄВ в цілому. Вони не можуть розвиватись стихійно, тому, що це може призвести до непередбачених наслідків.

Форми і напрямки розвитку міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва

МПП нерозривно пов'язаний з міжнародною спеціалізацією і кооперуванням виробництва, які є формами його прояву і його елементами.

Під міжнародною спеціалізацією виробництва (МСВ) розуміють таку форму поділу праці між країнами, за якої концентрація однорідного виробництва збільшується на базі диференціації національних виробництв, виділення в самостійні (відокремлені) технологічні процеси, в окремі галузі виготовлення продукції понад внутрішні потреби.

МСВ розвивається в 2-х напрямках - виробничому і територіальному. Виробничий напрямок передбачає міжгалузеву та внутрішньогалузеву спеціалізацію, а також спеціалізацію окремих підприємств, компаній та об'єднань.

У територіальному напрямку виділяють спеціалізацію окремих країн, груп країн та регіонів на виробництві певних видів продукції та їх частин для світового ринку.

Міжгалузєва спеціалізація - це взаємовідносини між державами з обміном продуктами різних галузей виробництва. Така форма переважала в 30-ті роки у взаємовідносинах між комплексними галузями (н-д: обробної промисловості загалом і сільського господарства). В 50-60-ті роки ця форма діяла вже на рівні первинних галузей (автомобілебудування, хімічна промисловість тощо). В 70-80-ті роки на перший план вийшла внутрішньогалузєва спеціалізація, яка основана на поділі виробничих програм у межах однієї й тієї ж галузі.

Основними формами прояву МСВ є предметна, подетальна (по вузлова) та технологічна (постадійна) спеціалізації. Перша з них передбачає спеціалізацію підприємств різних країн на виробництві та експорті повністю закінченого і готового до споживання виробу.

Подетальна спеціалізація базується на кооперації виробників різних країн у випуску вузлів та деталей, а технологічна - на здійсненні окремих стадій технологічних процесів виробництва товарів у межах єдиного технологічного процесу.

Найрозвиненіші всі форми спеціалізації в машинобудуванні, приладобудуванні тощо.

З розвитком МПП в МСВ виникли такі поняття, як "міжнародно спеціалізована галузь" та "міжнародно спеціалізована продукція". Перша з них характеризує ті галузі, які беруть найактивнішу участь в МПП. Для них характерно висока частка продукції на експорт та високий рівень на експорт та високий рівень внутрішньогалузєвої спеціалізації.

Міжнародно спеціалізована продукція - це продукція, яка є предметом двосторонніх та багатосторонніх угод про розподіл виробничих програм і за умови виготовлення в одній чи декількох країнах значною мірою задовольняє потреби світового ринку в ній.

Другим елементом у МПП є міжнародне виробниче кооперування, тобто об'єднання зусиль виробників декількох країн у випуску видів товарів для світового ринку.

Коопераційні зв'язки проявляються на всесвітньому міжгалузєвому або внутрішньогалузєвому рівнях.

У міжнародній практиці виділяють 3 основні форми кооперування:

- здійснення спільних програм;
- договірна спеціалізація;
- створення спільних підприємств.

Реалізуються спільні програми, своєю чергою у 2-х формах: підрядне кооперування. За якого виконавець за дорученням замовника виконує певні роботи з виробництва деталей, вузлів тощо, які є складовою частиною продукції замовника; організація спільного виробництва об'єднання різних видів ресурсів (фінансових, матеріальних, трудових, науково-технічних тощо) партнерів та закріплення за кожним з них повної відповідальності за виробництво певної частини виробу.

Завданням договірної спеціалізації є запобігання дублювання виробництва та прямої конкуренції на ринку між виробниками-учасниками виробничого кооперування. Суть її полягає у розмежуванні виробничих програм і закріпленні за кожним учасником певного асортименту кінцевої продукції.

Характерними рисами такої форми кооперування, як творення спільних підприємств, є об'єднання на пайовій основі власності партнерів, спільне управління підприємством, спільне народження на виробничий і комерційний ризик, розподіл прибутку між партнерами згідно з умовами договору. Найпоширеніші в усьому світі спільні підприємства у формі товариств з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств.

Міжнародне кооперування виробництва охоплює різні сфери співробітництва, головними серед яких є:

- виробничо-технічне співробітництво (розроблення і погодження проектно-конструкторської документації, технологічних процесів, якості продукції, виконання будівельно-монтажних робіт; передача ліцензії та прав власності; удосконалення управління виробництвом тощо);
- співробітництво у сфері реалізації кооперованої продукції;
- співробітництво у після продажному обслуговуванні кооперованої продукції.

Існує класифікація міжнародного кооперування залежно від його основних ознак. Характерні види кооперування, які розрізняють в світовому господарстві:

- за видами - економічне, виробниче, науково-технічне, у сфері збуту тощо;
- за стадіями - передвиробниче, виробниче, комерційне;
- за методами, що використовуються, - виконання спільних програм, договірна спеціалізація, створення СП;
- за структурою зв'язків - внутрішньо - і міжфірмове, внутрішньо - міжгалузеве, горизонтальне, вертикальне, змішане;
- за територіальним охопленням - між двома і більше країнами, в межах регіону, міжрегіональне, всесвітнє;
- за кількістю суб'єктів - дво - багатостороннє;
- за кількістю об'єктів - дво - багатопредметне.

Міжнародне кооперування праці повністю базується на МПП і самостійно існувати не може, тоді як МПП не обов'язково вимагає для свого існування і розвитку міжнародного кооперування праці.

Проблеми участі України у міжнародному поділі праці

У складі колишнього Радянського Союзу економіка України розвивалась, майже не беручи участі в міжнародному поділі праці, міждержавні господарські зв'язки були відсутні майже повністю. У цього явища були такі причини:

- ідеологічні особливості радянської економіки;
- обмеженість виходу на світовий ринок, особливості формування цін, обмеженість розвитку прогресивних форм, зовнішньоекономічної діяльності, тобто закрита ринкова економіка;
- багаті природні ресурси союзних республік і загальносоюзний поділ праці;
- політична ізоляція Радянського Союзу;
- командно-адміністративна система управління та відповідна їй система економічних відносин: державна власність, яка ототожнювалася з суспільною; державний план без врахування ефективності використання ресурсів;
- монополізація багатьох галузей виробництва;
- система зовнішньоекономічних зв'язків, яка відокремлювала внутрішню економіку від світового господарства.

Сьогодні склалися об'єктивні передумови активної участі України в МПП, чому сприяє:

- значна зміна системи економічних відносин;
- прийняття низки законів та указів Президента про зовнішньоекономічні зв'язки та зовнішньоекономічну діяльність;
- прискорення світового науково-технічного прогресу;
- необхідність спільного вирішення глобальних проблем людства: демографічної, продовольчої, екологічної, усунення загрози ядерної війни тощо;
- структурна перебудова галузей народного господарства;
- визнання України та входження її в міжнародні організації.

Незважаючи на це, для активної інтеграції України в МПП необхідно докорінно перебудувати весь зовнішньоекономічний механізм, належно оцінити роль і місце зовнішньоекономічних зв'язків у розвитку народного господарства.

Питання 3

Необхідність пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем людства породжена тими реальними загрозами, які виникли перед світовим співтовариством, їх небезпечний характер для подальшого існування людства та пошук шляхів розв'язання настановлює на висновки. Глобальну рівновагу людство може свідомо спроектувати так, щоб мінімізувати негативні наслідки свого існування на Землі. 1. Рациональне використання ресурсів Шляхи розв'язання таких глобальних проблем першої групи, як екологічна, паливно-енергетична та сировинна пов'язуються зі швидким розвитком і використанням основних видів відновлюваної енергії (сонячна, вітрова, океанічна та гідроенергія річок); структурними змінами у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії: зростання частки вугілля в енергобалансі національних економік та зменшення газу і нафти, адже запасів останніх на планеті значна менше, а їх цінність для хімічної промисловості набагато більша.

Глобальний характер проблем економії матеріальних та енергетичних ресурсів потребує реалізації різноманітних заходів як на національному, так і на міжнародному рівнях. Найбільш суттєвими серед них є обмін інформацією, науково-технічне співробітництво, розвиток обміну новими енерго- і матеріалозберігаючими технікою та технологіями. Це позитивно вплинуло б на використання енергії і сировини.

В цьому ж напрямку вплинуло б на розв'язання сировинної та енергетичної проблеми усунення тих причин, які їх породжують. Серед них слід виокремити такі: – забезпечення національних економік паливом і сировиною здійснюється в основному через їх експорт; – відбувається постійне порушення зовнішньоекономічних сировинних зв'язків, що являє собою основну суперечність сировинної проблеми; – нестійкість попиту і пропозиції, наявність періодів надлишку і дефіциту сировини, стрибкоподібне коливання світових цін; – суперечності між країнами щодо експорту та імпорту сировини. Сировинна та енергетична проблеми є надто гострими для України. Насамперед це стосується постачання нафти, газу, вугілля, деревини, кольорових металів тощо. З іншого боку, українське виробництво є надто енерго- і матеріаломістким. Так, на 1 дол. ВВП в Україні споживається електроенергії в чотири рази, а металу в два рази більше, ніж у середньому в західноєвропейських країнах.

Екологічні проблеми Серед інших шляхів розв'язання цих проблем доцільними є розробка усіма країнами світу сукупності конкретних заходів дотримання екологічних стандартів. Йдеться про стандарти чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності енергетичних систем; необхідне також вивчення запасів усіх ресурсів у країнах світу з використанням найновітніших досягнень НТР; розширення у країнах, що розвиваються, власного сировинно-переробного виробництва; припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування; формування екологічного світогляду, що створило б можливості для розгляду всіх економічних, політичних, юридичних, соціальних, ідеологічних, національних, регіональних, кадрових питань як у межах окремих країн світу. Позитивний вплив на розв'язання екологічних проблем мала б комплексна розробка законодавства про охорону довкілля, в т. ч. про відходи, проведення науково-дослідних робіт у цій сфері, поширення передового досвіду щодо збереження природного середовища. Країни-члени ООН підписали ряд договорів та угод, котрі можуть і повинні створити основу для довгострокових глобальних рішень. Три договори стали результатом так званої «Екологічної конференції в Ріо» – з питань зміни клімату, збереження біорізноманіття та опустелювання.

Соціальні проблеми Складним є комплекс проблем, який виникає у сфері розвитку людини та суспільства, що суттєво впливають на біологічні і соціальні аспекти відтворення не тільки робочої сили, але й людської популяції взагалі. Серед них – ліквідація зuboжіння, голоду, хвороби, безробіття і неграмотності, які охоплюють великі зони сучасного світу. Нині у світі більше голодуючих, ніж будь-коли в історії людства. Бідність, зuboжіння, безробіття, соціально-економічна відсталість характерні насамперед для 22 країн, що розвиваються, де мешкає майже 2/3 населення планети, що дає підстави цю глобальну

проблему зарахувати до проблем подолання відсталості цих країн. Значні масштаби зубожіння та соціально-економічної відсталості країн, що розвиваються викликають сумніви у можливості вести мову про нормальний розвиток і прогрес світової спільноти, коли переважна частина жителів планети опинилася за межею існування. Основними шляхами розв'язання глобальних проблем країн, що розвиваються, є такі: – здійснення системи заходів, спрямованих на забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку цих країн у науковотехнічній і соціально-економічній сферах; – формування нового світового порядку, який би гарантував реальну допомогу країнам, що розвиваються, у вирішенні їхніх проблем; – істотне трансформування у межах світового господарства механізму ціноутворення на природні ресурси шляхом відходу від їх визначення гігантськими ТНК, що контролюють природні багатства країн, що розвиваються; – нарощування випуску готової продукції цими країнами, що дало б змогу навіть за існуючої кон'юнктури на світовому ринку значно збільшити доходи від експорту; – надання економічно розвинутими державами світу країнам, що розвиваються, значних фінансових, людських, технічних та інтелектуальних ресурсів для розвідування і розробки природних ресурсів, їх переробки, транспортування та реалізації за трансформованими цінами з метою збільшення валютних доходів, встановлення ними економічного суверенітету над цими ресурсами. Зазначені кошти спрямувати на інтенсивний розвиток сільського господарства, подолання його нераціональної монокультури. З цією метою у 2000 р. країни-члени ООН ухвалили «Цілі розвитку для нового тисячоліття», а з 2002 р. – «Монтерейський консенсус», в якому обумовлюються конкретні зусилля триразового збільшення допомоги найбільш бідним регіонам світу для забезпечення міжнародної мети: підвищення обсягу зовнішньої допомоги до рівня 0,7% від сукупного ВВП багатих країн; – здійснення прогресивних аграрних перетворень у сільському господарстві цих країн та ліквідація неоколоніальних форм господарювання в цій галузі. Глобальні проблеми людства неможливо вирішити одночасно зусиллям окремих країн. Тому потрібний єдиний міжнародний механізм їх розв'язання і регулювання, мобілізація ресурсів усіх країн світу, визначення міжнародних правових та економічних норм цього регулювання. Джерелами ресурсів та засобами розв'язання глобальних проблем у нинішніх умовах виступають: – офіційна допомога з боку економічно розвинених країн країнам, що розвиваються; – іноземні приватні інвестиції; – застосування економічних важелів управління якістю довкілля; – об'єднання зусиль усіх країн світу для розв'язання глобальних проблем; – збільшення витрат держав світового співтовариства на подолання насамперед екологічної кризи; – посилення відповідальності країн світового співтовариства за збереження природи; – стимулювання виробництва таких зразків транспортних засобів, техніки, які б не завдавали шкоди довкіллю, забезпечували економію всіх паливноенергетичних ресурсів. Складність розв'язання глобальних проблем сучасності не означає, що світова спільнота не усвідомлює згубної небезпеки їх ігнорування, потреби комплексного міждержавного підходу до їх вирішення.

Питання 4

Буття кожної культури має багато основ, серед яких філософсько-світоглядна займає одне з домінуючих положень. "Сучасна європейська цивілізація ґрунтується на ментальних формах, орієнтованих на зовнішній світ, на ставлення до природи як об'єкта перетворення і тим самим, в кінцевому підсумку, її знищення". М. Степико в своїй праці "Культурно-господарські пріоритети України" висловлює думку, що "...навіть чи можна вважати прийнятними для України спроби наздогнати розвинені країни Заходу, наслідуючи їх, тобто запозичуючи їх технології, ідеї, спосіб життя. Таке запозичення може бути однією з умов, але не вирішальним фактором розв'язання проблеми вибору шляхів поступу України". І дійсно, українська ментальність має принципову спрямованість на внутрішній, духовний світ, що відбивається на розумінні шляхів подальшого економічного розвитку. Чи має наша держава ставати частиною якогось іншого світу, набувати його стандартів, чи треба зберегти власну унікальність, неповторність. На це філософське питання ще необхідно надати відповідь. Практика свідчить, що існують держави, які прямують власним шляхом (США, Китай, Скандинавські країни та ін.), зберегли національну специфіку і залишились успішними в глобалізованому світі. Філософський розгляд буття економічної реальності доповнюється аналізом такого напрямку філософії економіки, як економічна гносеологія. Проблема істини є головною в економічній гносеології. У процесі пізнання зміст поняття "економіка" еволюціонує від давньогрецької аристотелівської "ойкономії" через "політичну економію" А. Сміта як вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних благ у суспільстві до сучасного "економіксу". Під економіксом мається на увазі суспільна, економічна наука про використання обмежених економічних ресурсів або управління ними для максимального задоволення необмежених матеріальних потреб людей та суспільства загалом. За визначенням Дж. Робінсон, економікс аналізує людську поведінку як співвідношення між певними цілями та обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості застосування. Економікс є теоретичною базою бухгалтерії, фінансів, маркетингу, менеджменту та інших конкретних економічних наук. Найтісніше економікс взаємодіє з економетрикою, а також з історією, соціологією, політологією, культурологією, психологією, етнографією, антропологією, оскільки, за словами Дж. Кейнса, жодна риса людської натури чи створених людьми інститутів не повинна бути поза увагою економістів. Так само, як поняття "економіка" еволюціонує і поняття "ринок". Щодо України, то багато вчених пов'язують її майбутнє з ринковою економікою та ринковими відносинами. За допомогою шокової терапії сьогодні намагаються вивести національну економіку з кризи. Але ж забувають, що терміни "ринок" та "ринкові відносини" це багато в чому "...метафори, за якими криються особливі моделі економічного розвитку різних країн і навіть цивілізацій, засновані на пріоритеті економічної свободи людини. Ці моделі ніколи не можна редукувати до капіталістичного чи якогось іншого способу виробництва. Так само, як і перехід до ринкових відносин не можна звести до якогось одного загальноживаного рецепту, навіть розробленого найвпливовішими міжнародними фінансовими установами (типу МВФ)". В Україні процесу виробництва не приділяється достатньої уваги, що примушує українців шукати можливості самореалізації за кордоном. Виробничі

відносини переважно зводяться до відносин розподілу, обміну і споживання матеріальних благ іноземного походження. Параметри нашого суспільства не визначаються системою його суспільного виробництва (матеріальне виробництво, виробництво соціальних умов існування, духовне виробництво), а нав'язуються ззовні.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Кафедра соціології і публічного управління
(назва кафедри, яка забезпечує викладання дисципліни)

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З НАВЧАЛЬНОЇ
ДИСЦИПЛІНИ

Філософія економічної діяльності
(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти другий (магістерський)
перший (бакалаврський) / другий (магістерський)

галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
(шифр і назва)

спеціальність 054 Соціологія
(шифр і назва)

освітня програма Соціологічне забезпечення економічної діяльності
(назви освітніх програм спеціальностей)

вид дисципліни загальна підготовка; обов'язкова
(загальна підготовка / професійна підготовка; обов'язкова/вибіркова)

форма навчання денна
(денна / заочна/дистанційна)

Харків – 2024 рік

Завдання для самостійної роботи побудовано за тематичними ознаками. На кожну окрему тему курсу пропонується певна кількість питань на які студенти мають знайти відповідь самостійно та на деякі теми пропонуються окремі завдання у вигляді написання есе чи аналізу наукових статей.

Тема 1. Предмет, проблематика та значення філософії економічної діяльності

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Дайте визначення поняття філософії економіки.
2. Розкрийте значення та функції філософії економіки.
3. Дайте визначення базових понять філософії економіки: економічне буття, суспільне виробництво, господарство, ринок, потреби, гроші, бізнес-етика.

Література: 2, 3, 5, 8, 12, 14

Тема 2. Історія розвитку філософсько-економічної думки в Україні і світі

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Які етапи розвитку філософії економіки Вам відомі?
2. Розкрийте сутність філософсько-економічних поглядів М. Вебера, Г. Зіммеля, Т. Веблена.
3. Зазначте здобутки української філософсько-економічної думки кінця ХІХ — початку ХХ століть. Іменами яких мислителів вона може бути репрезентована?

Література: 2, 4, 9, 11, 12, 13

Тема 3. Основні категорії та поняття філософії економічної діяльності, їх трансформації у сучасному світі

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Чому вид економічної діяльності важливий для розвитку економіки?
2. Які види економічної діяльності є найбільш важливими в сучасному світі?
3. Як вид економічної діяльності впливає на суспільство та державу?
4. Які плюси і мінуси можуть мати різні види економічної діяльності?
5. Як вибрати вид економічної діяльності для свого бізнесу?
6. Прокоментуйте слова Вольтера "коли справа стосується грошей, усі сповідають одну й ту ж релігію".

Завдання для самостійної роботи. Підготувати есе на тему «Гроші як об'єкт філософського аналізу. Роль грошей в сучасному світі».

Література: 1, 2, 3, 4, 6, 9

Тема 4. Економічна культура. Моральні аспекти економічної діяльності

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Поняття про економічну культуру
2. Критерії рівня економічної культури, функції економічної культури
3. Основні компоненти економічної культури
4. Особливості формування і розвитку української економічної культури
5. Концепція неперервної економічної освіти

Завдання для самостійної роботи. Підготувати есе на тему Як ви вважаєте, які моделі людської поведінки найкраще пояснюють українську економічну ментальність?

Література: 2, 5, 12, 16

Тема 5. Філософська типологізація економіки

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Як співвідносяться поняття “цивілізація” і “суспільно-економічна формація”?
2. Що є критерієм визначення етапів суспільного розвитку за цивілізаційним підходом?
3. Чому так довго існувало натуральне господарство?
4. Яким чином традиційна, ринкова і командна економіка вирішують проблему обмеженості ресурсів?
5. Чому в ринковій економіці виробляють те, що можуть продати, а в командній – те, що можуть виробити?
6. На думку Ф. Хайєка, невірно, що вибір, який перед нами стоїть, – це вибір між системою, де кожний отримує по заслугах відповідно до певного абсолютного критерію, і системою, де долю людини визначає випадок. Насправді це вибір між системою, де розподіл здійснюють декілька осіб, і системою, де розподіл залежить, хоча б частково, від здібностей і заповзятливості самої людини, а почасти – від непередбачених обставин. Що мається на увазі?
7. За словами К. Мігоута, “капіталізм – це те, чим займаються люди, якщо залишити їх у спокої”. Прокоментуйте.
8. Які принципові недоліки ринкової економіки роблять її аж ніяк не ідеальною системою?

Література: 2, 3, 4, 6, 8

Тема 6. Соціальні та антропологічні наслідки інформатизації економіки

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Історія (онтологія) розвитку технологій об'єктивного вираження спілкування між людьми.
2. Роль інформації в суспільних відносинах на різних історичних етапах розвитку суспільства.
3. Поняття та сутність інформатизації.
4. Концептуальні підходи до визначення сутності та змісту категорії "е-культура".
5. Сутність інформаційної культури (феноменологічний аспект).
6. Аспекти інформаційної культури.
7. Культура поведінки у сфері інформаційних відносин.
8. Культура інформаційних потреб та проблеми їх реалізації.
9. Інформаційно-правова культура як складова інформаційної культури.

Література: 2, 10, 12, 16

Тема 7. Антропологічний вимір економіки. Людина як суб'єкт економічної діяльності: соціально-філософській вимір

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Дайте визначення поняттю "потреба".
2. У чому суть "економічних потреб"?
3. На які види поділяються економічні потреби.
4. У чому полягає суть теорії потреб А. Маслоу?
5. Сформулюйте закон зростання потреб.
6. Поясніть сутність понять "корисність" та "гранична корисність".
7. Сформулюйте закон спадної граничної корисності.
8. Охарактеризуйте економічну поведінку раціонального споживача.
9. Що відображають бюджетні лінії та криві байдужості?
10. В якій точці досягається рівновага споживача?

Література: 2, 4, 11, 12, 16

Тема 8. Економічні аспекти глобалізації

Опрацювання лекційного матеріалу.

Питання для самостійного опрацювання:

Прочитайте статтю, проаналізуйте її зміст та дайте відповіді на питання.

Саричев В. І. Теоретичні основи глобалізації світової економіки в контексті дослідження тенденцій людського розвитку // Ефективна економіка № 10, 2011. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1701>

Питання для аналізу:

1. Які існують системо утворюючі характеристики економічної глобалізації?
2. Які складники глобальної світової фінансової системи зазначаються у тексті?
3. Які сфери світової економічної діяльності охоплює глобалізація?
4. Як пов'язані процеси глобалізації з тенденціями інтернаціоналізації процесів використання людського капіталу?
5. Які існують головні загрози глобалізації світової економіки?

Література: 1, 7, 10, 12, 13, 15, 16

Основна література

1. Зіммель Г. Філософія грошей / Г. Зіммель. - Харків : Фоліо. - 2019. - 667 с.
2. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за ред. М. Ф. Шмиголя]. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 412 с.
3. Базилевич В.Д. Метафізика економіки: Монографія / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. – К.: Знання. – 2007. – 718 с.
4. Білорус О. Глобальна неоконвергенція транзитивних, трансформаційних і авангардних соціально-економічних систем / О. Білорус // Економічна теорія. – 2015. – №3. – С. 56-64.
5. Гриценко А.А. Економічна освіта: шлях від теорії до практики / А.А. Гриценко // Економіка України. – 2018. – №10. – С. 53-70.
6. Ящук Т. І. Господарство як предмет аналізу в сучасній практичній філософії. Філософська думка. 2017. № 3. С. 24–40.
7. Терлецька І. В. Взаємовплив політичної та економічної сфер в умовах глобалізації. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2017. № 5. С. 49–60.
8. Філософія ринкових відносин: навчально-методичний посібник / Р.І. Олексенко. – Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. – 2019. – 311 с.
9. Ільїн В.В. Етюди про багатство. Легенди. Міфи. Життя (Економіка для себе) / В.В. Ільїн; за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.Д. 10. Базилевича і д-р філософ. наук, проф. Т.П. Кононенка. – Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. – 434 с.
10. Milena Dehn, Ella Needler and Jessica Palka Exploring Economics, 2023. - <https://www.exploring-economics.org/en/discover/philosophy-of-economics-foundational/>
11. Christof Royer Valuing Diversity Without Illusions: The Anti-Utopian Agonism of Karl Popper's The Open Society and Its Enemies. - 2023 - The European Legacy 28 (5):463-481.

Додаткова література

12. Вільчинський Ю. Філософія економіки / Ю. Вільчинський // Університетська кафедра. – 2012. – № 1. – С. 105-133.
13. Воронкова В. Г. Нова парадигма філософії економіки ХХІ століття [Електронний ресурс] / В. Г. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – Вип. 46. – С. 19-32. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpgvzdia_2011_46_4.pdf
14. Приятельчук А. О. Структура філософії економіки [Електронний ресурс] / А. О. Приятельчук // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2012. – Вип. 48. – С. 70-78. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpgvzdia_2012_48_9.pdf
15. Приятельчук А. О. Філософія економіки і соціальний прогрес [Електронний ресурс] / А. О. Приятельчук // Культурологічний вісник. – 2012. – Вип. 29. - С. 93-99. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kultv_2012_29_19.pdf
16. Гончарук, Т. В. Філософія сучасного українця у форматі інноваційного суспільства / Т. В. Гончарук // Наукові записки. Сер. Філософія. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 9.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Кафедра соціології і публічного управління
(назва кафедри, яка забезпечує викладання дисципліни)

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Філософія економічної діяльності

_(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти другий (магістерський)
перший (бакалаврський) / другий (магістерський)

галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
(шифр і назва)

спеціальність 054 Соціологія
(шифр і назва)

освітня програма Соціологічне забезпечення економічної діяльності
(назви освітніх програм спеціальностей)

вид дисципліни загальна підготовка; обов'язкова
(загальна підготовка / професійна підготовка; обов'язкова/вибіркова)

форма навчання денна
(денна / заочна/дистанційна)

Харків – 2024 рік

Тема 1. Предмет, проблематика та значення філософії економічної діяльності

1. Предмет, об'єкт та завдання вивчення філософських засад економічної діяльності людства.
2. Різновиди економічної діяльності та їх еволюційний розвиток.
3. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва.

Література: 2, 3, 5, 8, 12, 14

Тема 2. Історія розвитку філософсько-економічної думки в Україні і світі

1. Етапи формування філософсько-економічних знань.
2. Донаукові форми філософсько-економічного знання, філософська думка з приводу соціально економічного життя суспільства за часів Відродження та Нового часу, модерністські та постмодерні уявлення.
3. Стара, нова та неортодоксальна (немейнстрімна) філософія економіки

Література: 2, 4, 9, 11, 12, 13

Тема 3. Основні категорії та поняття філософії економічної діяльності, їх трансформації у сучасному світі

1. Філософська рефлексія щодо економічних категорій і понять "власність", "багатство", "обмін", "гроші", "торгівля", "домашнє господарство", "споживча поведінка" тощо.
2. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу.
3. Філософія власності. Філософія праці. Філософія грошей.
4. Гроші як об'єкт філософського аналізу.

Література: 1, 2, 3, 4, 6, 9

Тема 4. Економічна культура. Моральні аспекти економічної діяльності

1. Історичні типи економічної культури.
2. Еволюція погляду на багатство і бідність, працю, власність, благодійність.
3. Роль етнорелігійного фактора в формуванні економічної культури.
4. Етика сучасного бізнесу. Обов'язок та відповідальність в сучасній економічній політиці.
5. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні й вирішенні економічних проблем

Література: 1, 2, 3, 4, 6, 9

Тема 5. Філософська типологізація економіки

1. Головні підходи до типологізації соціально-економічного устрою.

2. Формацийний підхід, метод «ідеальних типів» М. Вебера, поняття постіндустріального суспільства в філософії та соціології Д. Белл.
3. Концепція технологічних революцій О. Тоффлера. Комунікаційна концепція Г. М. Маклюена, цивілізаційні концепції.
4. Сучасні моделі ринкового господарства: ринкова, планово-ринкова, соціально-ринкова.
5. Альтернативи ринку. Соціофілософське осмислення ринкової економіки. Динаміка економічних процесів у сучасному світі.

Література: 2, 3, 4, 6, 8

Тема 6. Соціальні та антропологічні наслідки інформатизації економіки

1. Характерні риси інформаційного суспільства.
2. Якісні зміни в економіці, пов'язані з процесом інформатизації.
3. Сутність smart (інтелектуальної) економіки.
4. Роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни; проблеми формування економічного простору сучасної України.
5. Концепція «суспільство ризику» У. Бека. Виробництво ризиків.
6. Безпека як пріоритетна цінність сучасної стадії розвитку суспільства.
7. Людина в інформаційному суспільстві. Проблема ідентичності.

Література: 2, 10, 12, 16

Тема 7. Антропологічний вимір економіки. Людина як суб'єкт економічної діяльності: соціально-філософській вимір

1. Людина як суб'єкт економічної діяльності.
2. Людиновимірність сутності економіки, людина - вища мета функціонування та розвитку ринкової економіки.
3. Людина в світі товарно-грошових відносин; історія становлення та розвитку.
4. Економіка і мораль. Культурний сенс господарювання.
5. Соціально-філософська модель сучасної "багатовимірної людини" як синтезу самореалізації, творчого самовираження, розвитку духовних та тілесних здібностей, примату якості життя над кількістю споживаних благ.

Література: 2, 4, 11, 12, 16

Тема 8. Економічні аспекти глобалізації

1. Сутність та передумови процесу глобалізації економіки.
2. Глобалізація та світова фінансова система. Гроші як засіб глобалізації.
3. Національні валюти і національні ідентичності.
4. Система міжнародного розподілу праці.
5. Глобальні проблеми світової економіки. Глобальна проблема бідності та перспективи її подолання.

6. Економічна та соціально-політична модернізація у пострадянському геополітичному просторі.

7. Тенденції розвитку української пострадянської економіки.

Література: 1, 7, 10, 12, 13, 15, 16

Основна література

1. Зіммель Г. Філософія грошей / Г. Зіммель. - Харків : Фоліо. - 2019. - 667 с.

2. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк, С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич; [за ред. М. Ф. Шмиголя]. - К.: Центр учбової літератури, 2017. - 412 с.

3. Базилевич В.Д. Метафізика економіки: Монографія / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. - К.: Знання. - 2007. - 718 с.

4. Білорус О. Глобальна неоконвергенція транзитивних, трансформаційних і авангардних соціально-економічних систем / О. Білорус // Економічна теорія. - 2015. - №3. - С. 56-64.

5. Гриценко А.А. Економічна освіта: шлях від теорії до практики / А.А. Гриценко // Економіка України. - 2018. - №10. - С. 53-70.

6. Ящук Т. І. Господарство як предмет аналізу в сучасній практичній філософії. Філософська думка. 2017. № 3. С. 24–40.

7. Терлецька І. В. Взаємовплив політичної та економічної сфер в умовах глобалізації. Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2017. № 5. С. 49–60.

8. Філософія ринкових відносин: навчально-методичний посібник / Р.І. Олексенко. - Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. - 2019. - 311 с.

9. Ільїн В.В. Етюди про багатство. Легенди. Міфи. Життя (Економіка для себе) / В.В. Ільїн; за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.Д. 10. Базилевича і д-р філософ. наук, проф. Т.П. Кононенка. - Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2018. - 434 с.

10. Milena Dehn, Ella Needler and Jessica Palka Exploring Economics, 2023. - <https://www.exploring-economics.org/en/discover/philosophy-of-economics-foundational/>

11. Christof Royer Valuing Diversity Without Illusions: The Anti-Utopian Agonism of Karl Popper's The Open Society and Its Enemies. - 2023 - The European Legacy 28 (5):463-481.

Додаткова література

12. Вільчинський Ю. Філософія економіки / Ю. Вільчинський // Університетська кафедра. - 2012. - № 1. - С. 105-133.

13. Воронкова В. Г. Нова парадигма філософії економіки ХХІ століття [Електронний ресурс] / В. Г. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2011. - Вип. 46. - С. 19-32. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpgvzdia_2011_46_4.pdf

14. Приятельчук А. О. Структура філософії економіки [Електронний ресурс] / А. О. Приятельчук // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2012. - Вип. 48. - С. 70-78. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znpgvzdia_2012_48_9.pdf

15. Приятельчук А. О. Філософія економіки і соціальний прогрес [Електронний ресурс] / А. О. Приятельчук // Культурологічний вісник. - 2012. - Вип. 29. - С. 93-99. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Kultv_2012_29_19.pdf

16. Гончарук, Т. В. Філософія сучасного українця у форматі інноваційного суспільства / Т. В. Гончарук // Наукові записки. Сер. Філософія. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 9.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Кафедра _____ соціології і публічного управління _____
(назва кафедри, яка забезпечує викладання дисципліни)

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Філософія економічної діяльності
(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти _____ другий (магістерський) _____
перший (бакалаврський) / другий (магістерський)

галузь знань _____ 05 Соціальні та поведінкові науки _____
(шифр і назва)

спеціальність _____ 054 Соціологія _____
(шифр і назва)

освітня програма _____ Соціологічне забезпечення економічної діяльності _____
(назви освітніх програм спеціальностей)

вид дисципліни _____ загальна підготовка; обов'язкова _____
(загальна підготовка / професійна підготовка; обов'язкова/вибіркова)

форма навчання _____ денна _____
(денна / заочна/дистанційна)

Харків – 2024 рік

Індивідуальне завдання – вид самостійної роботи поза аудиторними годинами, коли студент, використовуючи лекційний матеріал та додаткові джерела знань, розробляє особисту тему. Індивідуальні завдання містять підготовку рефератів, презентацій, роботу з текстами та написання доповіді. Підготовка рефератів – вид самостійної роботи, що виконується студентом (або 2-3 студентами) поза аудиторними годинами. Студент вільно обирає тематику з числа тем, які пропонуються планами семінарських занять, або узгоджує з викладачем ініціативну тематику. Наступним кроком студент здійснює бібліографічний пошук, використовуючи бібліотечні фонди або Інтернет-ресурси. Також складає план реферату/презентації або ставить питання, на які треба отримати аргументовану відповідь. Опанувавши джерела за темою, студент розкриває зміст питань та представляє виконану роботу на семінарі. Обсяг презентації – 15 слайдів, текст доповіді – 4-6 стандартних сторінок, набраних на комп'ютері. Основний зміст презентації доповідається у вільній формі на семінарському занятті, і студент отримує оцінку від викладача.

Робота з текстами передбачає ретельне ознайомлення із наведеними фрагментами та формулювання письмової відповіді на поставлені питання із подальшою перевіркою на семінарському занятті.

Завдання 1. Прочитайте уважно наведені нижче тексти та надайте відповіді на питання

Тексти для аналізу та обговорення

З моральних листів Сенеки до Луцилію

«Сенека вітає Луцилія! Так і роби, мій Луцилій! Відвоюй себе для себе самого, бережи і збирай час, який раніше у тебе забирали або крали, який даремно минав. Сам переконайся в тому, що я пишу правду: частину часу у нас відбирають силою, частину викрадають, частина витікає даремно. Але найганебніша втрата за нашою власною недбалістю. Вдивися ж пильніше: адже найбільшу частину життя витрачаємо ми на погані справи, чималу - на неробство, і все життя - не на ті справи, що потрібно. Чи вкажеш ти мені такого, хто цінував би час, хто знав би, чого вартий день, хто розумів би, що вмирає з кожною годиною? У тому й біда наша, що смерть ми бачимо попереду; а більшість її у нас за плечима, адже скільки років життя минуло, всі належать смерті. Вчини ж так, мій Луцилій, як ти мені пишеш: не гай ні години. Утримаєш у руках сьогоднішній день – менше залежатимеш від завтрашнього. Не те, поки відкладатимеш, все життя і промчить. Все в нас, Луциліє, чуже, один час наш. Тільки час, що вислизає і плинний, дала нам у володіння природа, але і його хто хоче, той і забирає. Смертні ж дурні: отримавши щось нікчемне, дешеве і, напевно, легко відшкодоване, вони дозволяють пред'являти собі рахунок; а ось ті, кому приділили час, не вважають себе боржниками, хоча єдино часу і не поверне навіть той, хто знає подяку. Може, ти запитаєш, як я роблю, якщо смію тебе повчати? Зізнаюся щиро: як марнотратник, ретельний у підрахунках, я знаю, скільки витратив. Не можу сказати, що не втрачаю нічого, але скільки втрачаю, і чому, і як, скажу та назву причини моєї бідності. Справа зі мною так само, як з більшістю тих, хто не через власну ваду дійшов до злиднів; усі мені прощають, ніхто не допомагає. Ну то що ж? На мою думку, не

бідний той, кому досить і найменшого залишку. Але ти краще бережи своє надбання зараз: адже почати саме час! Як вважали наші прашури пізно бути ощадливим, коли залишилося на денці. До того ж залишається там не тільки мало, а й найгірше. Будь здоровий».

Примітка: з подальших листів можна зрозуміти, що Луцилій вживав час на читання книг, а Сенека давав йому в тому настанови.

Настанови Франкліна (цитата за книгою Макса Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму»)

«Пам'ятай, що час – гроші; той, хто міг би щодня заробляти по десять шилінгів і тим не менше півдня гуляє або ледащо вдома, повинен - якщо він витрачає на себе всього лише шість пенсів - врахувати не тільки цю витрату, але вважати, що він витратив або, вірніше, викинув понад ще п'ять шилінгів.

Пам'ятай, що кредит – гроші. Той, хто залишає у мене ще на деякий час свої гроші, після того, як я мав повернути їх йому, дарує мені відсотки або стільки, скільки я можу виручити з їхньою допомогою за цей час. І це може становити значну суму, якщо в людини хороший і великий кредит і якщо він вміло користується ним.

Пам'ятай, що гроші за своєю природою плодоносні і здатні породжувати нові гроші. Гроші можуть народити гроші, їхні нащадки можуть породити ще більше і таке інше. П'ять шилінгів, пущені в обіг, дають шість, а якщо останні останні знову пустити в обіг, буде сім шилінгів три пенси і так далі, поки не вийде сто фунтів. Чим більше в тебе грошей, тим більше вони породжують в обороті, так що прибуток зростає все швидше і швидше. Той, хто вбиває поросну свиню, знищує її потомство до тисячного її члена. Той, хто зводить одну монету в п'ять шилінгів, вбиває (!) все, що вона могла б зробити: цілі колони фунтів.

Пам'ятай прислів'я: тому, хто точно платить, відкрито гаманець інших. Людина, яка розраховується точно до встановленого терміну, завжди може позичати у своїх друзів гроші, які їм зараз не потрібні.

А це дуже вигідно. Поряд із старанністю і поміркованістю ніщо так не допомагає молодій людині завоювати собі становище в суспільстві, як пунктуальність і справедливість у всіх його справах. Тому ніколи не затримуй взятих тобою позики грошей ні на одну годину понад встановлений термін, щоб гнів твого друга не закрив для тебе назавжди його гаманець.

Слід врахувати, що незначні дії впливають на кредит. Стук твого молотка, який твій кредитор чує о 5 годині ранку і о 8 годині вечора, вселяє в нього спокій на цілих шість місяців; але якщо він побачить тебе за більярдом або почує твій голос у шинку в години, коли ти маєш бути за роботою, то він наступного ж ранку нагадає тобі про платіж і вимагатиме свої гроші в той момент, коли їх у тебе не виявиться.

За 6 фунтів річного відсотка ти можеш отримати в користування 100 фунтів, якщо ти відомий як людина розумна і чесна. Хто даремно витрачає 4 пенси на день, той на рік витрачає безплідно 6 фунтів, а це плата за право користування 100 фунтами. Хто щодня витрачає частину свого часу вартістю 4 пенси – нехай це буде лише кілька хвилин, – той втрачає в загальній сумі днів можливість використати 100 фунтів протягом року.

Той, хто безплідно витрачає час вартістю 5 шилінгів, втрачає 5 шилінгів і міг би з тим самим успіхом кинути їх у море. Той, хто втратив 5 шилінгів, втратив не лише цю суму, а й увесь прибуток, який міг бути отриманий, якщо вкласти ці гроші у справу, – що на той час, коли молода людина постарішає, могло б звернутися у значну суму».

Запитання до тексту

1. Порівняйте ставлення до часу Сенеки та Франкліна. Встановіть, за що кожен із них цінує час. Подумайте, визнав би Сенека гонитву за наживою гідною того, щоб на неї витрачати час, а Франклін вважав би вчені заняття Луцилія розумною тратою часу. Чому? Зробіть висновок, як соціально-історичні умови впливають трактування цінності часу.

2. Поясніть, чому для Франкліна час – гроші. Назвіть, які події у своїй послідовності утворюють, за Франкліном, час, що приносить гроші, а які, навпаки, утворюють час розтрати грошей.

3. Подумайте, чи тече «час – гроші» рівномірно, чи прискорення обігу грошей прискоренням часу.

4. Що, за Франкліном, є час життя. Чи можна сказати, що людина, яка робить гроші, живе в темпі економічного часу, а людина, яка відмовилася робити гроші, «випала» з економічного часу?

5. Яке розуміння часу ближче вам? Чи поділяєте ви думку Сенеки чи Франкліна? Чому?

Завдання 2. Доповідь-дослідження, в якій знайдуть відображення відповіді на наступні питання:

Чи готові українські компанії здійснювати свою діяльність з урахуванням етичних принципів?

Чи здатні вони нести корпоративну відповідальність за персонал, суспільство, довкілля?

Поясніть, як можливо поєднувати принципи бізнесу та поваги до людей, етики та конкуренції; комерційні та суспільні очікування?

Проілюструйте на конкретних прикладах.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

Кафедра соціології і публічного управління
(назва кафедри, яка забезпечує викладання дисципліни)

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПОТОЧНОГО,
ПРОМІЖНОГО Й ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ.**

Філософія економічної діяльності

_(назва навчальної дисципліни)

рівень вищої освіти другий (магістерський)
перший (бакалаврський) / другий (магістерський)

галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
(шифр і назва)

спеціальність 054 Соціологія
(шифр і назва)

освітня програма Соціологічне забезпечення економічної діяльності
(назви освітніх програм спеціальностей)

вид дисципліни загальна підготовка; обов'язкова
(загальна підготовка / професійна підготовка; обов'язкова/вибіркова)

форма навчання денна
(денна / заочна/дистанційна)

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ З КУРСУ ДО ЗАЛІКУ

1. Філософія економіки як галузь соціального знання
2. Предмет, об'єкт, мета та завдання філософії економічної діяльності
3. Функції філософії економічної діяльності по відношенню до суспільств і особистості
4. Етапи формування філософсько-економічних знань
5. Сучасні західні філософсько-економічні концепції (Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл, Д. Гелбрейт, О. Тоффлер, Ж. Фурастьє)
6. Феномен української наукової школи фізичної економії (С. А. Подолинський, М. Д. Руденко).
7. Основні методологічні засади філософії-економічної діяльності
8. Людина як носій економічних відносин, сутність та особливості суспільного виробництва
9. Гроші як об'єкт філософського аналізу
10. Людина як суб'єкт економічної діяльності, етика бізнесу (ділова етика)
11. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні і вирішенні економічних проблем
12. Сутність smart (інтелектуальної) економіки
13. Роль інституцій та значення інституційних перетворень у господарському житті країни
14. Проблеми формування економічного простору сучасної України
15. Предмет, об'єкт та завдання вивчення філософських засад економічної діяльності.
16. Різновиди економічної діяльності та їх еволюційний розвиток.
17. Етапи формування філософсько-економічних знань.
18. Донаукові форми філософсько-економічного знання,
19. Філософсько-економічна думка з приводу соціально економічного життя суспільства за часів Відродження та Нового часу
20. Модерністські та постмодерні уявлення про філософію економічної діяльності.
21. Стара, нова та неортодоксальна (немейнстрімна) філософія економіки
22. Основні поняття економічної філософії: "власність", "багатство", "обмін", "гроші", "торгівля", "домашнє господарство", "споживча поведінка" тощо.
23. Основні положення філософії власності.
24. Філософія праці як частина філософії економічної діяльності
25. Філософія грошей.
26. Г. Зіммель про гроші як об'єкт філософського аналізу.
27. Історичні типи економічної культури.
28. Сутність теорії культурної детермінації та її значення в поясненні й вирішенні економічних проблем
29. Типи соціально-економічного устрою.
30. Формаційний та цивілізаційний підходи до розвитку суспільства
31. Метод «ідеальних типів» М. Вебера

32. Поняття постіндустріального суспільства в філософії та соціології Д. Белл.
33. Концепція технологічних революцій О. Тоффлера.
34. Комунікаційна концепція Г. М. Маклюена.
35. Сучасні моделі ринкового господарства: ринкова, планово-ринкова, соціально-ринкова.
36. Альтернативи ринку. Соціофілософське осмислення ринкової економіки.
37. Динаміка економічних процесів у сучасному світі.
38. Поняття та структура способу виробництва.
39. Соціальні наслідки науково-технічного прогресу та перспективи постіндустріальної цивілізації.
40. Характерні риси інформаційного суспільства.
41. Якісні зміни в економіці, пов'язані з процесом інформатизації.
42. Концепція «суспільство ризику» У. Бека. Виробництво ризиків.
43. Людина в інформаційному суспільстві. Проблема ідентичності.
44. Механізми маніпулювання свідомістю та запобігання цьому.
45. Людина як суб'єкт економічної діяльності.
46. Інтелектуальні активи та інтелектуальний капітал суспільства, організації, особистості.
47. Капіталізація інтелектуальних активів особистості.
48. Людиновимірна сутність економіки, людина - вища мета функціонування та розвитку ринкової економіки.
49. Людина в світі товарно-грошових відносин; історія становлення та розвитку.
50. Економіка і мораль. Культурний сенс господарювання.
51. Соціально-філософська модель сучасної "багатовимірної людини".
52. Сутність та передумови процесу глобалізації економіки.
53. Глобалізація та світова фінансова система.
54. Гроші як засіб глобалізації.
55. Національні валюти і національні ідентичності.
56. Система міжнародного розподілу праці.
57. Глобальні проблеми світової економіки.
58. Глобальна проблема бідності та перспективи її подолання.
59. Економічна та соціально-політична модернізація у пострадянському геополітичному просторі.
60. Тенденції розвитку української пострадянської економіки

ТЕМИ РЕФЕРТІВ

1. Розподіл праці, спеціалізація в економічній науці та проблема цілісності господарського світу. Світ-економіка (Ф.Бродель) та мейнстрім науки економіки- протиріччя як "дефект знання".
2. Світова політекономія (Геоекономіка). Регіональна та субекономіки. Макрорівень. Гомоекономіка та економіка домогосподарств.
3. Наноекономіка (економіка фізичних осіб).

4. Міждисциплінарні науки, пов'язані із філософією економічної діяльності: Інституційна, еволюційна економіка, біоекономія, етична економія, психологічна економія Теологічна (християнська) економія та їх роль у системі економіко-філософського знання.
5. Економічна географія та економічна історія як частина філософії економічної діяльності.
6. Теорія господарства та її методологічні передумови, спрямованість та методи дослідження.
7. Господарські форми та «ідеальні типи господарств».
8. Фінансова сфера та особливості методологічних підходів та інструментального аналізу
9. Господарська система та її відображення науковими школами.
10. Загальні підстави та особливості наукових шкіл та напрямів філософії економічної діяльності.
11. Емпіричне економічне знання. Рівні освоєння господарської практики: конкретний масовий, фактологічний, абстрактний, конкретний.
12. Парадигма економічної науки та її основні (субстанційні) елементи.
13. Політико-економічна картина світу як основа методології економічного дослідження.
14. Погляди Т. Куна та І. Лакотоса на парадигму науки. «Жорстке ядро» та «захисна оболонка» теорії.
15. Філософія господарства, філософія економіки, як форми та рівні освоєння господарської діяльності.
16. Раціональність людської поведінки. Рівні економічної раціональності, що використовуються в теоретичному аналізі.
17. Теоретична та аналітична економіка. Наукове економічне дослідження та «технічний» аналіз.
18. Методологія А. Сміта та Д. Рікардо: спадкоємність та відмінності у методології дослідження. Міфи та реальний зміст у роботах А.Сміта та Д.Рікардо.
19. Дж. Ст. Міль як систематизатор класичних основ політекономії.
20. Виникнення політекономії Маркса: причини господарської практики та питання для повсякденного свідомості, науки.
21. Методологічний індивідуалізм («робінзонада» та суб'єктивізм, функціоналізм та «економізм», примат споживання). Економічні закони у трактуванні неокласиків.
22. Суперечка про метод: К. Менгер та Г. Шмоллер та його результати.
23. Раціональність, рівень раціональності та парадигмальна структура теорії. «Жорстке ядро» та «захисна оболонка» (І. Лакатос).
24. Загальна характеристика світової капіталістичної системи та причини зміни уявлень про економічну картину світу. Кейнс, Віксель, Мюрдаль, Кан та ін. про нове бачення господарської системи.
25. Економічна герменевтика та ідеографія. Від інтуїції, позитивного досвіду до інформації, знання, методологічного знання до методологічного дискурсу.
26. Інформація як засіб комунікації та економічний ресурс. Вплив інформації на соціально-економічні та політичні процеси.

27. Від парадигми конкурентної рівноваги до інформаційної парадигми: проблеми формування нової парадигми.
28. Мейнстрім в економічній науці та форми суспільного та індивідуальної свідомості «немагістральних» сфер господарської діяльності. Наукова спільнота та проблема визнання (невизнання) альтернативних та інших економічних ідей.
29. Маргінальна економіка та маргінальна «теорія». Умови та шляхи переходу, перетворення маргінальної «теорії» на академічну теорію.
30. Пара-і гетероекономіка. Антиекономіка та антинаука.